

λευκή

2

λευκή

ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Κληρικοί που κατάγονται ή έδρασαν
στον Αποκόρωνα και στην Κυδωνία
την περίοδο της Τουρκοκρατίας

Ελάχιστο αντίδωρο στους αγωνιστές Κρήτες κληρικούς

4

λευκή

επανάληψη εξωφύλλου

6

ταυτότητα

αφιέρωση

8

λευκή

περιεχόμενα

Πρόλογος του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κυδωνίας και Αποκορώνου κ.κ. Δαμασκηνού

Το ανά χείρας βιβλίο, καρπός άοκνου επιστημονικής εργασίας του Αιδεσιμολογιωτάτου Πρωτοπρεσβυτέρου π. Μιχαήλ Βλαβογιλάκη, πραγματεύεται τη ζωή και την εθνικο-απελευθερωτική δράση κληρικών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας 1669-1898. Ο φίλεργος και φιλόπονος π Μιχαήλ, συγγραφέας ιστορικός και θεολόγος, παραθέτει ικανά στοιχεία για τη ζωή και την εθνική προσφορά κληρικών που κατάγονταν από περιοχές της Ιεράς Μητροπόλεως Κυδωνίας και Αποκορώνου ή έδρασαν εντός των ορίων αυτής. Ανατρέχει προς τούτο σε πολυάριθμες ιστορικές πηγές και βοηθήματα, ώστε οι αναφορές του να είναι τεκμηριωμένες και να μην αδικείται «η των πραγμάτων αλήθεια».

Το παρόν έγκριτο πόνημα εκδόθηκε με την ευλογία και πρωτοβουλία της Ιεράς Μητροπόλεως Κυδωνίας και Αποκορώνου, ως ελάχιστη συμβολή της στη μνήμη των ηρώων κληρικών, με την ευκαιρία της συμπλήρωσεως της εκατονταετηρίδος από της ενώσεως της Κρήτης με την μητέρα Ελλάδα. Αποτελεί μοναδικό στο είδος του μνημείο ιστορικής συγγραφής, συνιστάται δε θερμώς σε όσους επιθυμούν να εμβαθύνουν στην ένδοξη ιστορία του τόπου μας. Αν συνεκτιμηθεί το γεγονός ότι σήμερα δολίως πλήττει το πατριωτικό αισθητήριο και παραχαράσσεται η ιστορική αλήθεια, γίνεται κατανοητό ότι τέτοιες εκδόσεις καθίστανται στην εποχής μας περισσότερο σημαντικές.

Είθε ο Κύριος να ευλογεί τον πονήσαντα και με τις ευχές των βιογραφουμένων κληρικών να τον στερεώνει στη διάνοια της ιστορικής μελέτης και συγγραφής.

Μετά πατρικών ευχών και ευλογιών,
Ο Κυδωνίας και Αποκορώνου
Δαμασκηνός

Πρόλογος του συγγραφέα

Η ιστορία είναι η ζωή και η δράση του ανθρώπου στο παρελθόν και ό,τι την επηρεάζει. Η καταγραφή της ιστορίας είναι μια διαδικασία έρευνας που οδηγεί στη γνώση του παρελθόντος.

Η προβολή και αποκάλυψη της δράσης και της συμπεριφοράς των πρωταγωνιστών του παρελθόντος μπορεί να μας βοηθήσει να συνειδητοποιήσουμε την εθνική και θρησκευτική μας ταυτότητα. Η γνώση του παρελθόντος καλλιεργεί γόνιμα ερεθίσματα, προσφέρει λύσεις και συμβάλλει στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του παρόντος. Η μάθηση και η γνώση είναι μια αδιάκοπη παιδαγωγία στη ζωή μας και αποτελεί ευλογία Θεού. Τα πρόσωπα του παρελθόντος μπορούν να αποτελέσουν πρότυπα μίμησης και συμπεριφοράς για τον παρόν και το μέλλον.

Η εργασία αυτή είναι καρπός έρευνας που ξεκίνησε πριν από είκοσι χρόνια. Κατά τη διάρκεια της έρευνας κατέφυγα σε πολλές αρχαικές πηγές και στοιχεία εγκατεσπαρμένα σε μονογραφίες. Ένα μέρος από το υλικό υπάρχει σε προηγούμενες εργασίες μου, ενώ το υπόλοιπο συγκεντρώθηκε τον τελευταίο χρόνο.

Αυτές τις μέρες συμπληρώνονται εκατό χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Η ιδέα να συμβάλει η Μητρόπολή μας στην επέτειο με την προβολή των αγώνων του κλήρου της περιοχής ανήκει στο Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Κυδωνίας και Αποκορώνου κ. κ. Δαμασκηνό. Στην αρχική αυτή ιδέα έδωσε συγκεκριμένη μορφή ο πανοσιολογιώτατος πρωτοσύγκελλος της Μητροπόλεώς μας π. Δαμασκηνός Λιονάκης. Πρότεινε να καταγραφούν τα βιογραφικά στοιχεία των κληρικών που συμμετείχαν στα επαναστατικά κινήματα ή συνέβαλαν με οποιονδήποτε τρόπο στον αγώνα της Κρήτης για την ελευθερία.

Η κατανομή του υλικού έγινε σε δύο μέρη. Το πρώτο περιλαμβάνει τους κληρικούς για τους οποίους έχουμε πλήρη βιογραφικά στοιχεία. Το δεύτερο τους κληρικούς για τους οποίους δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία, αλλά απλές και περιστασιακές αναφορές, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να συνθέσουμε ολοκληρωμένες βιογραφίες.

Η αρχική ιδέα ήταν να προβάλουμε τους κληρικούς που κατάγονται από τις επαρχίες του Αποκόρωνα και της Κυδωνίας, τις οποίες περιλαμβάνει η ομώνυμη μητρόπολη. Υπάρχουν όμως κληρικοί που δε γεννήθηκαν, αλλά έζησαν και έδρασαν σ' αυτές τις επαρχίες. Άλλοι που έδρασαν στις επαρχίες αυτές και στη συνέχεια σε άλλες περιοχές. Γι' αυτό συμπεριλήφθηκαν τελικά όλοι οι κληρικοί, από την αρχή της Τουρκοκρατίας, που κατάγονται ή έδρασαν στον Αποκόρωνα και την Κυδωνία.

Σημειώνω ότι, από την αρχή της Τουρκοκρατίας μέχρι το 1830, σημαντικό πρόβλημα είναι η ένδεια των στοιχείων. Ακόμη, ότι δεν προέρχονται όλα τα στοιχεία από αρχειακό υλικό και γι' αυτό σε κάποιες περιπτώσεις δεν μπορούμε να κρίνουμε την αυθεντικότητα ή την εγκυρότητά τους, αφού δεν μπορούμε να τα διασταυρώσουμε. Για να είναι περισσότερο εύχρηστο το βιβλίο για τον απλό αναγνώστη οι υποσημειώσεις συγκεντρώθηκαν στο τέλος.

Ευχαριστώ θερμά το Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Κυδωνίας και Αποκορώνου κ. κ. Δαμασκνό για την ιδέα, την ευλογία και την εμπιστοσύνη του, αλλά και γιατί μου έδωσε την ευκαιρία να ικανοποιήσω και δική μου επιθυμία. Επίσης τον πρωτοσύγκελλο της Μητροπόλεως Πανοσιολογιώτατο Αρχιμανδρίτη π. Δαμασκνό Λιονάκη.

Ευχαριστώ το προσωπικό: του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων, του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, του Αρχείου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος, του Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών και των Γενικών Αρχείων του Κράτους.

Ευχαριστώ τέλος την υπεύθυνη της Γραμματείας του Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» κ. Αριστέα Ξανθουδάκη για τη σημαντική βοήθειά της στην επεξεργασία του φωτογραφικού υλικού.

Χανιά 29 Σεπτεμβρίου 2013

Του οσίου πατρός Κυριακού του αναχωρητού

πρωτ. Μιχαήλ Βλαβογιλάκης

Εισαγωγή

Μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους το 1669, η Πύλη επέτρεψε στους χριστιανούς το διορισμό μπτροπολίτη και επισκόπων. Η εύνοια αυτή του κατακτητή απέβλεπε στην ευκολότερη και αμεσότερη υποταγή των ραγιάδων, την οποία ανέθεσε στην εκκλησία με τα προνόμια, τη νομική υπόσταση και την οικονομική δύναμη – φορολογικές απαλλαγές του κλήρου και των μονών, έκδοση φετφάδων και βερατιών. Η αποκατάσταση της εκκλησιαστικής τάξης και της ιεραρχίας πρόσφερε σπουδαίες υπηρεσίες στον υπόδουλο ελληνισμό. Η εκκλησία ανέλαβε τα προνόμια –γάμοι, διαζύγια, δίκες– και απέτρεψε τον ολικό εξισλαμισμό της Κρήτης.

Οι Τούρκοι μετέτρεψαν τις εκκλησίες στις πόλεις και στα κεφαλοχώρια σε τζαμιά και κατεδάφισαν ή κατέσχεσαν μοναστήρια και εκκλησίες. Απαγόρευαν τις καμπάνες και την επισκευή ή ανέγερση ναών, αλλά ευνόησαν την ανάπτυξη των ισχυρών μοναστηριών και άφησαν ανεμπόδιστη τη λατρεία του αγροτικού πληθυσμού. Με τις αξιόλογες περιουσίες που απέκτησαν τα μοναστήρια, είχαν τη δυνατότητα να θρέψουν μοναχούς και συγγενείς τους, οικογένειες εργατών και φτωχών, και να ικανοποιήσουν τις ακόρεστες απαιτήσεις των αγάδων και των αχόρταγων γενιτσάρων. Έγιναν ορθόδοξα κέντρα, ανασυγκροτήθηκαν οικονομικά και κατόρθωσαν να ασκήσουν τον πνευματικό προορισμό τους. Κυρίως όμως είχαν τη δυνατότητα να προσφέρουν στην παιδεία και να καταφέρουν το τελικό και καίριο πλήγμα στο δυνάστη. Η Μεγάλη Εκκλησία, με την ανακήρυξη των κυριότερων μοναστηριών σε σταυροπήγια, ενίσχυσε το μοναχικό βίο, την ευσέβεια αλλά και την παιδεία.

Με το κλείσιμο των σχολείων και τη φυγή των δασκάλων, κυρίως τα μοναστήρια, συντήρησαν σχολεία και οι μοναχοί έγιναν οι δάσκαλοι. Οι Τούρκοι δεν μπορούσαν να αρνηθούν την κατάρτιση των στελεχών της εκκλησίας – ιερέων, αναγνώστων, ψαλτών κλπ. Οι χριστιανοί νέοι που είχαν έφεση στα γράμματα κατέφευγαν στις μονές και διδάσκονταν από τα λειτουργικά βιβλία. Όσα σχολεία λειτούργησαν με την ανοχή

του κατακτητή από τις αρχές του 19ου αιώνα χρηματοδοτήθηκαν από τα μοναστήρια. Έτσι η παιδεία έγινε η αιτία των επαναστάσεων της Κρήτης.

Μετά την οργάνωση των Δημογεροντιών, η εκκλησία συσπείρωσε το χριστιανικό πληθυσμό, έφερε δασκάλους από την Ελλάδα, προμήθευσε βιβλία και προώθησε τους ευφυείς μαθητές σε σπουδές, κυρίως στην Ελλάδα. Οι δάσκαλοι δεν περιορίζονταν μόνο στα διδακτικά τους καθήκοντα, αλλά ασκούσαν διαφώτιση. Έτσι η Εκκλησία πρόσφερε στους υπόδουλους το αίσθημα της περηφάνιας και της ηθικής υπεροχής, ως αντίβαρο στον πλούτο και στη δύναμη του κατακτητή.

Μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας τα προβλήματα ήταν πολλά και ποικίλα, παρά το ευνοϊκό κλίμα. Η εκπαίδευση έγινε δημόσια και ψηφίστηκαν νόμοι για την παιδεία. Οι μαθητές όμως πλήθαιναν, ιδρύονταν νέα σχολεία και αυξάνονταν οι απαιτήσεις, αλλά οι πόροι περιορίζονταν. Τα μοναστήρια είχαν υποστεί καταστροφές από τις αλλεπάλληλες εξεγέρσεις, ήταν χρεωμένα και αδυνατούσαν να καλύπτουν τις ανάγκες των σχολείων. Πάλι όμως οι μονές, οι ναοί και οι μεγάλες δωρεές ιδιωτών, ήταν οι κύριοι χρηματοδότες της εκπαίδευσης.

Ο κλήρος δρούσε, μάλλον ανεμπόδιστα, στην αρχή της Τουρκοκρατίας, παρά την καταπάτηση των προνομίων. Ιδίως σε θέματα γάμων και διαθηκών επενέβαιναν οι ιεροδικαστές και τιμωρούσαν ακόμη και ιερείς. Οι χριστιανοί το 18ο αιώνα μαζεύονταν κρυφά στο σπίτι του παπά, σε μοναστήρια ή εξωκκλήσια για να λειτουργηθούν ή να τελέσουν μυστήρια – γάμους και βαπτίσεις. Οι Τούρκοι συχνά εμπόδιζαν επισκόπους, ιερείς και μοναχούς να επισκέπτονται τους υπόδουλους στα σπίτια τους.

Οι κληρικοί πλήρωναν φόρους σε χρήματα, αγαθά και δώρα. Οι Τούρκοι επενέβαιναν στις εκλογές των αρχιερέων και χρηματιζόνταν, παρά τα «βεράτια», και η εκκλησία πλήρωνε δυσβάστακτες εισφορές. Οι αρχιερείς που υπηρέτησαν στην Κρήτη ήταν μορφωμένοι, ευσεβείς, θαρραλέοι, εφευρετικοί στις απαιτήσεις των Τούρκων, στους οποίους υποκρίνονταν κατά περίπτωση, και ένθερμοι οπαδοί της παιδείας. Έτσι ο κλήρος προώθησε την εθνική συνείδηση και συμμερίστηκε τα αισθήματα και τα συμφέροντα του χριστιανικού λαού. Ο σύνδεσμος με τα ορθόδοξα πατριαρχεία και το Άγιο Όρος απέτρεψε δογματικά προβλήματα και η επίδραση του ασκητικού πνεύματος της εκκλησίας ενίσχυσε την ορθόδοξη πίστη. Παράλληλα η συναίσθηση της εθνικής τους αποστολής ανέδειξε τους ορθόδοξους κληρικούς σε άξιους κα-

θοδηγητές. Ο κληρικός της υπαίθρου ζούσε από την εργασία του και από τις προσφορές των χριστιανών. Ήταν oligογράμματος αλλά ήταν ο σημαντικότερος σύμβουλος και συμπαραστάτης των απλών χωρικών. Ζούσε υποδειγματική οικογενειακή ζωή, διακρινόταν για την καθαρότητα του βίου, την ευσέβεια και τον σεβασμό μέχρι φανατισμού της εκκλησίας. Ήταν ηγέτης της ενορίας του, συνήθως συμμετείχε ενεργά στις εξεγέρσεις και συχνά έπεφτε πρώτος θύμα της εκδικητικότητας του κατακτητή.

Αν και η Φιλική Εταιρεία δεν ενδιαφέρθηκε να περιλάβει στους στόχους την Κρήτη, τις παραμονές του '21 αρκετοί αρχιερείς, ιερείς και μοναχοί είχαν μνηθεί. Δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, γνωρίζουμε όμως ότι κληρικοί είχαν σταλεί σε επίκαιρες θέσεις ενώ ήταν μνημένοι. Έτσι από την αρχή της επανάστασης πλήθος κληρικοί έλαβαν μέρος στον αγώνα. Επειδή η συμμετοχή ένοπλων κληρικών στον πόλεμο εθεωρείτο αδίκημα και παράβαση των κανόνων της εκκλησίας την περίοδο του '21, κάποιοι έφτασαν στο σημείο να αποσχηματισθούν εκούσια για να αγωνιστούν για τα ιδανικά της πατρίδας και της ελευθερίας.

Κληρικοί κατέλαβαν πολιτικά αξιώματα και ηγετικές θέσεις και αναδείχτηκαν άξιοι καθοδηγητές. Άλλοι υποκινούσαν κρυφά ή φανερά το λαό, αφορίζαν και εξόπλιζαν, καθοδηγούσαν και πολεμούσαν. Ένα μέρος του κλήρου θυσιάστηκε αναγκαστικά – σφαγή αρχιερέων, μοναχών και κληρικών το 1821. Το μεγαλύτερο μέρος όμως συμμετείχε εκούσια, ενώ οι φιλότουρκοι ή επιλήσμονες της αποστολής τους ήταν ελάχιστοι. Επίσκοποι, ηγούμενοι, ιερομόναχοι, απλοί μοναχοί και ιερείς απαχονίστηκαν, σκοτώθηκαν και σφάχτηκαν. Άλλοι έγιναν πρότυπα απαράμιλλου θάρρους και ηρωικών κατορθωμάτων και διακρίθηκαν στις πολεμικές επιχειρήσεις ως ηγέτες ή απλοί πολεμιστές. Όλα τα μοναστήρια συνέβαλαν στους αγώνες, διέθεσαν κειμήλια και εισοδήματα, υπέστησαν τεράστιες ζημιές, καταστράφηκαν κτίσματα και περιουσίες και κάποια εγκαταλείφθηκαν.

Από τη αρχή της Τουρκοκρατίας οι Βενετοί άρχοντες και φεουδάρχες και οι πλούσιοι εξισλαμίστηκαν από συμφέρον και έχασαν μαζί με τη θρησκεία, και την εθνική τους ταυτότητα. Μια άλλη ομάδα, οι κρυπτοχριστιανοί, άλλαξαν φαινομενικά τη θρησκεία τους. Φανερά ήταν μουσουλμάνοι, αλλά κρυφά εκπλήρωναν με φανατισμό τα χριστιανικά τους καθήκοντα. Διέσωσαν και μεταβίβαζαν μέσα στην οικογένειά τους την προγονική πίστη. Σταδιακά όμως εξισλαμίστηκαν προσφέ-

ροντας σημαντικές υπηρεσίες στον κατακτητή. Πολλοί διατήρησαν την πίστη τους μέχρι το '21 και ακόμη περισσότεροι φανερώθηκαν μετά το 1856. Οι φτωχοί αγρότες κυρίως, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν γνήσιοι Έλληνες, έμειναν προσπλωμένοι στην ορθόδοξη πίστη.

Οι υπόδουλοι Κρήτες χριστιανοί υφίσταντο το παιδομάζωμα που στοίχισε 15.000 παιδιά, δουλεμπόριο, φόνους, απομύζηση του μόχθου τους, φόρους, καταπίεση και βίαιους εξισλαμισμούς. Οι εξισλαμισμοί ήταν ένα σοβαρό πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει ο κλήρος και γενικά ο χριστιανικός λαός της Κρήτης μέχρι το 1830. Οφείλονταν στη δράση των γενίτσαρων, που είχαν απεριόριστη ισχύ και διαρκώς καταπατούσαν το δίκαιο και την έννομη τάξη. Έμπαιναν απροειδοποίητα στους ναούς, έβριζαν, βασάνιζαν, έσερναν σε αγγαρείες τους χριστιανούς, άρπαζαν ό,τι ήθελαν και σκότωναν αναίτια.

Οι Κρήτες, περισσότερο από τους άλλους υπόδουλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπέφεραν φρικτά. Ήταν υποχρεωμένοι να ανέχονται αδιαμαρτύρητα τις πιέσεις. Τιμωρούνταν σκληρότατα για το φόνο γενίτσαρου ακόμη και οι αθώοι, με βασανιστήρια, φόνους, κατασχέσεις και αποζημιώσεις.

Η περίοδος 1715-1770 στη δυτική Κρήτη ήταν φρικτή λόγω της εγκατάστασης πολλών γενίτσαρων. Οι υποκινήσεις των Ρώσων, η επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770) και η δράση του Χατζή Οσμάν κατά των γενίτσαρων της Κρήτης (1812) επαύξησαν τις πιέσεις και τα εγκλήματα. Πριν από το '21 στη δυτική Κρήτη, σε δέκα επτά χρόνια απαχρονίστηκαν πάνω από 4.000 χριστιανοί και 2.811 εξισλαμίστηκαν σε οκτώ χρόνια. Η Πύλη δεν στόχευε στον πλήρη εξισλαμισμό της Κρήτης για να μην ελαττωθούν επικίνδυνα οι χριστιανοί. Ήθελε οι ραγιάδες να είναι νομοταγείς και υποταγμένοι, να υπηρετούν τους αφέντες, να καλλιεργούν τη γη και να πληρώνουν φόρους. Οι γενίτσαροι όμως δεν είχαν φραγμούς και δεν υπάκουαν ούτε στις εντολές της Πύλης, ούτε στους διοικητές.

Η εκκλησία για να περιορίζει τους εξισλαμισμούς εμψύχωνε τους αδύνατους και ενίσχυε όσους είχαν ανάγκη. Προβάλλοντας την διάκριση του Κρητικού χριστιανού από το βάρβαρο κατακτητή ή τον εξωμότη, και συντηρώντας το μίσος κατά των Τούρκων, κατάφερε να διατηρήσει την εθνική και την θρησκευτική ταυτότητα και να διαφυλάξει την πίστη και τις παραδόσεις των Κρητών. Η εθνική συνείδηση διαφυλάχτηκε με την ορθόδοξη πίστη.

Η εκκλησία μέσα στην Τουρκοκρατία ενθάρρυνε, περιέθαλψε, προστάτησε τον αμαθή πληθυσμό, πρόβαλε πρότυπα-νεομάρτυρες και στερέωσε ισχυρά θεμέλια για την ψυχική συνοχή του γένους. Ο κλήρος επιτέλεσε τον πνευματικό και τον εθνικό ρόλο του κάτω από αντίξοες συνθήκες και αφόρητη καταπίεση. Ο ηρωισμός των κληρικών Κρήτης ήταν γενικός και τα κατορθώματά τους θρυλικά. Πότισαν με το αίμα τους την προσπάθεια του χριστιανικού λαού να κερδίσει την ελευθερία του.

Α' ΜΕΡΟΣ

Ο επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου **Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης** γεννήθηκε στη Σούρη Αποκορώνου (1869 ή 1872) και φοίτησε στο δημοτικό σχολείο του Κεφαλά, καθώς και στο ελληνικό σχολείο Βάμου. Το 1889 προσήλθε δόκιμος στη μονή Γουβερνέτου όπου το 1892 εκάρη μοναχός, χειροτονήθηκε διάκονος το 1894 και ιερέας και αρχιμανδρίτης το 1905. Φοίτησε στο ελληνικό σχολείο και στο τετρατάξιο γυμνάσιο των Χανίων. Διέκοψε τις σπουδές του κατά τη χρονική περίοδο 1896-97 αφού εντάχθηκε στην επανάσταση και έλαβε μέρος στη μάχη της Αλμυρίδας από τις 30 Ιουνίου του 1896, κατά την οποία διακρίθηκε για το θάρρος και την τόλμη του. Το 1897 εστάλη στον Κεφαλά για να αγοράσει φυσιγγία «Σεσαπώ», πριν από την οργάνωση του στρατοπέδου Ακρωτηρίου, και τα παρέδωσε στις Κορακίες στις 24 Ιανουαρίου 1897.

*Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης
επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου*

Συμμετείχε στο Επαναστατικό Στρατόπεδο και διακρίθηκε στις μάχες τις οποίες έδωσαν οι προφυλακές των επαναστατών. Αναγνωρίστηκε ως αγωνιστής Α΄ τάξεως. Τον Ιούλιο του 1897, ως μέλος της Επαναστατικής Επιτροπής Κρήτης συμμετείχε στην Επαναστατική Συνέλευση στις Αρχάνες, αφού έχαιρε εκτίμησης λόγω της δράσης του.

Από το 1898 φοίτησε στο ιεροδιδασκαλείο της Αγίας Τριάδος και αποφοίτησε το 1900. Διετέλεσε δάσκαλος στο δημοτικό σχολείο Αγίας Τριάδος, μετέβη και φοίτησε στη Σχολή του Σταυρού στα Ιεροσόλυμα και όταν επέστρεψε στην Κρήτη δίδαξε ως θεολόγος καθηγητής στο γυμνάσιο Ρεθύμνου. Κατά τη χρονική περίοδο 1906-1920 υπηρέτησε ως εφημέριος στην ορθόδοξη κοινότητα της Βενετίας. Υπήρξε επίσης φοιτητής και διδάκτωρ της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του

Παταβίου. Την περίοδο 1920-1936 υπηρέτησε στην ορθόδοξη κοινότητα της Βιέννης και διετέλεσε καθηγητής στο κολλέγιο και Λέκτορας του Πανεπιστημίου της Βιέννης. Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου χειροτονήθηκε στις 1 Μαρτίου 1936.

Κατά το βομβαρδισμό των Χανίων από τους Γερμανούς παρέμεινε στην πόλη και τραυματίστηκε. Τιμήθηκε με τον αργυρό σταυρό των Ιπποτών του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος. Πέθανε στις 24 Φεβρουαρίου 1958.¹

Ο επίσκοπος Κυδωνίας και Κισάμου **Αρτέμιος** γεννήθηκε στην Κίσαμο το 1801. Ήταν διάκονος του επισκόπου Κυδωνίας Καλλίνικου Σαρπάκη και συνελήφθη από τους Τούρκους στις 15 Ιουνίου 1821 μαζί με τον Επίσκοπο. Οδηγήθηκαν γυμνοί και ξυπόλυτοι, όπως και άλλοι κληρικοί και χριστιανοί, στη φυλακή του Φιρκά. Όλοι οι φυλακισμένοι, ιδίως την εποχή εκείνη, υπέστησαν φρικτά βασανιστήρια από τους Τούρκους. Όπως αναφέρει ο Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, ο Αρτέμιος του διηγήθηκε ότι στη φυλακή τους έφεραν τα κεφάλια χριστιανών να τα γδάρουν και να τα γεμίσουν με άχυρο για να σταλούν στην Κωνσταντινούπολη.² Τον Ιούλιο του 1822 ο Χασάν πασάς μοίραζε ψεύτικες υποσχέσεις, με εγύκλιους που σκόρπιζε στον Αποκόρωνα και στην Κυδωνία. Ο διάκονος Αρτέμιος αποφυλακίσθηκε μαζί με τον επίσκοπο Καλλίνικο και μεταφέρθηκαν στη σκηνή του Χασάν πασά κοντά στον Κλαδισό όπου έτυχαν περιποιήσεων. Ο Χασάν εξανάγκασε τον Επίσκοπο να γράψει επιστολή στους επαναστάτες προτρέποντάς τους να αφήσουν τα όπλα και να υποταχθούν. Την επιστολή αυτή μετέφερε ο Αρτέμιος. Περνώντας από τα Κεραμιά συνελήφθη από τον Ιωάννη Χάλη, ο οποίος δεν του επέτρεψε να φτάσει στους αγωνιστές, αλλά τον οδήγησε στον Μπρόσνιερο όπου ήταν η έδρα της διοίκησης των επαναστατών. Ο Χάλης απαίτησε από τη διοίκηση να απαντήσει στο Χασάν πασά. Οι αρχηγοί συνήλθαν σε σύσκεψη και υπέγραψαν απαντητική επιστολή την οποία έστειλαν με τον Αρτέμιο. Ο Χασάν έστειλε ξανά πίσω τον Αρτέμιο με άλλο γράμμα με το οποίο απειλούσε ότι θα κινήσει με όλο το στρατό του εναντίον τους. Ο Αρτέμιος μετέφερε το γράμμα αλλά δεν επέστρεψε στον πασά αφού στο μεταξύ πέθανε ο Καλλίνικος. Φρόντισε για την κηδεία του και έφυγε έξω από τα Χανιά.

Το 1825 ο Μουσταφά πασάς αφού είδε ότι δεν μπορούσε να υπο-

τάξει την Κρήτη με τις πολεμικές επιχειρήσεις, χρησιμοποίησε το γνωστό του τρόπο. Προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τους υποταγμένους, με υποσχέσεις ή απειλές για να δικάσει και να εξασφαλίσει την υποταγή των επαναστατών. Έστειλε γράμματα στη Γραμβούσα με τον Αρτέμιο, ο οποίος ήταν Πρωτοσύγκελλος Χανίων, ζητώντας από τους αγωνιστές να ειρνεύσουν και να υποταχθούν. Στα γράμματα αυτά, τα οποία έγραψε πιεζόμενος ο Αρτέμιος, ο Μουσταφά ανέφερε ότι οι επαναστάτες επέμεναν ασυλλόγιστα στο ολέθριο σφάλμα της αποστασίας τους, ότι εξαιτίας τους υπέφεραν οι χριστιανοί και ότι τώρα είχαν την ευκαιρία να αρνηθούν την πλάνη τους και να υποταχθούν. Τους πληροφορούσε ότι αναμενόταν στόλος από την Κωνσταντινούπολη ή την Αίγυπτο και θα πολιορκούνταν από ξηρά και θάλασσα και χαρακτήριζε το εαυτό του φιλόανθρωπο, κινούμενο από αγάπη. Ο Αρτέμιος από Πρωτοσύγκελλος Κυδωνίας, εξελέγη Επίσκοπος Κυδωνίας και Κισάμου (7/11/1831), αφού ενώθηκαν οι δυο χηρεύουσες επισκοπές και χειροτονήθηκε την επόμενη μέρα από τον Μητροπολίτη Καλλίνικο τον από Αγκιάλου. Όπως αναφέρει ο ίδιος «Κατὰ τὸ ,αὼλα΄ ἔτος τῆς 1831 Νοεμβρίου ἀνεβιβάσθημεν εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἀρχιερωσύνης τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ Κισάμου καὶ ὑπῆρχον τριακοντούτης οὔτινος πέφυκεν τὸ παρόν. Ἀρτέμιος».³

Το 1833 ο Αρτέμιος εξαγόρασε τις εικόνες της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και της Δευτέρας Παρουσίας, τις οποίες είχαν αρπάξει οι Τούρκοι από τους Αγίους Αναργύρους και τις χρησιμοποιούσαν ως κλίνες, καθώς και τα άλλα ιερά αντικείμενα από τον ίδιο το Νουρεντίν πασά.

Περιγράφεται ως αγαθός, άκακος, ελεήμων, ακτήμων, συμπαθής αλλά και ιδιότροπος. Πέθανε το 1846.⁴

Ο παπα-Γαβριήλ Μανιουδάκης ή Παπαδάκης γεννήθηκε το 1853 στο Πρόβαρμα Αποκορώνου. Από το 1872 υπηρέτησε ως δάσκαλος στα χωριά Αρμένιοι, Φρες, Κεφαλός και Βάμιος και ως δάσκαλος και ιερέας στο Πρόβαρμα. Το 1878 παραιτήθηκε από τη θέση του δασκάλου ακολουθώντας την επανάσταση και συμμετείχε στη μάχη της 26ης Αυγούστου του 1878 στο Μελιδόνι.

Εξελέγη πληρεξούσιος της επαρχίας Αποκορώνου το 1878 και το 1896. Από το 1892 μυήθηκε στη μυστική συνωμοτική αδελφότητα

Γαβριήλ Παπαδάκης ή Μανιουδάκης

που ετοίμαζε συστηματικά επανάσταση στην Κρήτη και περιήλθε τα χωριά του Αποκόρωνα, των Σφακίων και του δυτικού Ρεθύμνου κατηκτώντας και σχηματίζοντας μικρές ομάδες αδελφοποιημένων. Φρόντισε να μυσεί και ιερείς για να συνεχίσουν το έργο του, το οποίο οδήγησε στην επανάσταση του 1895. Γι' αυτό του δόθηκε ο μοναδικός τίτλος «Πρώτος Ιεραπόστολος Κρήτης». Ήταν ανάμεσα στους πρώτους μεταπολιτευτικούς που ενέκριναν το υπόμνημα Κούνδουρου και στις 3 Σεπτεμβρίου του 1895 παραβρέθηκε με τα αδέρφια του στη συνάθροιση, στο Κλήμα Αποκορώνου. Ως οπλαρχηγός Αποκορώνου έλαβε μέρος σε μάχες το 1896, αλλά κυρίως διακρίθηκε στον εφοδιασμό και ως πληροφοριοδότης των επαναστατών για τις κινήσεις των Τούρκων. Συμμετείχε στην πολιορκία του Βάμμου το 1896 και ήταν ένας από τους ηγέτες στη Λιτσαρδιανή βάρδια. Στις 26 Ιουλίου έλαβε μέρος στη συνάθροιση στο Τζιτζιφέ όπου κλήθηκαν οι πληρεξούσιοι και αρχηγοί από όλη την Κρήτη να αποφασίσουν για την αυτονομία.

Τον Οκτώβριο του 1896 υπερασπίστηκε, ως εκπρόσωπος του κρητικού λαού στην Αθήνα, τους αξιωματικούς του Ελληνικού Στρατού, που δικάζονταν με την κατηγορία ότι είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους επειδή είχαν μεταβεί στην Κρήτη. Στη συνέχεια μετέβη στην Αλεξάνδρεια και διενήργησε έρανο υπέρ των οικογενειών της Κρήτης. Συμμετείχε στο εκστρατευτικό σώμα από πολιτοφύλακες και εθελοντές για την Ήπειρο και τη Μακεδονία το 1912. Διακρίθηκε για την κοινωνική, την εκπαιδευτική και κυρίως την εθνική προσφορά του. Υπηρέτησε ως εφημέριος στο Πρόβαρμα, τα Μεγάλα Χωράφια και ως ιερέας των φυλακών στο Καλάμι και πέθανε το 1933.⁵

Ο επίσκοπος Κισάμου και Σελίνου **Γεράσιμος Στρατηγάκης** γεννήθηκε το 1805 στο Συρικάρι Κισάμου. Προσήλθε στη μονή της Αγίας Τριάδος, όπου μόνάζε ο θείος του Ιλαρίων Στρατηγάκης, και έγινε μοναχός. Στο γέροντα Ιλαρίωνα είχαν αναθέσει την διεύθυνση της μονής στις 5 Νοεμβρίου του 1830 οι ιερομόναχοι Καλλιόπιος και Γρηγόριος, οι πρώτοι που επανήλθαν στη μονή (1827), μετά την καταστροφή της το 1821. Δεν είναι γνωστό πότε προσήλθε ο Γεράσιμος, αφού δεν υπάρχει το όνομά του στο μοναχολόγιο της μονής, καθώς και αν αφιερώθηκε επηρεασμένος από το θείο του. Πρέπει όμως να προσήλθε πριν από το 1841. Διετέλεσε ηγούμενος ως Γεράσιμος Β΄

την περίοδο 1850-1854 και αναφέρεται ότι ήταν μικρόσωμος αλλά ζωπρός. Ο Γεράσιμος ήταν ενεργητικός και οικονόμος και εργάστηκε για να καταστήσει προσοδοφόρα την περιουσία της μονής. Πούλησε μικρά κτήματα σε διάφορες περιοχές και αγόρασε κτήματα στα Τσικαλαριά, οικόπεδο στη Χαλέπα και μεγάλη περιουσία στο Καρύδι Αποκορώνου, ενισχύοντας και καθιστώντας το μετόχι αυτό το μεγαλύτερο και σπουδαιότερο της μονής. Διοίκησε με αυστηρότητα και φρόντισε για την ηθική ανύψωση της μοναχικής ζωής που φαίνεται ότι είχε χαλαρώσει. Πριν από το 1860 αγόρασε μεγάλη περιουσία στις Πλακούρες μαζί με τον αδερφό του Νικόλαο ο οποίος μετοίκισε και εγκαταστάθηκε οικογενειακώς στο Καμπάνι. Ο Γεράσιμος δεν έπαψε να ενδιαφέρεται για τη μονή ακόμη και όταν εξελέγη Επίσκοπος Κισάμου. Το 1863 εγκαινίασε τα παρεκκλήσια πάνω από το καθολικό, τα οποία οικοδόμησε με δαπάνη του ο ιερομόναχος Παρθένιος από τα Μεσόγεια. Αφιέρωσε το νότιο προς τιμήν του Τιμίου Σταυρού και το βόρειο προς τιμήν των Αγίων Αποστόλων για να υπάρχουν ναοί όλες τις ημέρες της εβδομάδος και να τελείται Θεία λειτουργία.⁶

Το 1841 ο Γεράσιμος συμμετείχε στην επανάσταση ως αντιπρόσωπος Κυδωνίας και Ακρωτηρίου. Η υπογραφή του υπάρχει στα πρακτικά της Γ' συνεδριάσεως στο Βαφέ (6/4/1841), όταν συνήλθαν οι αντιπρόσωποι και οι οπλαρχηγοί της επανάστασης σε κοινή συνεδρίαση με τους αντιπροσώπους των Σφακίων, αφού πείστηκαν οι Σφακιανοί να συμμετάσχουν στην επανάσταση. Επίσης έλαβε μέρος στη συνεδρίαση κατά την οποία οι πληρεξούσιοι των επαναστατημένων επαρχιών εξέλεξαν την πενταμελή Εκτελεστική Εξουσία Κρήτης (12/4/1841).

Ο Γεράσιμος Στρατηγάκης εξελέγη Επίσκοπος Κισάμου και Σελίνου τον Απρίλιο του 1860 μετά την ανασύσταση της επισκοπής η οποία είχε συγχωνευτεί το 1831 με την Επισκοπή Κυδωνίας. Οι χριστιανοί των επαρχιών αυτών ζητούσαν επίμονα από το 1855 να ανασυσταθεί η Επισκοπή Κισάμου και Σελίνου. Έστειλαν μια τετραμελή επιτροπή από πληρεξούσιους στη Μεγάλη Εκκλησία ζητώντας τη χειροτονία επισκόπου και δηλώνοντας ότι θα πληρώσουν 50.000 γρόσια, αλλά δεν πέτυχαν το σκοπό τους. Αργότερα υποστήριξαν ότι αδικούνται στην εκπαίδευση, από τους εφόρους των Χανίων, τα φτωχότερα παιδιά της περιοχής εκείνης.

Για το πρόσωπο του επισκόπου η πιο σημαντική μερίδα πρότεινε τον Παρθένιο Περίδη ενώ μια άλλη το Γεράσιμο Στρατηγάκη. Από την άλλη αντιδρούσαν οι Χανιώτες ενώ ο επίσκοπος Μισαήλ δεν υποστήριζε

Γεράσιμος Στρατηγάκης, ηγούμενος Αγίας Τριάδος (1850-1854)
και επίσκοπος Κισάμου και Σελίνου (1860-1866)

την αποκοπή της Κισιάμου και του Σελίνου, αν και δεν απολάμβανε την εμπιστοσύνη εκείνων των επαρχιών. Ο Μητροπολίτης Διονύσιος ήταν αντίθετος με το αίτημα, με τη δικαιολογία ότι δε θα μπορούσαν να επιβιώσουν με αξιοπρέπεια δύο επίσκοποι στο τμήμα των Χανίων.

Την εποχή εκείνη ταλάνιζε την Κρήτη το κύμα των προσχωρήσεων στη λατινική πίστη. Η ένταση του φαινομένου στην περιοχή συνδυάστηκε με την άρνηση της χειροτονίας επισκόπου. Οι επαρχίες διεμήνυσαν στο Διονύσιο ότι αν δεν χειροτονηθεί Επίσκοπος Κισιάμου και αν δεν αποφυλακισθεί ο Παρθένιος Περίδης θα ασπαστούν ομαδικά τον καθολικισμό. Ο πατριαρχικός έξαρχος, επίσκοπος Ξανθουπόλεως Καισάρειος εισηγήθηκε ότι η διάσπαση της Επισκοπής Κισιάμου θα συντελούσε στην εξάλειψη των προσχωρήσεων στους παπικούς και ο Πατριάρχης διέταξε το Διονύσιο να συνεργαστεί με τον Καισάρειο για τη δίκαιη διαίρεση της επισκοπής. Συγχρόνως μετέβη στην Κωνσταντινούπολη μια δεύτερη επιτροπή, στην οποία μετείχε και ο Παρθένιος Κελαϊδής και το Πατριαρχείο προχώρησε στην ανασύσταση της επισκοπής Κισιάμου και Σελίνου. Δε δέχτηκε όμως την υποψηφιότητα του Παρθενίου Περίδη, στην οποία αντιδρούσε η τουρκική πλευρά λόγω της επαναστατικής του δράσης. Έτσι εξελέγη Επίσκοπος Κισιάμου και Σελίνου ο Γεράσιμος Στρατηγάκης, στο Πατριαρχείο όπου χειροτονήθηκε τον Απρίλιο του 1860, αφού ο Μητροπολίτης Διονύσιος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη ως συνοδικός. Έγινε αποδεκτός αφού ήταν από τους εκλεκτούς της επαρχίας, ενώ η είδηση της εκλογής του προκάλεσε ανάσχεση του κλίματος και διαμαρτυρίες των χριστιανών πλέον κατά των δυτικών ιεραπόστολων.

Ο Γεράσιμος ήταν ενήμερος από την αρχή για τις συνεννοήσεις που γίνονταν τις παραμονές της μεγάλης επανάστασης του 1866. Μετά τις πρώτες συνεννοήσεις στους Λάκκους (πριν τις 5/4/1866) οι συγκεντρωθέντες με επιστολή τους ζητούσαν συμβουλές από το Γεράσιμο που «έπεδοκίμαζε και ένεψύχωνε τὸ κίνημα δι' ἐπιστολῶν και ἀπεσταλμένων του»⁷ όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης. Μετά τη συνάθροιση στις 10 Απριλίου στον Ομαλό έστειλαν νέα επιστολή προς το Γεράσιμο. Όταν οι αντιπρόσωποι των επαρχιών κλήθηκαν να υπογράψουν την Αναφορά προς το Σουλτάνο σε επτά αντίτυπα, οι επίσκοποι Κυδωνίας και Αποκορώνου Μισαήλ, και Κισιάμου και Σελίνου Γεράσιμος παραστάθηκαν για να βεβαιώσουν τις υπογραφές. Οι Επίσκοποι κάθονταν απέναντι, περνούσαν οι αντιπρόσωποι, δήλωναν το όνομά τους και την επαρχία που εκπροσωπούν

και υπέγραψαν. Τελευταίοι υπέγραψαν οι Επίσκοποι επικυρώνοντας τις 98 υπογραφές.

Μετά την επίδοση της Αναφοράς, ο διοικητής Ισμαήλ πασάς κάλεσε τους δύο επισκόπους καθώς και προκρίτους στο Διοικητήριο (18/5) και τους συμβούλευσε να πείσουν την επιτροπή να διαλυθεί. Εκείνοι όμως δήλωσαν ότι αδυνατούσαν να πετύχουν κάτι τέτοιο κι εκείνος τους επέπληξε. Στις 29 Μαΐου ο Ισμαήλ κάλεσε το Γεράσιμο, το ηγουμενοσυμβούλιο της Γωνιάς και εβδομήντα προύχοντες στο Διοικητήριο. Με απειλητικό τρόπο αξίωσε από το Γεράσιμο να διατάξει και τους δύο Παρθένιους (Περίδη και Κελαϊδή, μοναχούς της Γωνιάς), να αποχωρήσουν από την επιτροπή και στην περίπτωση που αρνηθούν να τους αποκηρύξουν όλοι, αφού ως κληρικοί δεν έπρεπε να αναμειγνύονται σε κοσμικά θέματα και μάλιστα ανταρτικά. Απαίτησε από τον Επίσκοπο και τον ηγούμενο της Γωνιάς να τους καλέσουν πίσω, διαφορετικά θα τους θεωρούσε συνυπεύθυνους και απείλησε ότι θα ενημερώσει το Πατριαρχείο. Του απάντησαν ότι το έπραξαν ήδη, αλλά δεν έχουν άλλη εξουσία εναντίον τους ούτε ευθύνη για την απείθειά τους. Ο Γεράσιμος, απειλούμενος από το διοικητή, τελικά ενέδωσε στις πιέσεις για να μη θεωρηθεί συνένοχος, και με επιστολή του τους απειλούσε με καθαίρεση. Οι Παρθένιοι απάντησαν αμέσως στον Επίσκοπο ότι ήταν πρόθυμοι να υπακούσουν στη διαταγή του αλλά τα μέλη της επιτροπής και ο λαός δεν τους άφηναν, γιατί θεωρούσαν ότι συντελούν στη διατήρηση της τάξης και της ομόνοιας με το κήρυγμα του ευαγγελίου και εξυπηρετούν τις θρησκευτικές ανάγκες της συνάθροισης. Ο Γεράσιμος διατάχθηκε από τον Ισμαήλ να τους θέσει σε αργία και γνωστοποίησε στους μοναχούς την απαίτηση του διοικητή. Οι Παρθένιοι έγραψαν στον Επίσκοπο να μεταβιβάσει στον Ισμαήλ, ότι δεν μπορεί να πράξει κάτι τέτοιο, γιατί δεν είχαν υποπέσει σε θρησκευτικό αδίκημα που επισύρει τιμωρία, κατά τους εκκλησιαστικούς κανόνες. Ο Γεράσιμος μετέφερε την απάντησή τους στον Ισμαήλ, εκείνος εξοργίστηκε και τον κράτησε επί οκτώ ημέρες στα Χανιά.

Στις 20 Νοεμβρίου 1866 μετά από σύσκεψη των επαναστατών και των εθελοντών που είχαν φτάσει στην Κίσαμο, αποφασίστηκε να επιτεθούν στο φρούριο του Καστελιού. Αφού προσευχήθηκε ο επίσκοπος Γεράσιμος ετοιμάστηκαν για τη μάχη. Οι Τούρκοι όμως που είχαν αντιληφθεί το σχέδιο, ξεκίνησαν την επίθεση πρώτοι με κανονιοβολισμό, αιφνιδιάζοντας τους επαναστάτες. Το μεσημέρι ο Γεράσιμος «*έστάθη ἐπὶ τῶν προχωμάτων καὶ ἐνεθάρρυνε διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς παρουσίας του*»⁸.

Απολογούμενος ο αρχηγός των εθελοντών Βυζάντιος γράφει ότι όλοι τον παρότρυναν στην επιχείρηση ενώ ο Γεράσιμος του διεμήνυσε ότι θα είχε την κατάρα του αν δεν έφερνε τα κανόνια στη μάχη. Έτσι, το επόμενο πρωί επιτέθηκαν πάλι, αλλά τουρκικά πολεμικά από τη θάλασσα τους ανάγκασαν να εγκαταλείψουν την επιχείρηση. Ο Γεράσιμος, απειλούμενος από τους Τούρκους, κατέφυγε στην Τρυπητή όπου υπήρχαν πλήθος γυναικόπαιδα. Στις 13 Δεκεμβρίου τον παρέλαβε με 1.200 άτομα ρωσικό πολεμικό με πλοίαρχο το Βουτακώφ και τον μετέφερε στην Αθήνα. Η Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή τον κάλεσε να συμμετέχει ως τακτικό μέλος κι αυτός ανταποκρίθηκε, ενώ παράλληλα ανέπτυξε δράση ως μέλος και άλλων επιτροπών υποστήριξης του αγώνα.

Μετά την επανάσταση παρέμεινε στην Αθήνα. Αλληλογραφούσε με τον Παρθένιο Κελαϊδή τον οποίο ενημέρωνε για τις πολιτικές εξελίξεις στην Αθήνα, γνώριζε τη σχεδιαζόμενη επανάσταση του 1878 και ήταν υπέρ της ηγεμονίας, θεωρώντας την ένωση αδύνατη. Το ερώτημα που απασχολεί πολλούς είναι γιατί ο Γεράσιμος δεν αποκαταστάθηκε, μετά τη μεγάλη επανάσταση, στην επισκοπή του. Ο ίδιος ίσως φοβόταν να επιστρέψει, αφού η κυριαρχία των Τούρκων στην Κρήτη μετά το 1869 και το γενικότερο κλίμα δεν τον ευνοούσε. Οι εκλογές των επισκόπων τη χρονιά εκείνη υπαγορεύτηκαν από την τουρκική διοίκηση και μάλιστα ο Μισαήλ Οικονόμου που εξελέγη Επίσκοπος Κισάμου και Σελίνου είχε καλές σχέσεις με το διοικητή Ρεούφ πασά και ήταν τουρκόφιλος. Η οθωμανική κυβέρνηση αναμειγνυόταν στα θέματα της εκκλησίας και φρόντιζε να εκλέγονται Επίσκοποι της αρεσκείας της. Άλλοτε ευνοούσε την εκλογή κάποιου που είχε επαναστατική δράση για να μηδενίσει τη μελλοντική δράση του ή εμπόδιζε την εκλογή κάποιου άλλου για παραδειγματισμό. Μετά το θάνατο του επισκόπου Κισάμου και Σελίνου Πανάρετου το 1880, όταν προέκυψε το Επισκοπικό ζήτημα που απασχόλησε όλη την Κρήτη, οι αντιπρόσωποι Κισάμου και Σελίνου σύστησαν στο Μητροπολίτη Μελέτιο να μην προβεί στη χειροτονία επισκόπου χωρίς τη γνώμη του λαού. Οι επαρχίες αυτές εκφράστηκαν υπέρ του Παρθενίου Περίδη, του Γεράσιμου Σφακιωτάκη και της επιστροφής του πρώην επισκόπου Κισάμου Γεράσιμου Στρατηγάκη, αν και ήταν πλέον ηλικιωμένος και ασθενής.

Ο Γεράσιμος επέστρεψε στην Κρήτη, δεν εξελέγη όμως Επίσκοπος και εγκαταστάθηκε στις Πλακούρες με την οικογένεια του αδερφού του. Τότε φρόντισε και ανοικοδόμησε το δημοτικό σχολείο στο Καμπάνι

με δικά του έξοδα, στην είσοδο του οποίου υπάρχει χαραγμένη αναμνηστική επιγραφή.

Η βούλησή του να καταστήσει πνευματικό κέντρο τη μονή της μετανοίας του εκπληρώθηκε το 1892. Άφησε κληροδότημα 20.000 γροσίων για την ανέγερση ειδικής πτέρυγας και την ίδρυση ιερατικής σχολής για την εκπαίδευση κληρικών, στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδος. Το ιεροδιδασκαλείο ιδρύθηκε με πρόταση του επισκόπου Κυδωνίας Νικηφόρου, με σκοπό την εκπαίδευση ιερέων και δασκάλων και η προσφορά του στην Κρήτη είναι ανεκτίμητη. Για το ήθος και τη δράση του, ο Γεράσιμος τιμήθηκε με ειδικό μετάλλιο από το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος με βασιλικό διάταγμα. Επειδή απεθανόταν τη φωτογράφιση η μόνη εικόνα του που έχουμε είναι ένα σκίτσο από το φέρετρο, πριν από την ταφή του. Πέθανε στις 8 Ιουνίου του 1886 και ετάφη στην Αγία Τριάδα.⁹

Ο αρχιμανδρίτης **Γεράσιμος** – κατά κόσμον Γεώργιος– **Σφακιωτάκης**, γεννήθηκε στα Τοπόλια Κισιάμου το 1838. Προσήλθε δόκιμος στην μονή της Αγίας Τριάδος το 1854, χειροτονήθηκε διάκονος το 1860 και ιερέας το 1863.

Διετέλεσε ηγούμενος της μονής σε κρίσιμες περιόδους της κρητικής ιστορίας (1881-85, 1895-1898 και 1904-10) και αναδείχθηκε σε φλογερό πατριώτη και σθεναρό υπέρμαχο των δικαίων της αγωνιζόμενης Κρήτης. Διετέλεσε οικονόμος στο μετόχι του Αγίου Γεωργίου στο Καρύδι και το 1878 κινδύνεψε η ζωή του, αφού οι Τούρκοι σχεδίαζαν να λεηλατήσουν το μοναστήρι και να τον σκοτώσουν.

Γεράσιμος Σφακιωτάκης (1838-1913), ηγούμενος της Αγίας Τριάδος (1881-1885, 1895-1898 και 1904-10)

Το 1880 προτάθηκε από μια μερίδα χριστιανών ως υποψήφιος για την Επισκοπή Κισιάμου αλλά δεν εξελέγη. Εκτός από το κοινωνικό

πρόσωπο της μονής που ανέδειξε με την ίδρυση του ιεροδιδασκαλείου της Αγίας Τριάδας και την εύρυθμη λειτουργία του, συνέβαλε στην πνευματική ανάπτυξη του κλήρου και του τόπου. Η αγωνιστική του παρουσία έλαμψε κατά την επανάσταση του 1866 και σε όλες τις μετέπειτα επαναστάσεις, κατά τις οποίες έθεσε τη μονή εξ ολοκλήρου στη διάθεση της πατρίδας. Στην επανάσταση του 1897 η μονή είχε καταστεί στρατηγείο και σημείο τροφοδότησης των επαναστατών, νοσοκομείο για τους τραυματίες και φιλόξενη φωλιά των προσφύγων και των αμάχων. Διακρίθηκε ως παράγοντας του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου το 1897, συμμετείχε σε σημαντικές συσκέψεις και αποστολές της διοικούσας επιτροπής και συνέβαλε αποφασιστικά στην τόνωση του πθικού των πολεμιστών, αφού συχνά ιερουργούσε στο στρατόπεδο για να ενισχύει τους μαχητές. Πέθανε το 1913.¹⁰

Ιεροδιάκονος Γερμανός Αποστολάκης
(1850 ή 1857-1903)

Ο Αρχιμανδρίτης **Γερμανός Αποστολάκης** –κατά κόσμον Γεώργιος– του Κωνσταντίνου, γνωστότερος ως ιεροδιάκονος Γερμανός, ήταν ένας ενθουσιώδης, ενάρετος, σεμνός, τολμηρός, ανιδιοτελής και μορφωμένος κληρικός, που διέθετε καθαρότητα σκέψης και ευστροφία διπλωμάτη.

Γεννήθηκε στον Τσιβαρά Αποκορώνου (1850 ή 1857). Το 1877 προσήλθε δόκιμος στην Αγία Τριάδα, το 1880 εκάρη μοναχός, χειροτονήθηκε διάκονος, και το 1903 πρεσβύτερος και αρχιμανδρίτης λίγο πριν από τον αιφνίδιο θάνατό του. Στάλθηκε στη Σχολή της Χάλκης (1882) όπου σπούδασε θεολογία

ως υπότροφος της μονής του, με την επάνοδό του στην Κρήτη, δίδαξε στο ελληνικό σχολείο του Βάμου ως το 1893, στα γυμνάσια Χανίων και Ηρακλείου και στην Ιερατική Σχολή της Αγίας Τριάδος. Από το Σπανδωνή περιγράφεται ως «εὐγλωττότατος ἱεροκῆρυξ τῆς πόλεως τῶν

*Χανίων, σοφός καθηγητής τῶν ἱερῶν ἐν τῇ ἱερατικῇ σχολῇ τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἀκρωτηρίου. Γλυκύτατος, εὐπροσήγορος, πλήρης μειριοφροσύνης.*¹¹ Σε οικόπεδο με δωμάτιο που δώρισε στο χωριό του λειτούργησε το δημοτικό σχολείο του Τσιβαρά.

Κατά τη διάρκεια της θητείας του ως καθηγητής στα Χανιά μυήθηκε στην οργάνωση της Μυστικής Συνωμοτικής Αδελφότητας που από το 1892 προετοίμαζε επανάσταση στην Κρήτη. Τον Ιούλιο του 1895 στάλθηκε από τους μεταπολιτευτικούς και παρέδωσε το Υπόμνημα Κούνδουρου στο Ελληνικό Προξενείο στα Χανιά. Τον Αύγουστο στάλθηκε μαζί με το Γεώργιο Κοτζαμπασάκη από τη Μεταπολιτευτική Επιτροπή στην Αθήνα, όπου εργάστηκε για την εξεύρεση, αγορά και αποστολή όπλων και πολεμοφοδίων για την τροφοδοσία των επαναστατών. Αντιμέτωπος τις κακόβουλες συκοφαντίες στην ελληνική κυβέρνηση και τους Κρήτες της Αθήνας, ότι η Μεταπολιτευτική Επιτροπή δεν αντιπροσωπεύει το φρόνημα του λαού και είναι ανάλογη της εξέγερσης του '89. Μαζί με τον Παρθένιο Κελαϊδή, στο σπίτι του οποίου διέμενε στον Πειραιά, ήταν ο πρέσβης και ο σύνδεσμος των μεταπολιτευτικών με την ελληνική κυβέρνηση και τους εξόριστους Κρήτες της Αθήνας. Τηρούσε την αλληλογραφία των Κρητών αρχηγών της Αθήνας, υπέγραφε ως γραμματέας τους και συνέτασσε επιστολές προς τους μεταπολιτευτικούς ζητώντας συνεχώς ενημέρωση. Ήταν ο συντάκτης της απάντησης (18/10/1895) στην εγκύκλιο του οικουμενικού πατριάρχη Ἀνθιμου που συνιστούσε ψυχία και ομόνοια. Απέκτησε γνωριμίες και επαφές με Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους, δημοσίευσε άρθρα και διατριβή στην εφημερίδα «Εφημερίς» και με πειστικότητα και επιχειρήματα γνωστοποίησε τον αγώνα των μεταπολιτευτικών. Μαζί με τον Παρθένιο Κελαϊδή έκαναν παρεμβάσεις και διαβήματα προς τις ξένες κυβερνήσεις και είχαν επαφές και παραστάσεις με παράγοντες της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία γρήγορα μεταστράφηκε υπέρ των μεταπολιτευτικών. Συνέβαλαν στο να αναγνωριστεί το δίκαιο του κρητικού αγώνα και να αλλάξει η κοινή γνώμη.

Τον Απρίλιο του '96 ο Γερμανός επανήλθε στα Χανιά, τέθηκε υπό αστυνομική επιτήρηση και υπό περιορισμό από τον Επίσκοπο Κυδωνίας στη μονή της Αγίας Τριάδος από όπου διέφυγε κρυφά και συμμετείχε στην επανάσταση στον Αποκόρωνα. Το Μάιο του '96 έλαβε μέρος στις βάρδιες και στις μάχες στην περιοχή Τσιβαρά-Αρμένων. Τον Ιούνιο του '96 οι Τούρκοι έσφαζαν και προκαλούσαν στην Κυδωνία και την Κίσαμο. Ο παπα-Μαλέκος με 500 άνδρες οργάνωσε επιδρομή στην

οποία συμμετείχε και ο Γερμανός. Με διαρκείς μάχες κατέλαβαν τα Παλιά Ρούματα, το Κακοπέτρι, τα Τοπόλια και τα Καλαθιανά και απέκρουσαν τους Τούρκους στον Τραγανό. Αργότερα ο Γερμανός συμμετείχε στη μάχη της Αλμυρίδας.

Στη συνάθροιση των πληρεξούσιων και αρχηγών από όλη την Κρήτη στον Τζιτζιφέ (26/7/1896) ήταν μεταξύ των εκλεγμένων πληρεξούσιων. Το 1897 έλαβε ενεργό μέρος στο Στρατόπεδο Ακρωτηρίου, κυρίως ως υπεύθυνος στην επιμελητεία. Ήταν υποψήφιος για την εκλογή στην Επισκοπή Κισάμου και Σελίνου (3/7/1903) αλλά δεν ψηφίστηκε. Πέθανε τον Ιούλιο του 1903 στον Τσιβαρά.¹²

Ο παπα-Γρηγόριος Δαμινός ή Παπαγληγόρης, καταγόταν από τον Κεφαλά. Σύμφωνα με μια πληροφορία ονομαζόταν Γρηγόριος Γαναδάκης και έγινε μοναχός με το όνομα Δαμιανός. Παραφθορά του Δαμιανός είναι το «Δαμινός» το οποίο καθιερώθηκε ως επίθετό του. Συμμετείχε από την αρχή στην επανάσταση του '21 επικεφαλής μιας ομάδας δώδεκα επίλεκτων ανδρών. Όταν τον Ιούνιο του 1821 οι Τούρκοι εξόρμησαν στο Ακρωτήρι, κασιώτικα καράβια έσωσαν άοπλους και γυναικόπαιδα και όσα μετέφεραν προς την Μαλάξα τα προστάτησε το ένοπλο σώμα του παπα-Γρηγόρη Δαμινού. Λίγο μετά έλαβε μέρος στη μάχη της Μαλάξας (5/7/1821). Στις 15 Ιουλίου, όταν ο Λατίφ πασάς επιτέθηκε προς το Θέρισσο ο Σήφακας με τον παπα-Γρηγόρη Δαμινό και τους Λακκιώτες ήρθαν σε βοήθεια των αμυνόμενων –Βασίλη και Ιωάννη Χάλη και Τσελεπή–, και ανάγκασαν τους Τούρκους σε άτακτη φυγή. Στα τέλη Ιουλίου βρέθηκε στα Ασκύφου που είχε καταλάβει ο Καούνης από το Ηράκλειο με 4.000 στρατό. Οι επαναστάτες με σποραδικές επιθέσεις ανάγκασαν τους Τούρκους να φύγουν προς την Κράπη, κατέλαβαν τις διαβάσεις του Κατρέ και τους καταδίωξαν. Οι Τούρκοι διέφυγαν προς τη λίμνη του Κουρνά και την Ασή Γωνιά με σοβαρές απώλειες, εγκαταλείποντας αποσκευές.

Στα τέλη Ιουλίου συμμετείχε στη μάχη της Επισκοπής Ρεθύμνου, στη συνέχεια στη μάχη του Κουρνά και αμέσως μετά στη μάχη του Αλμυρού όπου οι επαναστάτες, λόγω του μεγάλου αριθμού των εχθρών, τράπηκαν σε φυγή και οι Τούρκοι εισέβαλαν στον Αποκόρωνα. Στις 6 Αυγούστου 1821 με τους δώδεκα οπλοφόρους του προστάτησαν ογδόντα γυναικόπαιδα στο σπήλαιο της Κατεβατής στον Κεφαλά.

φρούριο των Χανίων. Οι επαναστάτες, εξαιτίας του ότι οι Τούρκοι έκοβαν καρποφόρα δέντρα των μοναστηριών Χρυσοπηγής και Αγίου Ελευθερίου, με συντονισμένη δράση κατέλαβαν το Κόκκινο Μετόχι, την Χρυσοπηγή, την Πελεκαπίνα το Δαράτσο, την Παρηγοριά, τον Κουμπέ και κατόρθωσαν να ελέγχουν το Μετόχι Μπάρμπου. Οργάνωσαν εικονική ζωκλοπή και όταν τους επιτέθηκαν οι Τούρκοι στον Κουμπέ, ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός, που είχε οχυρωθεί στη Μόντε Βάρδια, τους απέκοψε το δρόμο προς την πόλη. Οι Τούρκοι καταδιώχτηκαν προς το Μετόχι Μπάρμπου, έδωσαν μάχη στην Ξυλοκαμάρα και διασώθηκαν φεύγοντας προς το Δαράτσο. Αναφέρεται ότι εκείνες τις μέρες ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός περνούσε κοντά από το φρούριο των Χανίων με αναπεπταμένη τη σημαία αδιαφορώντας για τον εναντίον του κανονιοβολισμό.

Επέστρεψε στο Ακρωτήρι με το Μαλικούτση και περιόρισαν τους Τούρκους στους πύργους των Κουνουπιδιανών και των Στερνών. Στις 8 Μαΐου 1822 καταδίωξε στις Πλακούρες μια ομάδα Τούρκων που συνόδευαν κάποιον Τάταρο απεσταλμένο της Πύλης και κατάσχεσε σημαντικά σουλτανικά έγγραφα. Λίγο μετά έκαψε και γκρέμισε τον πύργο των Κουνουπιδιανών. Οι Τούρκοι από τα Χανιά επιχείρησαν να τον κυκλώσουν αλλά οι επαναστάτες τους εξόντωσαν στον Προφήτη Ηλία. Στη συνέχεια πολιορκήσαν τον πύργο στις Στέρνες, αλλά στις 28 Μαΐου έφτασαν στη Σούδα 124 Αιγυπτιακά πλοία κι έτσι βρέθηκαν αποκλεισμένοι στο Ακρωτήρι. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας κάποιοι Τούρκοι είχαν προειδοποιήσει τον παπα-Γρηγόρη Δαμινό για την επικείμενη έλευση του Αιγυπτιακού στόλου, αλλά εκείνος είχε θεωρήσει την είδηση ψευδή, τέχνασμα για να λύσει την πολιορκία. Παρά τον αιφνίδιο αποκλεισμό τους στο Ακρωτήρι οι επαναστάτες συνεννοήθηκαν μεταξύ τους και ο Χάλης επιτέθηκε στους αποβιβαζόμενους Αιγύπτιους στο Βλητέ, ο Σήφακας εμπόδισε τους Τούρκους από τα Χανιά και ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός με τους άλλους αρχηγούς οδήγησαν τα γυναικόπαιδα στα Νεροκούρου. Αμέσως οι επαναστάτες πολιορκήσαν τα Χανιά, ενώ ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός και ο Παναγιώτου επιτέθηκαν πάλι στους αποβιβαζόμενους Αιγύπτιους στη Σούδα, βούλιαξαν πολλές βάρκες και έπνιξαν αρκετούς από αυτούς.

Την 1η Ιουνίου του 1822 ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός πρωταγωνίστησε, μαζί με άλλους επαναστάτες, σε μια παράτολμη ενέργεια. Πέρασαν τη νύχτα από τη Μαλάξα στο Ακρωτήρι ενώ η πεδιάδα των Χανίων είχε καταληφθεί από χιλιάδες Αιγύπτιους, κατέστρεψαν τον

Πύργο των Στερνών και τα οχυρώματα και εξόντωσαν όσους Τούρκους συνάντησαν. Διέφυγαν τη νύχτα από τα Φρούδια, πέρασαν τις ενέδρες των Αιγυπτίων υποκρινόμενοι ότι είναι μέλη τουρκικού αποσπάσματος και διέφυγαν μέσω του Αγίου Λουκά (νεκροταφείο) στα Κεραμιά.

Πήρε μέρος στις μάχες στις 23 και 24 Σεπτεμβρίου, όταν τα τουρκικά στρατεύματα αποπειράθηκαν να αποβιβαστούν στον Κοιλιάρη στις Καλύβες και οι χριστιανοί σκότωσαν πολλούς τρέποντάς τους σε φυγή.

Ο Χασάν πασάς κατευθύνθηκε στο Ηράκλειο παρακολουθούμενος από το σώμα του παπα-Γρηγόρη. Το Νοέμβριο του 1822 προσπάθησε να περάσει στο Λασίθι, αλλά οι επαναστάτες οχυρώθηκαν σε Αυδού, Κράσι, Μοχό και Κασταμονίτσα. Ο παπα-Γρηγόρης, με τους οπλίτες του, πήραν μέρος στη μάχη στην Κασταμονίτσα και διακρίθηκαν.

Το Φεβρουάριο του 1823 οι χριστιανοί κρατούσαν όλη την κορυφογραμμή, από το Γαλατά μέχρι τη Μαλάξα, όπου είχε οχυρωθεί ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός, και εμπόδιζαν τους Τούρκους να περάσουν στον Αποκόρωνα. Μετά την έφοδο των επαναστατών στην Κίσαμο πήρε μέρος στην εκστρατεία και την πολιορκία και άλωση του φρουρίου της Κισάμου με σώμα από στρατιώτες που συντηρούσε ο ίδιος: «*δί' ιδίων εξόδων μου*»,¹⁴ όπως αναφέρει. Το Μάρτιο του 1824 οι παπα-Γρηγόρης Δαμινός, Πρινώλης και Τσακίρης με λίγους συντρόφους τους σταμάτησαν στον Κεφαλά την προέλαση Τούρκων που είχαν εισβάλει από τον Αλμιρό και είχαν καταλάβει όλο τον υπόλοιπο Αποκόρωνα.

Το 1825 η επανάσταση στην Κρήτη έσβησε και πολλοί αρχηγοί κατέφυγαν στην Ελλάδα. Ο παπα-Γρηγόρης είχε φτάσει στην Πελοπόννησο και διατάχθηκε από την ελληνική διοίκηση να οργανώσει σώμα εκατόν είκοσι Κρητών και να τοποθετηθεί στο Μυστρά. Συμμετείχε στη μάχη κατά του Ιμπραήμ στην Πολιανή, όπου οι Έλληνες νικήθηκαν και επέστρεψε στη Λακωνία και ύστερα στο Ναύπλιο όπου πήρε εντολή να τεθεί υπό τον Δ. Υψηλάντη στους Μύλους. Πολέμησε στην ολόημερη μάχη που οδήγησε στην ήττα του Ιμπραήμ στο Άργος και παραβρέθηκε στις μάχες στα Βέρβενια και τα Τρίκορφα και μετά πάλι στα Βέρβενια, στα Δολιανά, στο Δερβενάκι και στην Πύλο.

Το 1825 διατάχθηκε από το Βουλευτικό να επανέλθει στους Μύλους με τους στρατιώτες του. Υπέγραψε Αναφορά με όλους τους Κρήτες αρχηγούς και καπεταναίους που βρίσκονταν στην Ελλάδα, με την οποία παρουσίαζαν στην ελληνική κυβέρνηση την κατάσταση της Κρήτης. Συμμετείχε στη σύσκεψη κατά την οποία αποφασίστηκε να ξε-

κινήσει πάλι ο αγώνας στην Κρήτη με την κατάληψη της Γραμβούσας. Ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός ήταν στην ομάδα αυτών που αποβιβάστηκαν στις 2 Αυγούστου 1825 με καϊκι στο Σφηνάρι. Σε σύσκεψη διορίστηκαν αρχηγοί οι παπα-Γρηγόρης Δαμινός, Δ. Κουρμούλης και Μ. Ρουσικιανός και κατέλαβαν θέσεις στην Κακή Σκάλα για να καταλάβουν τη Γραμβούσα η οποία, χωρίς να το ξέρουν, είχε καταληφθεί ήδη από Σφακιανούς. Όταν πληροφορήθηκαν την ύπαρξη είκοσι μόνο στρατιωτών στο φρούριο Κισάμου το κυριεύσαν αλλά το εγκατέλειψαν επειδή είχε υποστεί ζημιές.

Από τότε οργάνωνε καθημερινές μάχες και ενέδρες μέχρι το 1827. Τον Οκτώβριο ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός, με άλλους αρχηγούς και 800 άνδρες, αποβιβάστηκαν με καϊκια στη Ραβδούχα, επιτέθηκαν στις τουρκικές φρουρές, έφτασαν μέχρι το Καστέλι της Αγίας Κυριακής και ανάγκασαν το στρατό του Μουσταφά πασά να παραμένει ακίνητος για είκοσι ημέρες σε Αγιά Μαρίνα, Πλατανιά και Πύργο Ψηλονέρου. Ο Μουσταφά πασάς επιτέθηκε εναντίον τους στο Βαρύπετρο αναγκάζοντάς τους να φύγουν προς τους Λάκκους και το Θέρισσο. Τότε διαλύθηκε το στρατόπεδο της Κυδωνίας και οι Χάληδες με τον παπα-Γρηγόρη Δαμινό κατηγορήθηκαν για λανθασμένη επιλογή του πεδίου της μάχης.

Το επόμενο διάστημα ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός, σε συνεργασία με τον Αντώνη Σήφακα, οργάνωσε στον Αποκόρωνα τον κλεφτοπόλεμο απέναντι στις ισχυρές Τουρκικές φρουρές και δε δίστασε να εισβάλει μια νύχτα στον Κεφαλά όπου βρισκόταν ο Μουσταφά πασάς και να σφάξει τη φρουρά.

Στις 18 Νοεμβρίου 1827 χίλιοι Κρήτες καθώς και επιφανείς Έλληνες –οι οποίοι στρατολογήθηκαν κι έφτασαν στη Γραμβούσα με συνεισφορές του παπα-Γρηγόρη και άλλων Κρητικών– αναχώρησαν υπό την αρχηγία του παπα-Γρηγόρη Δαμινού με πλοία και πολεμοφόδια για το Μεραμπέλλο. Αποβιβάστηκαν στον Άγιο Νικόλαο και πολιορκύσαν 300 Τούρκους στο Καινούργιο Χωριό. Οι Τούρκοι από το Ηράκλειο έστειλαν εναντίον τους στρατό ο οποίος όμως περικυκλώθηκε από τους επαναστάτες και καταδιώχτηκε αφήνοντας πίσω λάφυρα. Οι πολιορκημένοι Τούρκοι στον πύργο Καρακάση παραδόθηκαν στις 27 Νοεμβρίου, οι επαναστάτες τους έκλεισαν σε τζαμί όπου κάποιοι κατάφεραν να μπουκν και τους έσφαξαν.

Στις 5 Ιανουαρίου 1828 γαλλικά και αγγλικά πολεμικά κανονιοβόλησαν τη Γραμβούσα και απαίτησαν την παράδοση του φρουρίου

καθώς και δώδεκα Κρητών που κατηγορούνταν για πειρατεία. Ο Σταίνης με επιστολή του προς το φρούραρχο και το συμβούλιο απαίτησε την παράδοση του παπα-Γρηγόρη ο οποίος μεταμφιέστηκε και κρύφθηκε για να αποφύγει τη σύλληψη. Γράφει χαρακτηριστικά: «Έχω αποδείξεις βεβαίας ότι ο παπᾶ Γρηγόρης ἦτον χθὲς βράδυ εἰς τὸ νιοχωριὸ κάτω εἰς τὸ πηγᾶδι ἐνδεδυμένος γυναικίστικα καὶ τὰ γένεια του ξυραφισμένα, ἀλλὰ ἠμπόρεσεν ὅμως νὰ ἀποφύγη καὶ νὰ μὴν τὸν εὔρουν ἐκεῖνοι ὅπου τὸν ἐζήτησαν καὶ θὰ εἶναι κρυμμένος εἰς καμμίαν τρυῖπαν ἢ κανένα βράχον».¹⁵ Επικαλούμενος την εντολή που είχε από τον Καποδίστρια εμπόδισε την έξοδο των αποκλεισμένων στο φρούριο «μὲ ἀπόφασιν ἀμετάθετον ὥστε κανέναν ἀπὸ τοὺς στρατιώτας, κανένα ἄλλο ὑποκείμενον νὰ μὴν ἠμπορέσῃ νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τὴν νῆσον μέχρις ὅτου ὁ παπᾶ Γρηγόρης παραδοθῇ εἰς χεῖρας μου». Η διοικητική επιτροπή παρέδωσε το φρούριο, η συμμαχική φρουρά συνέλαβε οκτώ από τους επικηρυγμένους ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός. Πέντε πλοία που διασώθηκαν από τον κανονιοβολισμό καθώς και οι συλληφθέντες μεταφέρθηκαν στη Μάλτα για να δικάσουν για πειρατεία. Παρέμειναν φυλακισμένοι για μικρό χρονικό διάστημα, τα πλοία χαρακτηρίστηκαν ως πειρατικά αλλά στάλθηκαν στην ελληνική κυβέρνηση και οι αγωνιστές καταδικάστηκαν ως πειρατές. Τους επιβλήθηκε πρόστιμο 32.000 γροσίων από την ελληνική κυβέρνηση, κατέβαλαν τα μισά και τα λοιπά θεωρήθηκαν οφειλόμενα και απαλλάχτηκαν της καταδίωξης.

Στην αναδιοργάνωση του αγώνα που επιχείρησε ο νέος αρμοστής Κρήτης Ράινεκ, τον Αύγουστο του 1828, αναγνωρίστηκαν γενικοί αρχηγοί Αποκορώνου ο παπα-Γρηγόρης Δαμινός και ο Αντώνης Σήφακας. Το Μάρτιο του 1829 επαναστάτες με επικεφαλής τους Αντώνη Σήφακα και παπα-Γρηγόρη Δαμινό κρατούσαν τη Μαλάξα ενώ άλλοι τις περιοχές Τσικαλαριά, Νεροκούρου, Μετόχι Αγίου Γεωργίου, Κερατίδι, Διγενή προκαλώντας μάχες κατά του Μουσταφά πασά που ήταν στρατοπεδευμένος μεταξύ Μουρνιών και Νεροκούρου. Ύστερα από πολεμικό συμβούλιο οι Μανουσογιαννάκης, παπα-Γρηγόρης Δαμινός, Αν. Νικηφοράκης και Αντ. Σήφακας αποφάσισαν κάποιοι να κρυφτούν, άλλοι να καταλάβουν θέσεις στο Βληπέ και άλλοι να περιφέρονται με στόχο να προκαλέσουν τους Τούρκους. Τους επιτέθηκαν 1.000 Τούρκοι με πεζούς και ιππείς και συνεπλάκυσαν σε ολόημερη μάχη.

Ο Ν. Ρενιέρης, ως αντιπρόσωπος του Καποδίστρια, μόλις έφτασε στην Κρήτη τον Οκτώβριο του 1829, σύστησε τρεις επιτροπές για όλο

το νησί με σκοπό την επιτήρηση των πολεμικών κινήματων, την ενοικίαση των προσόδων, την εκποίηση κινητών πραγμάτων και την είσπραξη των δημοσίων προσόδων. Οι Β. Χάλης, παπα-Γρηγόρης Δαμινός, Ι. Κουμής, Γ. Δρακωνιανός και Γ. Τσουδερός ανέλαβαν την προστασία της επιτροπής στα δυτικά.

Με την άφιξή του στα Χανιά ο Αιγύπτιος Νουρεντίν πασάς (15/9/1830) ελευθέρωσε κρατούμενους και εξόρμησε εναντίον των οχυρωμένων στη Μαλάξα, με αρχηγούς τους παπα-Γρηγόρη Δαμινό και Α. Σήφακα, οι οποίοι είχαν διαταγή να μην εμπλακούν σε μάχη με τον εχθρό και γι' αυτό αποσύρθηκαν στους Κάμπους, αφήνοντας τους Τούρκους να περάσουν στον Αποκόρωνα.

Σε συνέχεια του πρωτόκολλου του Λονδίνου του 1829 που άφηνε την Κρήτη έξω από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, η υπογραφή του παπα-Γρηγόρη Δαμινού υπάρχει στα έγγραφα διαμαρτυρίας προς την ελληνική κυβέρνηση και τους Ευρωπαίους μονάρχες (εν Μαργαρίταις Αυλοποτάμου 13/2/1830 και 23/11/1830) όπως και στο ψήφισμα προς την Ελλάδα.

Από τον Ιανουάριο του 1841 ο Μουσταφά πασάς προσπάθησε να συλλάβει τον Ιάκωβο Κουμή και έλαβε μέτρα κατά των Ελλήνων υπηκόων. Ζήτησε από το Ελληνικό Προξενείο την έξωση του Έλληνα υπηκόου παπα-Γρηγόρη Δαμινού ως ταραξία, επειδή διέδιδε ειδήσεις περί ελεύσεως από την Ελλάδα στρατού και πρωτοστατούσε σε κίνημα για ηγεμονία στην Κρήτη κατά το πρότυπο της Σάμου. Σε επιστολή του Μουσταφά προς τον Έλληνα Πρόξενο αναφέρεται: «*ὅτι ὁ Ἕλληνας ὑπὸ ἡγεμονίας παπα Γρηγόρη ἐβγῆκεν καὶ αὐτὸς πάλιν εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ ἐπεριφέρετο ἐδῶ κι ἐκεῖ καὶ διεσκόρπισε λόγους οἱ ὅποιοι τείνουν εἰς τὸ σῆκωμα τῆς ἡσυχίας καὶ εὐταξίας τὴν ὁποίαν χαίρουν σήμερον οἱ κάτοικοι τῆς Κρήτης*».¹⁶ Παρακαλεί μάλιστα τον Έλληνα πρόξενο, επειδή ο παπα-Γρηγόρης βρισκόταν στα Χανιά αλλά είχε αφήσει την οικογένειά του έξω, να ενεργήσει ώστε να έρθει η οικογένειά του και να τον απομακρύνει.

Στην επανάσταση του 1841 βρισκόταν στο Βαφέ και υπέγραφε ως οπλαρχηγός. Οι Σφακιανοί βλέποντας ότι ο αγώνας ήταν ανοργάνωτος δίσταζαν να συμμετέχουν και αξίωσαν από τους άλλους Κρήτες να αναγνωρίσουν την υπεροχή τους και τις μέχρι τότε υπηρεσίες τους προς την πατρίδα. Τελικά στις 5 Απριλίου 1841 σε συνεδρίαση αποφασίστηκε η επιβράβευση των Σφακιανών για την προσφορά τους. Διορίστηκε πενταμελής επιτροπή πληρεξούσιων και οπλαρχηγών στην οποία συμμετείχε ο παπα-Γρηγόριος Δαμινός, η οποία ανέλαβε

να εκφράσει προφορικά τα αισθήματα των Κρητών στους Σφακιανούς και να τους επιδώσει την απόφαση της συνεδρίασεως. Η επιτροπή μετέβη στον Τζιτζιφέ, όπου παρέμεναν οι Σφακιανοί, και όλοι μαζί επανήλθαν στο Βαφέ και την επόμενη μέρα συνήλθαν σε κοινή συνεδρίαση με τους Σφακιανούς και επιβεβαίωσαν την προηγούμενη απόφαση. Δεν υπάρχουν στοιχεία, αλλά πρέπει να συμμετείχε στις μάχες της επανάστασης του 1841 (14/5 Πρόβαρμα-17/5 Μαχαιρούς, Φρε, Βαφέ, Τσιβαρά και Μπρόσνιερο). Το 1843 αδυνατούσε να συντηρηθεί και απελπισμένος απύθυνε προς το Βασιλιά της Ελλάδος επιστολή την οποία τιτλοφορεί ως *«Εκθεσις τῶν στρατιωτικῶν ἐκδουλεύσεών μου»*.¹⁶ Με την επιστολή αυτή ζητούσε βοήθεια για να επιβιώσει. Γράφει χαρακτηριστικά: *«καταφεύγω σήμερον εἰς τὴν πατρικὴν τοῦ φιλοστόργου ἡμῶν βασιλέως κηδεμονίαν ὅπως ἐπιβλέψῃ εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκομαι σήμερον ἐσχάτην ἀμχανίαν»*.¹⁹ Στην έκθεση αναφέρει ότι διορίστηκε αρχηγός Αποκορώνου από τους συνεπαρχιώτες του και τους οδηγούσε σε όλες τις μάχες μέχρι το 1826.

Ο Γρηγόριος Παπαδοπειράκης τον κατηγορεί και τον αναφέρει ανάμεσα στους *«ἀπεκδυθέντας τὴν ἱερωσύνην»*.¹ Την εποχή εκείνη εθεωρείτο παραβίαση των ιερών κανόνων της Εκκλησίας η συμμετοχή των κληρικών στις πολεμικές επιχειρήσεις και γι' αυτό αρκετοί αποσηματίστηκαν. Ο Κριτοβουλίδης μας πληροφορεί για το θάνατο του παπά Γρηγόρη: *«πολλὰ καὶ ἕτερα παραπλήσια ἀνδραγαθήματα ἔπραξε ἐν ὄλῳ τῷ διαστήματι τῆς ἐπαναστάσεως ὃ ῥηθεῖς Γρηγόριος Δαμινὸς ἀπέθανε ὅμως ἐλεεινῶς ἀπὸ δυστυχίαν τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1856 ἐν τῷ τῶν Ἀθηνῶν δημοτικῷ νοσοκομείῳ καὶ ὁ ἄθλιος οὕτως Κρής!»*.²⁰

Ο **Γρηγόριος Παπαδοπειράκης**, νγούμενος της Αγίας Τριάδος και Επίσκοπος Ιεροσπετίας καταγόταν από τον Καλλικράτη. Προσήλθε στη μονή της Αγίας Τριάδος το 1850 όταν ήταν ήδη ιερομόναχος. Στην επανάσταση του 1858, βρισκόταν στο μετόχι της μονής στη Χαροδιά, όταν ο Βελή πασάς προσπάθησε να τον δωροδοκήσει για να μεσολαβήσει στους επαναστάτες αλλά εκείνος αρνήθηκε. Διετέλεσε νγούμενος της Αγίας Τριάδος (1862-1866 και 1873-1876). Το 1862 εξελέγη νγούμενος ενώ σπούδαζε στην Αθήνα. Υπέβαλε Υπόμνημα στους αδελφούς με 23 άρθρα περί ηθικής και υλικής βελτιώσεως της μονής, το οποίο εγκρίθηκε ομόφωνα. Από τις πρώτες του πράξεις

Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, ηγούμενος Αγίας Τριάδος (1862-1866 και 1873-1876) και επίσκοπος Ιεροσολείας (1880-1889)

ήταν η απόφαση της αδελφότητας για την ίδρυση ελληνικού σχολείου με δάσκαλο και διευθυντή τον ιερομόναχο Ιερεμία Βερναδάκη, με ετήσιο μισθό 1.600 γρόσια.

Ο Γρηγόριος, ως ηγούμενος, συγκρούστηκε με τη δημογεροντία των Χανίων και υπερασπίστηκε το δικαίωμα των μοναχών στη διαχείριση των κτημάτων της μονής. Διαφωνούσε επίσης με την πατριαρχική εγκύκλιο που επέτρεπε την ενοικίαση των κτημάτων των μονών, σε όσα μετόχια δεν είχαν εκκλησίες «εις κάθε θρησκείας άνθρωπον»,²¹ άρα και σε Τούρκους. Προσέφυγε στο Πατριαρχείο ζητώντας λύση σε θέμα διαθήκης του μοναχού Μελχισεδέκ ο οποίος παρα-

χωρούσε σε ανεψιά του, σύζυγο μέλους της δημογεροντίας, 170.000 γρόσια. Ο Γρηγόριος αρνήθηκε να εκδικαστεί από τη δημογεροντία, ενώ το Πατριαρχείο μετέθεσε τον έλεγχο της διαθήκης εν καιρώ. Θεωρούσε ολέθρια για τα μοναστήρια την ανάμειξη της δημογεροντίας στα οικονομικά τους, αφού αυτά χρεοκόπησαν υλικά. Οι περιουσίες των μοναστηριών αποτελούσαν τη βάση του κοινωνικού έργου της Εκκλησίας. Η μονή της Αγίας Τριάδος χρηματοδοτούσε τη λειτουργία σχολείου στα Χανιά, συντηρούσε σπουδαστές και χορηγούσε υποτροφίες. Αν και έλαβε αρνητική απάντηση σε επιστολή του από το Πατριαρχείο, δε δίστασε, μαζί με τον ηγούμενο της Χρυσοπηγής Γεννάδιο, να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη για να προστατεύσει τις μονές.

Το 1865, με απόφαση του ηγουμενοσυμβουλίου, διέκοψε τα κοινά τραπέζια, καθόρισε τη συντήρηση των αδελφών και περιόρισε το δανεισμό από μοναχούς. Στις παραμονές του 1866 αρνήθηκε να παραστεί στη δίκη του Μισαήλ Παπαδογιωργάκη –οικονόμου στο Καρύδι– του οποίου η κακή οικονομική διαχείριση προκάλεσε την επέμβαση των δικαστηρίων και του διοικητή.

Στην επανάσταση του 1866 δεν μετείχε από την αρχή αλλά ανέπτυξε αξιοσημείωτη επαναστατική δράση. Εξελέγη πληρεξούσιος

και αντιπρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών το 1867. Τον Αύγουστο μετέβη στην Αθήνα –μαζί με τους Λ. Γεωργιάδη Λόγιο και Ν. Μαντακάκη–, όταν η Κεντρική των Κρητών Επιτροπή ζήτησε να σταλούν αντιπρόσωποι ώστε να συζητήσουν με την Ελληνική Κυβέρνηση για το μέλλον της επανάστασης. Συγκροτήθηκε επιτροπή, αποτελούμενη από Κρήτες της Αθήνας, προκειμένου να επισκεφτεί τους πρέσβεις καθώς και την Ελληνική Κυβέρνηση. Ο Γρηγόριος και τα μέλη της επιτροπής προσκλήθηκαν στο υπουργικό συμβούλιο, όπου παραβρέθηκε και ο Ρώσος πρέσβης, και εξέθεσαν την τραγική κατάσταση της Κρήτης. Εκπληκτοί όμως αντιμετώπισαν δυσπιστία, άκουσαν συμβουλές και υποσχέσεις και την πρόταση να συνεννοηθούν με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Η δυσπιστία οφειλόταν στο φόβο της Ελλάδας μήπως οι Κρήτες αποδεχτούν πρόταση για ηγεμονία. Σε ό,τι αφορούσε τις οικονομικές ανάγκες του αγώνα τούς σύστησαν να περιορίσουν τις δαπάνες τους, θεωρώντας ότι τα αποστελλόμενα χρήματα τους αρκούσαν. Ο Γρηγόριος επέστρεψε εσπευσμένα από την Αθήνα μόλις πληροφορήθηκε την άφιξη του Ααλή πασά στην Κρήτη με προτάσεις, και όφειλε να ενημερώσει τη Γενική Συνέλευση. Στη Συνέλευση της Αργυρούπολης ενημέρωσε για τις επαφές που είχε και εξέφρασε την άποψη ότι η ένωση ήταν αδύνατη. Γι' αυτό πρότεινε να σταματήσουν τις πολεμικές επιχειρήσεις διαβλέποντας ότι είναι αδύνατο να συνεχιστεί ο αγώνας και να συνεννοηθούν με τον Ααλή πασά. Προκλήθηκε ρήξη μεταξύ ενωτικών και αυτονομιστών αφού ο Ααλή υποσχέθηκε κάθε παροχή εκτός από την ένωση. Ο Γρηγόριος εκφράστηκε υπέρ της αποδοχής των προτάσεων του Ααλή, αλλά η πλειοψηφία τις απέρριψε και δήλωσε την επιμονή της για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Στις 24 Σεπτεμβρίου 1868 ο Γρηγόριος ήταν πρόεδρος στη γενική Συνέλευση στα Κράνα και στα Πετράδια. Η Συνέλευση με ψήφισμα προς τις έξι δυνάμεις αναγνώριζε την κυριαρχία της Πύλης, αφού οι χριστιανικές δυνάμεις δεν συμφώνησαν να επέμβουν από κοινού στην εκπλήρωση των εθνικών πόθων για να προλάβουν την αιματοχυσία. Στην αναφορά που υπέβαλε η Συνέλευση ζητούσε αυτονομία υπό την Πύλη, ιδιαίτερη σημαία, στρατό και από τις δύο φυλές σε αναλογία με τον πληθυσμό, ουδετερότητα και εγγύηση των δυνάμεων ότι δε θα επιβαρύνουν την Κρήτη οι συνθήκες του οθωμανικού κράτους, φόρο που να προσδιορίζεται εφάπαξ αλλά να μην εισπραχθεί για δέκα χρόνια, συνταγματικό πολίτευμα με χριστιανό ηγεμόνα διοριζόμενο από το Σουλτάνο, βουλή με βάση τον πληθυσμό, δικαστές διοριζόμενους από τον ηγεμόνα,

ελευθερία θρησκευτική και τύπου, δημοτική διοίκηση, προνόμια για την επαρχία Σφακίων, ελευθερία εμπορίου και βιομηχανίας, σύσταση γεωργικής τράπεζας, αποχώρηση των Τουρκικών στρατευμάτων, εκλογή πληρεξουσίων για τη σύνταξη του πολιτεύματος και επέμβαση των ευρωπαίων για να σταματήσουν οι εκθροπραξίες. Οι πληρεξούσιοι επέμεναν στον πόθο της ένωσης και εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη τους προς την Ελλάδα για την προστασία των οικογενειών που είχαν καταφύγει εκεί. Η πύλη όμως που γνώριζε ότι οι χριστιανοί δεν μπορούσαν να παρατείνουν τον αγώνα, δεν δεχόταν φυσικά ηγεμονία ή άλλο αίτημα, αλλά αντίθετα υποδαύλιζε τις διχόνοιες και πρόβαλε στην Ευρώπη τη λήξη της επανάστασης. Στις 12 Νοεμβρίου 1868, ως πρόεδρος Γενικής Συνέλευσης και διαβλέποντας ότι ο αγώνας είναι μάταιος, προέβη στη διάλυσή της στα Ασφέντου.

Το 1869, μετά την εκλογή του Γαβριήλ Γρηγοράκη, διετέλεσε Αρχιερατικός Επίτροπος Κυδωνίας. Στις αρχές του 1870 όμως έγραφε απογοητευμένος στον Παρθένιο Κελαϊδή ότι επανήλθε στη μονή και του ζητούσε να μεσολαβήσει για μια θέση σε κοινότητα της Ευρώπης, αφού στην Κρήτη δεν προσδοκούσε άλλο από την περιθωριοποίησή του.

Το 1878 ο Γρηγόριος συμμετείχε (από 1/8) ως πληρεξούσιος στις συνεδριάσεις της Γενικής Συνέλευσης στους Κάμπους. Εξελέγη μέλος της ενδεκαμελούς επιτροπής, η οποία ανέλαβε να διαπραγματευτεί με τους απεσταλμένους της Πύλης. Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν σε συμφωνία γνωστή ως Σύμβαση της Χαλέπας, η οποία υπεγράφη στις 3 Οκτωβρίου 1878.

Το 1879 διετέλεσε πληρεξούσιος της συνελεύσεως από την επαρχία Σφακίων και ήταν ο πρώτος κληρικός που εξελέγη στο αξίωμα αυτό. Περιγράφεται ως ισχυρή προσωπικότητα, επιβλητικός, ψηλός, σοβαρός και αγέλαστος, αποκαλούμενος συνήθως ως Γρηγόριος προηγούμενος της Αγίας Τριάδος.

Το 1880 εξελέγη Επίσκοπος Ιεροσπετίας αν και η υποψηφιότητά του δεν υποστηρίχτηκε από το λαό της περιοχής. Αναλώθηκε με επιμονή στη συγγραφή της «Ιστορίας των Σφακίων» η οποία χαρακτηρίζεται από μονομέρεια και εμπάθεια, αφού αποτελεί έπαινο των Σφακίων και συγχρόνως απόκρυψη της συμβολής της λοιπής Κρήτης στους αγώνες. Έγραψε επίσης την «Ιστορία της Ιεράς Μονής της Αγίας Τριάδος επονομαζομένης των Ζαγκαρόλων και εν τω Ακρωτηρίω Μελέχα της Κρήτης ευρισκομένης» μέχρι το 1862. Έτσι έμεινε αδρανής ως προς τις εκκλησιαστικές και τις κοινοτικές υποθέσεις της επισκοπής

του, ήταν ασθενής, απομονωμένος και είχε κακές σχέσεις με το ποιμνιό του. Πέθανε στο Παρίσι το 1889 και ετάφη στην Αθήνα.²²

Ο Δωρόθεος (Δημήτριος) Κλωνάρης Επίσκοπος Κισιάμου και Σελίνου (1893-1902) καταγόταν από τον Κεφαλά Αποκορώνου. Προσλήθε στη μονή Αγίας Τριάδος το 1869, έγινε μοναχός το 1873 και ιερομόναχος το 1883.

Ο Δωρόθεος στάλθηκε με έξοδα της μονής του να σπουδάσει στη θεολογική σχολή της Χάλκης από την οποία αποφοίτησε το 1881. Το 1883, όταν οι διαμάχες για το Επισκοπικό ζήτημα ταλάνιζαν την Επισκοπή Κυδωνίας και Αποκορώνου, βουλευτές, δημοτικοί σύμβουλοι, δημογέροντες και έφοροι, υπέδειξαν τον ιεροδιάκονο τότε Δωρόθεο Κλωνάρη προκειμένου να λυθεί το πρόβλημα. Επίσης το 1886 ο Δωρόθεος ήταν ο μοναδικός υποψήφιος αλλά δεν εξελέγη, αφού ο Χερρονήσου Διονύσιος υποστήριξε ότι ο Δωρόθεος δεν ήταν ο εκλεκτός του λαού και το κατάλληλο πρόσωπο για την Επισκοπή Κυδωνίας, η οποία ήταν στην έδρα της Διοίκησης και των υπηρεσιών.

Ο Δωρόθεος ήταν ο πρώτος διευθυντής του ιεροδιδασκαλείου της Αγίας Τριάδος το 1892. Χειροτονήθηκε Επίσκοπος Κισιάμου και Σελίνου το 1893. Ανάπτυξε έντονη πατριωτική δράση την περίοδο της Μεταπολιτευτικής επανάστασης, στην οποία ήταν μνημένος, καθώς και κατά την επανάσταση του 1897. Μαζί με τον επίσκοπο Κυδωνίας και Αποκορώνου Νικηφόρο, με εντολή του Πατριαρχείου, πήγαν στο Νίππος στις 3 Μαΐου 1896 και προσπάθησαν να πείσουν τους μεταπολιτευτικούς να διαλύσουν την επιτροπή και να εγκαταλείψουν την επανάσταση. Παρά το γεγονός ότι γνώριζε την επικείμενη πολιορκία του Βάμου, κινδύνεψε η ζωή του από τους επαναστάτες. Αμέσως μετά, με απεσταλμένο του, παρακαλούσε τον Παρθένιο Κελαϊδή να ενεργήσει για την αποστολή πολεμοφοδίων. Στις 26 Ιουνίου 1897 εξελέγη πρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης των Κρητών στην πρώτη συνεδρίαση στο ναό του Προφήτη Ηλία, στους Αρμένους Αποκορώνου.

Ανέπτυξε σπουδαία κοινωνική δράση και ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στην επαρχία του. Πρωτοποριακό για την εποχή του είναι το Υπόμνημά του το 1899 «περί βελτιώσεως τῆς θέσεως τοῦ κατωτέρου κλήρου» – εννοεί τους ιερείς και διακόνους. Αν και επισημαίνει την κακή οικονομική κατάσταση καθώς και την έλλειψη ικανοποιητικής μόρφωσης του

Δωρόθεος Κλωνάρης επίσκοπος Κισάμου και Σελίνου (1893-1902)

κλήρου, εξαίρει την προσφορά και το ρόλο του στην κοινωνία «ὅστις εἶναι ἀκρογωνιαίος τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος λίθος».²³ Διαπιστώνει ὅτι ὁ «φυσικὸς τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς τοῦ λαοῦ μορφώσεως διδάσκαλος», ὅπως τὸν ὀνομάζει, δὲν εἶναι σε θέση –λόγω τῆς ἀμάθειας– νὰ ἐπιτελεῖ τὴν ἀποστολὴ του καὶ θεωρεῖ ἐπαιτικό καὶ ἐξευτελιστικὸ γιὰ τοὺς ἱερεῖς νὰ εἰσπράττουν δικαιώματα ἀπὸ τὴν τέλεση ἱεροπραξιῶν. Προτείνει τὴ σύνδεση τῆς ἐκπαίδευσης με τὴν υλικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κλήρου καὶ τὴ σύσταση ἐιδικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου, οἱ πόροι τοῦ ὁποῖου θὰ προέρχονταν ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῶν μονῶν,

από την επίσης εισφορά κάθε οικογένειας για τον κλήρο, από τα εισοδήματα των ενοριακών περιουσιών και από το κερδί. Οι πάντοτε επίκαιρες προτάσεις του Δωροθέου δεν έτυχαν αποδοχής. Το 1900 ύστερα από εισήγηση των Δωροθέου Κισάμου και Νικηφόρου Κυδωνίας προστέθηκε το άρθρο 109 του καταστατικού χάρτη σε μια προσπάθεια να διατηρηθεί ακέραια η μοναστηριακή περιουσία και να εξυπηρετήσει κοινωνικές ανάγκες. Πέθανε το 1902.²⁴

Ο παπα-Εμμανουήλ ή Ματθαίος Μαλέκος ή Μαλεκάκης γεννήθηκε το 1864 στο Βάμο, χειροτονήθηκε ιερέας το 1888 και ήταν εφημέριος στην Ποθιανή Παναγία. Τολμηρός και γενναίος από νεαρός αντιτάχθηκε στις τουρκικές αρχές και στη βάρβαρη μεταχείριση των χριστιανών. Το 1889, διαπληκτίστηκε στο Βάμο με κάποιον Αλβανό ο οποίος είχε φυλακίσει ένα χωρικό. Την επομένη ο Αλβανός πυροβολήθηκε και απέδωσε το γεγονός στον παπα-Μαλέκο, ο οποίος εξαιτίας αυτού διέφυγε στην Αθήνα, αλλά επέστρεψε σύντομα. Τον είχαν καταγγείλει για δολοφονική απόπειρα στον επίσκοπο Κυδωνίας Νικηφόρο ο οποίος τον περιόρισε στη μονή της Αγίας Τριάδος. Εκεί διαπληκτίστηκε με ένα μοναχό, τον μαχαίρωσε και κατέφυγε στα βουνά, αφού σχημάτισε σώμα από επίλεκτους Αποκορωνιώτες, ακολουθώντας ελεύθερη και αρματολική ζωή. Με επιθέσεις τρομοκρατούσε τους Τούρκους που καταπίεζαν τους χριστιανούς επί μία εξαετία. Την εποχή εκείνη, με τον ίδιο τρόπο, έδρασαν και άλλοι σ' όλη την Κρήτη.²⁵ Εξαιτίας της δράσης αυτών των ομάδων, σταμάτησαν οι βιαιοπραγίες στα Χανιά κατά των χριστιανών. Ο Τζεβάτ πασάς αναγκάστηκε να διαλύσει τους στρατιωτικούς σταθμούς του Αποκορώνου και να συγκεντρώσει το στρατό στο Βάμο. Ο παπα-Μαλέκος επικηρύχτηκε

Εμμανουήλ ή Ματθαίος Μαλεκάκης ή Παπαμαλέκος (1864-1817)

Εμμανουήλ ή Ματθαίος Μαλεκάκης ή Παπαμαλέκος (1864-1817)

για πρώτη φορά και καταδιώχτηκε από στρατιωτικά αποσπάσματα επί Τζεβάρ πασά (5/1890-1/9/1891).

Στις αρχές του 1890 ιδρύθηκε και οργανώθηκε στον Αποκόρωνα ένα μυστικό κομιτάτο με σκοπό να εκμηδενίσει κάθε ενέργεια της εξουσίας και να επιδιώξει την ένωση. Στο κομιτάτο συμμετείχαν ο παπα-Μαλέκος και ο παπα-Γαβριήλ ενώ αριθμούσε συνολικά τριάντα πέντε μέλη. Στις 7 Ιουνίου 1892 πραγματοποιήθηκε συνάθροιση στα Σφακιά η οποία αυτοαποκλήθηκε «Συνέλευσις τῶν Κρητῶν» και καταρτίστηκε διοικουσα επιτροπή για την οργάνωση του αγώνα. Επεδίωκαν, με ειρηνικές παραστάσεις στα προξενεία και στο διοικητή, να πετύχουν βελτίωση της διοίκησης, ελάττωση των φόρων και ανάκτηση των προνομίων. Συνήλθαν πάλι στις 5 Σεπτεμβρίου του 1892 και εξέλεξαν προεδρείο. Στη συνάθροιση αυτή παραβρέθηκε και ο παπα-Μαλέκος ο οποίος στη συνέχεια επικηρύχθηκε γιατί εμπόδισε τουρκικό απόσπασμα το οποίο είχε σταλεί από τον Αποκόρωνα κατά των Σφακιανών. Στις 29 Σεπτεμβρίου του '92 ο Μαχμούτ πασάς εξέδωσε διαταγή προς τους δημάρχους και τους δημογέροντες κατά του παπα-Μαλέκου και των ενόπλων του. Απαγόρευε στους κατοίκους να τους παρέχουν άσυλο, απειλώντας με εξορία όσους δεν υπάκουαν. Συνιστούσε μάλιστα να ειδοποιούν τη χωροφυλακή και τα μεταβατικά στρατιωτικά αποσπάσματα για να τους καταδιώκουν. Τις ημέρες αυτές όμως ο παπα-Μαλέκος συνέχιζε τη δράση του με επιθέσεις κατά του στρατού στο Βάμο, στις Καλύβες και στους Αρμένους.

Η μυστική συνωμοτική αδελφότητα προετοίμαζε επανάσταση στην Κρήτη με προσεκτικές ενέργειες. Από τον Ιούνιο του 1892 εντάθηκαν οι μυήσεις και αδελφοποιήσεις και ο πυρήνας των αδελφοποιημένων, στον οποίο συγκαταλέγονταν οι παπα-Γαβριήλ και παπα-Μαλέκος, αριθμούσε σαράντα τέσσερα άτομα.

Το 1893 αποφάσισε να καταταγεί στους αδελφούς και να μονάσει στη μονή της Αγίας Τριάδος, αφού από νεαρή ηλικία συνδεόταν με αυτήν, όπως γράφει στην αίτησή του. Το ηγουμενοσυμβούλιο αποδέχτηκε το αίτημά του, αλλά είναι άγνωστο το χρονικό διάστημα που παρέμεινε στη μονή.²⁶

Το 1894 κατέφυγε στο φίλο του επίσκοπο Κισάμου Δωρόθεο Κλωνάρη, στο Καστέλι όπου «πρωταγωνίστησε» πάλι τη Μεγάλη Παρασκευή. Καθώς οι χριστιανοί προβληματίζονταν αν θα έπρεπε να περιφέρουν τον Επιτάφιο –για το φόβο συγκρούσεων–, ο καταζητούμενος παπα-Μαλέκος, εξαγριώθηκε και επέβαλε την περιφορά. Έβγαλε μέσα

από την ιερατική του στολή «πολύκροτον μέγα», αποστόμωσε τον Επίσκοπο με τη φράση «Σῶπα καὶ σύ ... Καὶ τὸν ἐπιτάφιο θὰ γυρίσωμε καὶ μπαλωθιὲς θὰ παίξωμε»²⁷ και ξεκίνησε τη λιτανεία πυροβολώντας.

Ανήκε στο στενό πυρήνα των μεταπολιτευτικών και έλαβε μέρος στις δύο μυστικές συναντήσεις στο Βάμο (Ιούλιο και Αύγουστο του 1895) όταν ανακοινώθηκε και εγκρίθηκε το Υπόμνημα Κούνδουρου. Φεύγοντας ο Κούνδουρος με μια ομάδα συνεργατών τον άφησε στο Βάμο. Ανάμεσα στα 1.500 άτομα που παραβρέθηκαν στο Κλήμα στις 3 Σεπτεμβρίου 1895, ήταν «οὶ παπὰ Μαλέκος μετὰ τῶν ἀδελφῶν του».²⁸ Στην Κράπη, όταν κάποιοι εξέφρασαν το φόβο τους για επανάληψη του '89, ο παπα-Μαλέκος πρωτοστάτησε σε επεισόδια και έριδες.

Συμμετείχε στην ομάδα των σαράντα περίπου οπλοφόρων της επιτροπής που περιπλανήθηκε το επόμενο διάστημα από τα Ασκύφου σε όλο τον ορεινό Αποκόρωνα. Στην εκλογή του προεδρείου στα Ασκύφου (7/10) εξελέγη ταμίας. Η επιτροπή απέφυγε τη σύλληψη στην Ασή Γωνιά και συγκρούστηκε με το στρατό στους Κάμπους (8/11) προκαλώντας σημαντικές απώλειες. Στις μάχες αυτές διακρίθηκαν οι Γιάννης Καλογερός και παπα-Μαλέκος. Στις 27 Νοεμβρίου οι Τούρκοι σκότωσαν άοπλο πληθυσμό στον Αλικάμπο αλλά αποκρούστηκαν και ενώ διέφευγαν, ο παπά Μαλέκος εμπόδισε την υποχώρησή τους με νικηφόρες μάχες στο Φιλίππο και στις Βρύσες.

Με αφορμή την ελλιπή τροφοδοσία τους προκλήθηκε σοβαρό επεισόδιο μεταξύ του Κούνδουρου και του παπα-Μαλέκου με αποτέλεσμα ο δεύτερος να αποσπαστεί από την επιτροπή. Γι' αυτό, όπως και άλλοι, διαφώνησε με την απόφαση της επιτροπής να φύγουν στα Σφακιά. Ακολούθησε την ομάδα που πήγε στη Χώρα Σφακίων, αλλά γρήγορα μαζί με τον Καλογερό επέστρεψαν στον Αποκόρωνα. Ο διοικητής Καραθεοδωρής πασάς αδυνατούσε να περιορίσει τις προκλήσεις και τις καταστροφές των Τούρκων, και στη διαμαρτυρία των χριστιανών αντιπροσώπων κατήγγειλε στα προξενεία τον παπα-Μαλέκο και το Γ. Μυλωνογιάννη κατηγορώντας τους ότι έφυγαν από την επιτροπή και περιφέρονταν προκαλώντας συγκρούσεις.

Στη συνάντηση των επαναστατών με τους επισκόπους Κυδωνίας Νικηφόρο και Κισάμιου Δωρόθεο στο Νίππος (3/5/1896), οι Επίσκοποι με εντολή της τουρκικής διοίκησης συμβούλεψαν τη διάλυση της επιτροπής και την εγκατάλειψη της επανάστασης. Ο παπα-Μαλέκος και ο Γιάννης Καλογερός έβρισαν το Νικηφόρο υποστηρίζοντας μάλιστα ότι έπρεπε να φονευθεί ως προδότης. Στην απειλή να κακοποιηθεί,

οι ψυχραιμότεροι παρακάλεσαν το Δωρόθεο, που ήταν μνημένος στη Μεταπολιτευτική, να αποχωρήσουν.

Από τους πρώτους που έσπευσαν στην πολιορκία του Βάμου που στάθηκε αποφασιστική για την εξέλιξη του κρητικού ζητήματος, ήταν ο παπα-Μαλέκος. Ήταν ο ηγέτης της επίθεσης των επαναστατών και επέδειξε αξιοσημείωτη δράση, αφού οι Κούνδουρος, Λεκανίδης και Μαλινός βρίσκονταν στα μετόπισθεν, για να εμποδίσουν τον τουρκικό στρατό από τις Καλύβες να καταφτάσει σε βοήθεια. Από το στρατηγείο του, που ήταν στα δυτικά του Βάμου, οργάνωνε επιθέσεις και καταλήψεις οικημάτων κοντά στο διοικητήριο για να παρενοχλεί συνεχώς τους πολιορκούμενους. Επιτέθηκε δύο φορές (4 και 5/5) στο αρτοποιείο του τουρκικού στρατού και άρπαξε το ψωμί προκαλώντας τους σοβαρό πρόβλημα, ενώ συγχρόνως συνέβαλε στην τροφοδοσία των επαναστατών. Επιτέθηκε επίσης στις φυλακές του Βάμου και απελευθέρωσε τους φυλακισμένους.

Σύμφωνα με μια πληροφορία, όταν συνέλαβε έναν Τούρκο φονιά χριστιανών, τον παρέπεμψε στο δικαστήριο και τον απαγόνησε φωνάζοντας στους πολιορκούμενους: «ἔτσι μωρὲ θὰ κρεμινῶ τοὺς φονιάδες τῶν χριστιανῶν». ²⁹ Μαζί με το Μαλινό έγραψαν φλογερές επιστολές, εξασφαλίζοντας τη συνδρομή των Σελινιωτών, των Κισαμιτών, των Κυδωνιατών, των Σφακιανών και των Ρεθεμνιωτών στην πολιορκία. Ηγήθηκε των φονικών οδομαχιών και των μαχών, μέσα κι έξω από το Βάμο, μετά την απελευθέρωση των Τούρκων στις 18 Μαΐου του 1896.

Τον Ιούνιο οι Τούρκοι έσφαζαν και προκαλούσαν στην Κυδωνία και την Κίσαμο και ο παπα-Μαλέκος με 500 άνδρες έδινε μάχες διαρκώς. Έτσι κατέλαβε τα Παλιά Ρούματα, το Κακοπέτρι, τα Τοπόλια και τα Καλαθιανά, και απέκρουσε τους Τούρκους στον Τραγανό. ³⁰

Το διάστημα μεταξύ 30 Ιουνίου και 4 Ιουλίου του 1896 συμμετείχε στις μάχες της Αλμυρίδας και διπύθνε τη μάχη δυτικά στις 3/7 καθώς και στο Φοινικιά στις 4/7, όπου έγιναν οι σφοδρότερες συγκρούσεις.

Τον Ιούλιο μαζί με άλλους τέσσερις Κρήτες έπλευσαν με πλοiάριο από την Κρήτη προς τα Κύθηρα κι έφτασαν στην Αθήνα. Είχαν σταλεί εφοδιασμένοι με επιστολή της επιτροπής για να εξασφαλίσουν συνδρομές. Ο παπα-Μαλέκος δήλωσε ότι ήρθε μόνο για φυσέκια και πως αν η Ελλάδα ενστερνιζόταν το κρητικό ζήτημα και έστελνε όπλα θα μπορούσε να επιτευχθεί η ένωση, διαφορετικά θα έπρεπε να ζητηθεί η προστασία της Αγγλίας. Οι αναφορές, οι περιγραφές και οι ολοσέλιδες

φωτογραφίες του στις εφημερίδες προκάλεσαν τη συγκέντρωση πλήθους κόσμου κατά την επίσκεψή του στα γραφεία της εφημερίδας «Ακρόπολις», αφού ήταν ο δημοφιλέστερος ηγέτης των μεταπολιτευτικών. Τον περιέγραφαν ως πράο, σεμνό, απλό, ανεπιτήδευτο, ούτε άγριο, ούτε τραχύ, ασυμβίβαστο και εριστικό, συχνά θυμωμένο που «δέν κατόρθωνε πάντοτε νά περιστέλλει τήν φυσικήν του ζωηρότητα»³¹, τον παρομοίαζαν με τον Παλαιών Πατρών Γερμανό και ανέφεραν ότι θερίζει νίκες.

Ωστόσο, ο παπα-Μαρουλιανός τον ειδοποίησε ότι στον Αποκόρωνα υπάρχει έλλειψη πολεμοφοδίων και τον εξόρκιζε να φροντίσει για την αποστολή όπλων. Επέστρεψε αμέσως και στις 26 Ιουλίου βρισκόταν στη συνάθροιση των εκλεγμένων πληρεξούσιων στο Τζιτζιφέ.

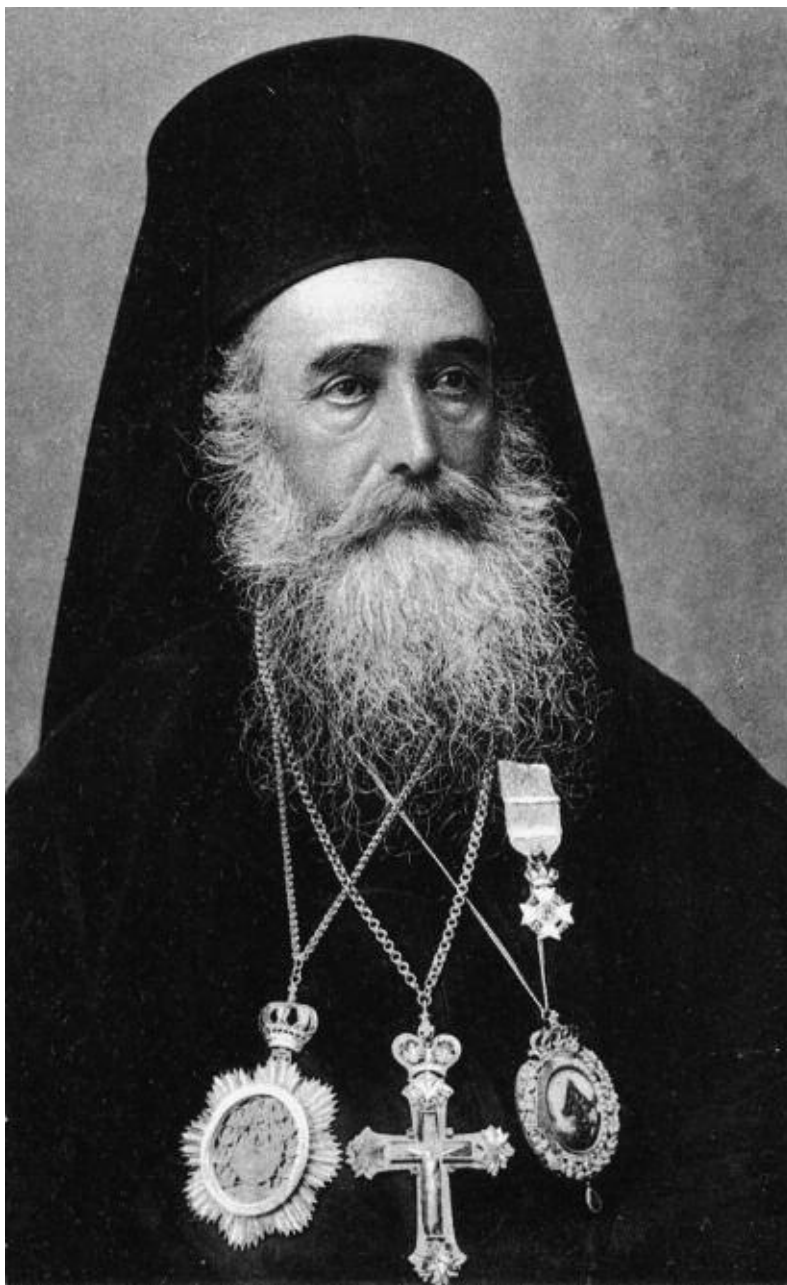
Το 1897 ο παπα-Μαλέκος βρέθηκε στην πρώτη γραμμή και διακρίθηκε στο Επαναστατικό Στρατόπεδο Ακρωτηρίου. Η ορμητικότητά του ήταν αυτή που προκάλεσε το βομβαρδισμό του Στρατοπέδου Ακρωτηρίου από τα πλοία των ναυάρχων στις 9 Φεβρουαρίου 1897, αφού στα Φρούδια, όπου ήταν βάρδια οι Τούρκοι, εντέχνως τον προκάλεσαν κι αυτός τους επιτέθηκε. Μετά την αυτονομία της Κρήτης υπηρέτησε ως εφημέριος στον Πειραιά και το 1917 επέστρεψε και πέθανε στο Βάμο.³²

Ο **Ευμένιος** (Νικόλαος) **Ξηρουδάκης** καταγόταν από την Ανώπολη Σφακίων και γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1845 ή το 1850. Αποφοίτησε από τη Χάλκη (1875) και παρακολούθησε μαθήματα Θεολογίας, Φιλοσοφίας, Νομικής και Γεωπονικής στην Αθήνα. Μέχρι το 1880 υπηρέτησε ως καθηγητής και σχολάρχης στα Σφακιά και στα Χανιά, όπου με διαλέξεις και κηρύγματα ανέπτυξε έντονη θρησκευτική δράση, ενώ επί έξι χρόνια δίδαξε στη Θεολογική σχολή της Χάλκης. Το '78 ήταν ιεροδιάκονος όταν εκφώνησε επικήδειο λόγο στην Τριμάρτυρη, στην κηδεία του Κυριάκου Καζάκου.³³ Το 1879 μαζί με άλλους κληρικούς και επιφανείς Χανιώτες ίδρυσαν το σύλλογο «Μίνως» με σκοπό τη διάδοση των γραμμάτων σε όλη την Κρήτη, την ίδρυση βιβλιοθηκών, αναγνωστηρίων και περιοδικών, ενώ συντηρούσε και νηπιαγωγείο στα Χανιά. Την εποχή εκείνη διηύθυνε δύο σχολές στα Χανιά.

Από το 1878 όμως ο Ευμένιος κατέστη αρνητικός πρωταγωνιστής. Ακολουθώντας το Ελληνικό Προξενείο, το οποίο τηρούσε αρνητική

*Ευμένιος Ξηρουδάκης επίσκοπος Λάμπης και Σφακίων (1886-1897)
και μητροπολίτης Κρήτης 1898-1920*

στάση στην επανάσταση, συνέταξε αφορισμό της επανάστασης. Προσπάθησε να παραπλανήσει τον επίσκοπο Κυδωνίας Γαβριήλ, ο οποίος όμως αρνήθηκε να τον αναγνώσει. Ο Γαβριήλ αν και αμφισβητήθηκε από την αρχή της εκλογής του, είχε τη συμπάθεια του λαού. Επειδή ήταν ασθενής, ο Ευμένιος προσπάθησε να καταλάβει τον Επισκοπικό θρόνο της Κυδωνίας. Κάποιοι Χανιώτες πίεσαν το Γαβριήλ ο οποίος υπέδειξε τον Ευμένιο ως διάδοχό του, αλλά δεν παραιτήθηκε. Ο Γαβριήλ ρώτησε τη Μεγάλη Εκκλησία αν μπορεί να ορίσει διάδοχο και έλαβε ως απάντηση ότι μπορεί να παραιτηθεί και να εκφράσει επιθυμία. Τότε εκείνος συνέταξε επιστολή παραίτησης του Γαβριήλ εν αγνοία του και χωρίς να την υπογράψει ο ίδιος, ο διοικητής τηλεγράφησε από την Κωνσταντινούπολη ότι η επιστολή έγινε δεκτή και διορίστηκε ο Ευμένιος στη θέση του Γαβριήλ. Η κίνηση αυτή του Ευμένιου συσπειρώσε το λαό υπέρ του Γαβριήλ. Ο Ευμένιος μετά τη γενική κατακραυγή πήγε στο Ηράκλειο, επέστρεψε και πίεσε το Γαβριήλ να υπογράψει παραίτηση, λέγοντάς του ότι είναι σύμφωνος ο Μητροπολίτης. Ο Γαβριήλ αρνήθηκε και τελικά ο Ευμένιος έφυγε στην Κωνσταντινούπολη.

Το Δεκέμβριο του 1886 ο Ευμένιος Ξηρουδάκης εξελέγη Επίσκοπος Λάμπης και Σφακίων και χειροτονήθηκε στις 28 Δεκεμβρίου 1886. Αμέσως μετά την εγκατάστασή του στην επισκοπή, συνέβαλε εντυπωσιακά στην ίδρυση και οργάνωση σχολείων. Διαπιστώνοντας την αδιαφορία των Σφακιανών και την εγκατάλειψη της επαρχίας, εισηγήθηκε το σχηματισμό φιλεκπαιδευτικής αδελφότητας με σκοπό την εύρεση πόρων και τη σύσφιξη των σχέσεων των Σφακιανών, ώστε να φροντίσουν για την επαρχία τους. Το 1887 οι πολιτικές διαμάχες δημιούργησαν προβλήματα στη λειτουργία των σχολείων της περιοχής. Ο Ευμένιος ζήτησε την ίδρυση και συντήρηση Ελληνικής Σχολής από το μοναστηριακό Συμβούλιο της μονής Πρέβελη. Η μονή ανταποκρίθηκε, αλλά τα γεγονότα του 1889 ματαίωσαν την σύστασή της. Καλούσε επίσης το 1898 τη μονή Ασωμάτων Αμαρίου, να συστήσει σχολεία με τα έσοδά της.

Το 1889 στο Ρέθυμνο είχαν οξυνθεί τα πάθη μεταξύ των οπαδών των χριστιανικών κομμάτων. Οργανώθηκαν συγκεντρώσεις και ένοπλοι χριστιανοί επιτέθηκαν κατά των οθωμανών, οι οποίοι εισήλθαν στο Ρέθυμνο, έδιωχναν τους χριστιανούς από τα σπίτια τους και απειλούσαν με σφαγές. Ο Ευμένιος προστάτησε τους οθωμανούς για να προλάβει πιθανές δολοφονίες στην επισκοπή του αν και τελικά οι προσπάθειές του για συμφιλίωση απέβησαν άκαρπες. Παραχώρησε σε οθωμανικές

οικογένειες ακόμη και το σπίτι του στο Ρέθυμνο, τον Επισκοπικό οίκο στη Λαμπινή, τη Σχολή και την Εκκλησία. Με ζώα των μοναστηριών και με συνοδεία χριστιανών έστειλε στο Ρέθυμνο οθωμανούς, διέσωσε τις περιουσίες τους μετά την αποχώρησή τους και κατόρθωσε στο Αμάρι και στον Άγιο Βασίλειο να μην γίνει καμιά ανθρωποκτονία. Ήλπιζε ότι η διοίκηση δε θα προέβαινε σε διωγμό των χριστιανών αλλά από τον Ιούλιο η κατάσταση εκτραχύνθηκε και οι οθωμανοί στράφηκαν ακόμη και εναντίον ιερέων καθώς και του ίδιου του Ευμένιου.

Το 1890 όταν προκλήθηκε το προνομιακό ζήτημα (η εγκατάσταση Βούλγαρων επισκόπων σε επαρχίες του Οικουμενικού Θρόνου, αν και υπήρχαν Επίσκοποι, γεγονός που προκάλεσε την παραίτηση του πατριάρχη), κηρύχθηκε απεργία των εκκλησιαστικών αρχών από τις 3 Οκτωβρίου. Μόλις το Πατριαρχείο κήρυξε την Εκκλησία υπό διωγμό, ο Ευμένιος οργάνωσε συλλαλητήριο.³⁴ Πήγε στο Ρέθυμνο με όλους τους ιερείς της επαρχίας του, ζήτησε από τον επίσκοπο Ρεθύμνης Ιερόθεο κοινή δράση και συμμετοχή στη διαμαρτυρία, αλλά εκείνος αρνήθηκε. Έτσι οργισμένος κατευθύνθηκε στην Επισκοπή Ρεθύμνης ζητώντας του εξηγήσεις, ο Ιερόθεος όμως υποστήριζε ότι το προνομιακό δεν αφορά, ούτε βλάπτει την Κρήτη. Στο συλλαλητήριο μίλησε ο Ευμένιος και διαβάστηκε η Πατριαρχική Εγκύκλιος. Στη συνέχεια πήγε στο Ηράκλειο και ζήτησε τη σύγκληση της συνόδου της Κρήτης, για να συζητήσουν οι Επίσκοποι το θέμα. Επεδίωκε την ενίσχυση της Μεγάλης Εκκλησίας για να μην υποκύψει σε συμβιβασμό. Κινητοποίησε όλη την Κρήτη ζητώντας διαμαρτυρίες και ψηφίσματα συμπαράστασης προς το Πατριαρχείο. Σε συγκεντρώσεις στις μονές Ασωμάτων και Πρέβελη οι χριστιανοί υπέγραψαν Αναφορές τις οποίες συνέταξε ο ίδιος ο Ευμένιος.

Την ίδια χρονιά ο Άγγλος πρόξενος Α. Μπιλλιώτης υποκίνησε την υπογραφή Αναφορών στις επαρχίες με τις οποίες ζητούσαν να τεθεί η Κρήτη υπό αγγλική προστασία. Ο Ευμένιος θεωρούσε τη λύση ικανοποιητική, αν και αργότερα στράφηκε κατά της αγγλικής προστασίας. Η Ελλάδα φοβόταν τη διεκδίκηση ηγεμονίας από τους Κρήτες, για την οποία είχε πληροφορίες ότι συνεννοούνταν ο Παρθένιος Κελαϊδής με τους επισκόπους Λάμπης Ευμένιο και Ρεθύμνης Ιερόθεο. Ο Μητροπολίτης Τιμόθεος ζήτησε εξηγήσεις από τους δύο επισκόπους, οι οποίοι απάντησαν διαμαρτυρόμενοι και αρνούμενοι, με κοινή επιστολή, την ανάμειξή τους και με έντονους χαρακτηρισμούς κατά του Παρθενίου.

Η εντυπωσιακή δράση του Ευμένιου το 1891 οδήγησε τον υποπρόξενο Ρεθύμνου Πετυχάκη, να ζητήσει να τιμηθεί με παράσημο. Με

πρωτοφανή σύνεση και θάρρος κατάφερε να προλάβει αντεκδικήσεις και φόνους, υπερασπιζόταν τα συμφέροντα όλων αδιακρίτως και τον σέβονταν χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Σε έκθεσή του προς το διοικητή, αναφέρει τις συλλήψεις προκρίτων, την υποδαύλιση του φυλετικού μίσους τις καταστροφές σε εκκλησίες και μοναστήρια και την παρεμπόδιση του ίδιου στο έργο του. Έφτασε να απαγορεύσει τα πανηγύρια για να αποφεύγονται τα επεισόδια και δεν έπαψε με Αναφορές να καταγγέλλει τους βανδαλισμούς και τους φόνους. Ο γενικός διοικητής για να διαπιστώσει την κατάσταση αναγκάστηκε να στείλει αξιωματικό, ο οποίος ζήτησε τη συμπαράσταση του Ευμένιου για τη συμφιλίωση χριστιανών και μουσουλμάνων. Ακόμη και ο Άγγλος πρόξενος περιόδευσε το Αμάρι και ζήτησε τη βοήθεια του Ευμένιου.

Οι πιέσεις του επισκόπου ανάγκασαν τον Τζεβάτ να μεταβεί στο Μέρωνα και να διατάξει γενικό αφοπλισμό. Τελικά υπέγραψαν εγγυητικό που συνέταξε ο Ευμένιος με το οποίο εξασφάλισαν ότι θα παραδίδονται όλοι οι φονιάδες, αλλά τα επεισόδια συνεχίστηκαν, όπως και οι διαμαρτυρίες του Ευμένιου. Η κατάσταση δεν άλλαξε ούτε με την άφιξη του νέου γενικού διοικητή Μαχμούτ το Σεπτέμβριο του '91. Τον επόμενο χρόνο η αποφασιστικότητα του Ευμένιου περιόρισε τις βεβηλώσεις και τις καταστροφές, αλλά από το Σεπτέμβριο τα επεισόδια και αντεκδικήσεις ανάγκασαν το Μαχμούτ να επισκεφτεί το Ρέθυμνο.

Το 1892 η μυστική συνωμοτική αδελφότητα προσπάθησε να προσεταιριστεί τον Ευμένιο αλλά εκείνος *«άποποιήθηκε θεωρήσας τὸ κίνημα ἐπιζήμιον»*.³⁵ Στις αρχές Σεπτεμβρίου Σφακιανοί, Σελινιώτες και Αποκορωνιώτες διαμαρτυρήθηκαν στη διοίκηση και στους πρόξενους για την αθέτηση των προνομίων και την κακοδιοίκηση, απειλώντας ότι θα προσφύγουν στα όπλα. Ένα απόσπασμα με 500 στρατιώτες επιτέθηκε στα Σφακιά. Οι Σφακιανοί δεν είχαν όπλα και ζήτησαν τη μεσολάβηση του Ευμένιου, ο οποίος πήγε στα Χανιά, διαπραγματεύθηκε με το Μαχμούτ και πέτυχε αμνηστία για τους κινηματίες. Ο Μαχμούτ, μόλις έφυγε ο στρατός, αλώβητος από τα Σφακιά, αθέτησε τις υποσχέσεις του, συνέλαβε και εξόρισε τους υποκινητές. Οι συλλήψεις και η τρομοκρατία συνεχίστηκαν όλο το 1894 στο Ρέθυμνο με πρωτοπόρο στις διαμαρτυρίες και πάλι τον Ευμένιο.

Το 1893 ανέλαβε να ελέγξει τη διαχείριση της δημογεροντίας Ρεθύμνης, μετά από διαμάχη μεταξύ της δημογεροντίας και των μονών. Κατέγραψε καταχρήσεις και παρανομίες από το '85 και πρότεινε

οριστική και άμεση εκκαθάριση για να μην οδηγηθεί σε πτώχευση η δημογεροντία Η διαμάχη απασχόλησε το Μητροπολίτη Κρήτης και ανησύχησε το γενικό διοικητή.

Στις 11 Ιουλίου 1896, ενώ είχε δοθεί διαταγή για κατάπαυση των εχθροπραξιών, οι Τούρκοι επιτέθηκαν γύρω από το Ρέθυμνο. Στις μάχες που έγιναν στα χωριά Τράπεζα, Κάστελλος, Άγιος Ανδρέας, Γωνιά και Βαλσαμόνερο έλαβαν μέρος πολλοί κληρικοί καθώς και ο επίσκοπος Ευμένιος. Οι σφαγές των Τούρκων στο Μυλοπόταμο, οι λεπλασίες και βεβηλώσεις προκάλεσαν τις έντονες διαμαρτυρίες των επισκόπων Διονυσίου Ρεθύμνης και Ευμένιου Λάμπης.

Στις 21 Ιανουαρίου 1897 οι Τούρκοι προχώρησαν σε επιθέσεις στα περίχωρα των Χανίων. Την ίδια μέρα συνήλθαν επιφανείς χριστιανοί, με τη συμμετοχή των επισκόπων Κυδωνίας Νικηφόρου και Λάμπης Ευμένιου και συνέταξαν υπόμνημα προς τους προξένους με το οποίο κατηγορούσαν την τουρκική πλευρά και τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη μη εφαρμογή του πολιτεύματος. Στην πυρπόληση της χριστιανικής συνοικίας των Χανίων ο Ευμένιος βρισκόταν μαζί με το Νικηφόρο στην Επισκοπή Χανίων, όπου τους επιτέθηκαν οι Τούρκοι με μανία.

Με σφυριά, λοστούς και σκαπάνες άνοιξαν τρύπες στους τοίχους και πέρασαν τους άμαχους στην καθολική εκκλησία, ενώ η επισκοπή παραδινόταν στη φωτιά. Τελικά τα γυναικόπαιδα επιβίβαστηκαν σε πολεμικά πλοία ενώ ο Ευμένιος με περίπου 3.500 πρόσφυγες κατέφυγαν στην Ελλάδα.

Επέστρεψε στην Κρήτη στις 1 Φεβρουαρίου με το πλοίο «Λαύριον», στη μονή Πρέβελη, συνοδεύοντας πολεμοφόδια, τρόφιμα και εθελοντές. Μαζί με τους αρχηγούς του Ρεθύμνου ζήτησαν οδηγίες από τον Τιμολέοντα Βάσσο, ο οποίος τους προέτρεψε να συγκρουστούν με τους Τούρκους όταν χρειαστεί. Οι βεβηλώσεις και οι πυρπολήσεις των Τούρκων προκάλεσαν αντίποινα από την πλευρά των χριστιανών, αλλά και στο Αμπελάκι καταστρώθηκε σχέδιο επίθεσης με τη συμμετοχή του Ευμένιου. Κατέλαβαν τον Κάστελλο και τα χωριά γύρω από το Σωματά και έδωσαν νικηφόρες μάχες σε Σωματά, Ακόνια, Χοντρό Κεφάλι, Πέταλο, Βρύσινα, Καπεδιανά και Τράπεζα, στις οποίες συμμετείχε και ο ίδιος.

Να σημειωθεί ότι, εκτός από τις άλλες του δραστηριότητες, το 1897 πρωτοστάτησε στη διενέργεια εράνων στο Ρέθυμνο υπέρ της Επιτροπής Αμύνης των Αρχανών, ενώ αργότερα συμμετείχε στην πόλη του Ηρακλείου, στη δίκαιη κατανομή της βοήθειας που έστειλαν οι Αγγλία και Ρωσία, ενώ και ο ίδιος βρισκόταν σε ανέχεια.

Όταν ξεκίνησαν οι στρατιωτικοί περίπατοι στα χωριά του Ρεθύμνου, ο Ευμένιος με ιερείς και μοναχούς υποδέχτηκαν τους Ρώσους με εγκαρδιότητα, τους προσέφεραν τρόφιμα και τους έδειξαν τις καταστροφές στις εκκλησίες και τις περιουσίες τους. Το 1897 ενεργούσε ώστε να οριστεί ως έδρα της Συνέλευσης των Κρητών το Σπήλι, αλλά τελικά ορίστηκαν οι Αρμένιοι Αποκορώνου.

Μετά το θάνατο του Μητροπολίτη Κρήτης Τιμόθεου στις 18 Φεβρουαρίου 1897,³⁶ ο Ευμένιος εξελέγη Μητροπολίτης από την πατριαρχική σύνοδο στις 12 Μαΐου 1898. Η κρητική κοινωνία αντέδρασε και δε δεχόταν Μητροπολίτη εγκατεστημένο με βεράτιο από την Πύλη. Προκλήθηκε πλήθος αντιδράσεων του εκτελεστικού, των επισκόπων της Κρήτης, της ελληνικής κυβέρνησης, του Πατριαρχείου, προσωπικοτήτων και κομματικών παραγόντων. Πρωταγωνιστές της έντασης ήταν οι Ευμένιος, Βενιζέλος, Σφακιανάκης, πρίγκιπας Γεώργιος, Ζαΐμης και Ρεθύμνης Διονύσιος.

Παρά την εντυπωσιακή δράση του ως τότε, με την κάθοδο και εγκατάστασή του στο Ηράκλειο (9/8/1898) αντιμετώπισε αρκετές δυσκολίες. Στην Ποιμαντορική Εγκύκλιο (9/8/1898) προς το λαό της μητροπόλεως, ανέφερε το δέος για τη νέα του διακονία, τις δυσχέρειες και την κρισιμότητα των περιστάσεων για την πατρίδα.³⁷ Με την πάροδο του χρόνου φαίνεται ότι κέρδισε την εκτίμηση αρκετών ακόμη και φρόντισε να αποκτήσει ερείσματα. Αναγκάστηκε να εγκατασταθεί στις Αρχάνες, κέρδισε τη συμπάθεια των χριστιανών και η γενικότερη προσφορά του θεωρήθηκε σημαντική.

Τα μέλη της Συνελεύσεως του Ακρωτηρίου βρέθηκαν σε αμηχανία, αφού δεν επιθυμούσαν σύγκρουση με το Πατριαρχείο, αλλά δεν μπορούσαν να παραβλέψουν τη λαϊκή δυσαρέσκεια. Ακολούθησε θύελλα διαμαρτυριών και παρά τις προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης οι Κρήτες ήταν αδιάλλακτοι. Μετά τις σφαγές στο Ηράκλειο, τον Αύγουστο του 1898 οι χριστιανοί πληρεξούσιοι και ο Ευμένιος, υπέγραψαν Διαμαρτυρία προς τον Άγγλο πρόξενο. Ζητούσαν την τιμωρία των ενόχων, την απομάκρυνση του τουρκικού στρατού και την οριστική λύση του κρητικού ζητήματος. Ο Ευμένιος με τηλεγραφήματα και επιστολές προς τους ναυάρχους ζητούσε την απόδοση δικαιοσύνης ως λαϊκή απαίτηση.

Όταν έφτασε στην Κρήτη, ως αρμοστής, ο πρίγκιπας Γεώργιος γνώριζε το πρόβλημα και επιθυμούσε την άμεση λύση του, ώστε να ασχοληθεί με θέματα της Πολιτείας. Επεδίωκε τη συνεργασία του

Εκτελεστικού και δεν ήθελε να θίξει το Πατριαρχείο. Επειδή όμως δεν ήταν προσεκτικός στις εκφράσεις του έδινε λαβές για κατηγορίες εναντίον του. Ο Ευμένιος τον κατηγορήσε ότι έπρεπε να λύσει το ζήτημα από την Αθήνα.

Με την άφιξη του Γεώργιου στην Κρήτη, ο Ρεθύμνης Διονύσιος υπέβαλε Αναφορά παρακινώντας τον χωρίς αναβολή να προβεί στην κήρυξη χρεώουσας της Μητρόπολης. Ο Ευμένιος από την πλευρά του χρησιμοποίησε βαριές εκφράσεις εναντίον του Διονύσιου, που ήταν ο πρόξενος όλων των μηχανοραφιών αφού η μη αναγνώριση του Ευμηνίου οφειλόταν στην μεταξύ τους διαμάχη.

Η Ελλάδα επιθυμούσε τη λήξη του ζητήματος και ίσως ενθάρρυνε την κάθοδο του Ευμηνίου, πιστεύοντας ότι θα γίνει αποδεκτός. Μετά τις πιέσεις όμως του Εκτελεστικού η Ελληνική Κυβέρνηση ζήτησε από το Πατριαρχείο –το οποίο δεν μπόρεσε να προβλέψει τη δυσaréσκεια από την εκλογή του– να διατάξει την αναχώρηση του Ευμηνίου από την Κρήτη. Αν και πληροφορήθηκε αμέσως το αρνητικό κλίμα, το Πατριαρχείο στήριξε την απόφασή του και ενεργούσε διπλωματικά ώστε να επιβάλει την επιλογή του, αφού δεν ήθελε να θιχτεί το εκκλησιαστικό καθεστώς. Η διένεξη έλαβε πολιτικό χαρακτήρα και οι 76 από τους 132 πληρεξούσιους της Συνέλευσης της Κρήτης ζήτησαν την αναγνώριση του Μητροπολίτη.

Ο πρίγκιπας βρέθηκε σε δύσκολη θέση αφού έπρεπε να διευθετηθούν οριστικά οι σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας σε θέματα που αφορούσαν, στην εκλογή του Μητροπολίτη και των επισκόπων, στις υποθέσεις διαζυγίων και στη διαχείριση των μοναστηριακών κτημάτων. Πρότεινε στον Πατριάρχη να στείλει στην Κρήτη επιτροπή από κληρικούς για να συζητηθούν όλα τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Η πρόταση έγινε δεκτή από το Πατριαρχείο το οποίο επέλεξε τον Ιωάννη Σκαλτσούνη, ως πρόσωπο κοινής αποδοχής. Ο Σκαλτσούνης έλαβε γραπτές τις απόψεις των επισκόπων και υπέβαλε προσχέδιο στον Αρμοστή και στο Ηγεμονικό Συμβούλιο. Πρότεινε λύσεις για την ιεραρχία, τον κλήρο, το γάμο, τις εκκλησιαστικές εφορίες, τα μοναστήρια, τα ιερατικά ταμεία, τις ενορίες, τα ταμεία των φτωχών, τη θρησκευτική εκπαίδευση και την εξελεγκτική επιτροπή. Τα θέματα αυτά όμως ήταν τοπικά της Επισκοπικής συνόδου Κρήτης, η οποία δεν μπορούσε να συγκληθεί. Ο Βενιζέλος, αν και αντίθετος στην αναγνώριση του Ευμηνίου, βρέθηκε στη δύσκολη θέση να ζητά την κύρωση της εκλογής του προκειμένου να επιλυθούν τα εκκρεμή ζητήματα. Σε σχετική συζήτηση, στο Ηγεμονικό Συμβούλιο

ανέκυψαν διαφωνίες και έτσι αποφασίστηκε ο κάθε σύμβουλος χωριστά να προτείνει στον Γεώργιο την αναγνώριση του Μητροπολίτη. Ο Γεώργιος με τον Ευμένιο έδωσαν αμοιβαίες εξηγήσεις και ζήτησαν την αναγνώριση, η οποία έγινε στις 14 Μαΐου 1900³⁸ και ο Ευμένιος ανέλαβε επίσημα πλέον τα καθήκοντά του.

Το 1900 μετά από συνεννόηση της Κρητικής Εκκλησίας με την Κρητική Πολιτεία ψηφίστηκε ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας Κρήτης (Ν. 276/1900). Η Εκκλησία της Κρήτης αναγνωρίστηκε ως ημιαυτόνομη και το Πατριαρχείο θα εξέλεγε τον προκαθήμενο μεταξύ τριών υποψήφιων από τους ιεράρχες της Κρήτης. Κατά τη συγκρότηση του Καταστατικού χάρτη, που ανατέθηκε στο Σκαλτσούνη, προέκυψαν διαφωνίες του Ευμηνίου κυρίως με το Διονύσιο και τους επισκόπους Νικηφόρο Κυδωνίας, Τίτο Πέτρας, Αμβρόσιο Ιεροσπετίας και Δωρόθεο Κισιάμου. Οι Επίσκοποι πίστευαν στον πνευματικό και τον εκκλησιαστικό ρόλο της Εκκλησίας. Αντίθετα ο Ευμένιος θεωρούσε ότι η πολιτεία άρπαξε από την Εκκλησία τις οικογενειακές υποθέσεις με κίνδυνο να επέλθει χαλάρωση του οικογενειακού βίου, ότι έδιωχνε από τα σχολεία την εκκλησία τα οποία η ίδια είχε ιδρύσει και ότι επεδίωκε την αποξένωση της παιδείας. Ήταν ο μόνος Επίσκοπος στην Κρήτη που επιθυμούσε την εξάρτηση από το Πατριαρχείο. Γι' αυτό προσπάθησε να ανακινήσει ζήτημα επανεξέτασης του νόμου.

Με το νόμο 276, διατηρούνταν ως μόνιμες οι μονές στα Χανιά Γουβερνέτο και Γωνιά, στο Ρέθυμνο Πρέβελη και Αρκάδι, στο Ηράκλειο Επανωσήφης και Αγκάραθος και στο Λασιθί Κρουσταλλένια και Τοπλού. Οι υπόλοιπες χαρακτηρίζονταν ως διαλυτές. Ο Ευμένιος αναφερόταν περιφρονητικά σε *«σμήνη τῶν καλογραιῶν καὶ καλογήρων οἵτινες κατακλύζουσι τὰ χωρία τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου καὶ Λασηθίου, οἵτινες ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ καὶ νῦν ἐπι στέργουσι νά εἰσέλθωσι ἐν Μονῇ προτιμῶντες τὸ τοῦ ἐπαίτου ἔργον ὃ πανηγυρικῶς ἐξασκοῦσιν»*.³⁹ Οι μοναχοί αντέδρασαν και κάποιοι προτίμησαν να εκπατριστούν. Τελικά οι αντιδράσεις οδήγησαν στην ανασύσταση των μονών το 1903.⁴⁰

Στην προεκλογική περίοδο του 1903 ο Ευμένιος στράφηκε απροκάλυπτα εναντίον του Βενιζέλου. Σε πολιτική περιοδεία έφτασε στη μονή Ασωμάτων, όπου κάλεσε τους ιερείς και τους πρόκριτους Αμαρίου επισημαίνοντάς τους *«ὅτι ὁ ψηφίζων Βενιζελικοὺς ὑποψηφίους, ψηφίζει... προδότας»*.⁴¹ Κατά τον Ευμένιο, ο Βενιζέλος απέτρεψε την ένωση με Υπόμνημα προς τους προξένους στο οποίο δήλωνε ότι ο κρητικός λαός προτιμά την ηγεμονία από την ένωση. Υποστήριξε

ακόμη ότι ο πατέρας του Βενιζέλου στο παρελθόν είχε ζημιώσει σε εθνικό επίπεδο την Κρήτη. Ο Βενιζέλος απάντησε με δημοσίευσμά του στον «Κήρυκα» καταγγέλλοντάς τον για ανόσιο πόλεμο, διχασμό και τυμβωρυχία. Ο Ευμένιος με τη σειρά του κατήγγειλε το δημοσίευμα ως δυσφημιστικό και συκοφαντικό με αποτέλεσμα το πλημμελειοδικείο Χανίων να καταδικάσει το Βενιζέλο σε φυλάκιση δέκα πέντε ημερών.

Στις 23 Μαρτίου 1903 ο Ευμένιος με εγκύκλιό του κάλεσε τους δημάρχους, στην επέτειο της εθνικής ανεξαρτησίας, να οργανώσουν λαοσυνάξεις και να υπογράψουν λαοψηφίσματα υπέρ της ενώσεως. Το 1904 ο Παρθένιος Κελαϊδής, ως απεσταλμένος των Σφακιανών, δεν έγινε δεκτός σε ακρόαση από το Βασιλιά της Ελλάδος στον οποίο υπέβαλε Αναφορά. Όταν επανήλθε στην Κρήτη υπέβαλε Υπόμνημα προς τον πρίγκιπα για την κατάσταση της Κρήτης αναφέροντας τον κίνδυνο εμφύλιου σπαραγμού. Ο Γεώργιος διέταξε το Μητροπολίτη να τον καταδικάσει και ο Ευμένιος, παρά την πολύχρονη φιλία τους, τον κάλεσε να δικαστεί και τον έθεσε σε κατ' οίκον περιορισμό.

Ο Μητροπολίτης Ευμένιος τάχθηκε αποκάλυπτα εναντίον του κινήματος του Θερίσου. Αξίωσε από τους ιερείς να μεταβληθούν σε κομματάρχες και να συστήσουν στον κόσμο, από άμβωνος, να καταψηφίσει τους βενιζελικούς υποψήφιους. Αντέδρασαν όμως έντονα οι επίσκοποι Νικηφόρος, Διονύσιος, Αμβρόσιος και Τίτος που υποστήριζαν το κίνημα. Ο Ευμένιος με τον Κούνδουρο συνέλαβαν την ιδέα της σύστασης του σώματος των δημοφρουρών. Ο Ευμένιος επινόπησε τα πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης προς την αρμοστέια. Όσοι τέθηκαν υπό αστυνομική επιτήρηση ή είχαν φυλακιστεί, για να απελευθερωθούν προσέρχονταν ενώπιον του Ευμηνίου και υπέγραφαν έγγραφο αφοσιώσεως, ευπείθειας και υποταγής προς το καθεστώς και ορκίζονταν ότι δε θα συνέδραμαν με οποιονδήποτε τρόπο τους πρωταίτιους του επαναστατικού κινήματος. Το έγγραφο διαβιβαζόταν στον πρόεδρο του στρατοδικείου και εκείνος εξέδιδε «*δίπλωμα άσυλίας από πάσης ύποψίας και έπιτηρήσεως*».

Όσοι ιερείς αρνήθηκαν την αποκέρυξη του κινήματος του Θερίσου, τιμωρήθηκαν με αργία ή εξορία, άλλοι με περιορισμό στη Μητρόπολη και άλλοι υπέστησαν συστηματικές διώξεις, οι οποίες δεν περιορίστηκαν μόνο στην περιοχή της δικαιοδοσίας του Ευμηνίου, αλλά επεκτάθηκαν και σε άλλες επαρχίες.

Εκτός από τις συστάσεις και παρεμβάσεις του στους επισκόπους Κισάμου Ανθιμο, Λάμπης Αγαθάγγελο και Αρκαδίας Βασίλειο,

καταδίωξε τους Ρεθύμνης Διονύσιο και Πέτρας Τίτο. Ο Διονύσιος παρέμενε στην επισκοπή του φρουρούμενος, τελούσε υπό παρακολούθηση, υβρίστηκε από αρμοστειακούς και κρατήθηκε υπό περιορισμό. Η δράση του Τίτου επέσυρε αστυνομικά μέτρα εναντίον του ενώ στις εξόδους του συνοδευόταν από τη χωροφυλακή. Στα τέλη του 1905 ο Ευμένιος απύθυνε αίτημα προς το Γεώργιο να τους απομακρύνει κατηγορώντας τους ότι φατριάζουν υπέρ του Βενιζέλου. Τέλος, ο Κυδωνίας Νικηφόρος απειλήθηκε με εξορία επειδή αρνήθηκε να προβεί σε αφορισμό των επαναστατών και του Βενιζέλου.

Τον Απρίλιο του 1905 ο Ευμένιος κατηγορήσε τους μοναχούς της Αγίας Τριάδος ότι δε μνημονεύουν το όνομα του πρίγκιπα στο ναό του ιεροδοδασκαλείου και κάλεσε το Νικηφόρο να προβεί σε ανακρίσεις και τιμωρία των μοναχών. Οι μοναχοί ίσως είχαν διακόψει την μνημόνευση του ονόματος του πρίγκιπα, ενώ την καχυποψία ενίσχυσε η παρουσία του Χρυσάνθου Τσεπετάκη στη διεύθυνση του ιεροδιδασκαλείου, ο οποίος ήταν φίλος και υποστηρικτής του Βενιζέλου. Ο Ευμένιος είχε προτείνει από το 1902 την κατάργηση του ιεροδιδασκαλείου. Η δράση του Χρυσάνθου και οι σχέσεις του με το Βενιζέλο οδήγησαν το 1905 στην διακοπή της λειτουργίας του επειδή θεωρήθηκε φυτώριο του βενιζελισμού.

Το 1912 διαδόθηκε στην Αθήνα η φήμη περί αφορισμού του Βενιζέλου από τον Ευμένιο. Στη Σύνοδο της Κρήτης όμως είναι βέβαιο ότι δεν θα τολμούσε να θέσει τέτοιο ζήτημα προς συζήτηση. Κανένα άλλο στοιχείο όμως δεν υπάρχει από την εποχή εκείνη γι' αυτό το θέμα. Είναι κοινή διαπίστωση ότι το μένος του κατά του Βενιζέλου ζημίωσε τον ίδιο και την Εκκλησία.

Το 1916 όταν εκδηλώθηκε το κίνημα της εθνικής άμυνας ο Ευμένιος εναντιώθηκε. Κατηγορήσε τους ηγέτες του κινήματος για ωμή παραβίαση των συνταγματικών και χρηστών ηθών που θα οδηγούσαν τη χώρα στην καταστροφή. Η κυβέρνηση του Βενιζέλου, παρανομώντας, διέταξε τη σύλληψη και τον εκτοπισμό του στη Χίο, όπου πέθανε από θλίψη στις 1 Απριλίου 1920.⁴²

Ο Ιερομόναχος **Ιερόθεος** (Ιωάννης) **Καλογριδάκης** γεννήθηκε το 1827 στις Καρές Αποκορώνου. Διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα από τον εφημέριο του χωριού του και δάσκαλο ιερομόναχο της Αγίας Τριάδας

*Ιερόθεος Καλογριδάκης (1827-1909) ηγούμενος Χρυσοπηγής (1869-1873)
και πρόεδρος της Δημογεροντίας Σφακίων (1869-1872).*

Ματθαίο. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στα Τσικαλαριά στο σπίτι ενός αγγειοπλάστη, στην εργασία του οποίου δούλευε τα βράδια. Συγχρόνως φοιτούσε στο ελληνικό σχολείο των Χανίων όπου παρακολουθούσε τον περίφημο δάσκαλο Ψαράκη ο οποίος σε μια επίσκεψή του στα Χανιά τον σύστησε στο Μητροπολίτη Κρήτης Χρύσανθο. Η εργατικότητα, η φιλομάθεια και η επιμονή του εκτιμήθηκαν και ο Χρύσανθος τον ονόμασε Κλεάνθη, παρομοιάζοντάς τον με το γνωστό φιλόσοφο ο οποίος διακρινόταν γι' αυτές τις αρετές. Ο Χρύσανθος τον σύστησε στον ηγούμενο της μονής του Αγίου Ελευθερίου Κάλλιστο Φυντική και τον Απρίλιο του 1843 ενεγράφη δόκιμος στη μονή της Ζωοδόχου Πηγής (Χρυσοπηγής). Το 1847 χειροτονήθηκε διάκονος και το 1850 ιερέας. Ήταν ο ανάδοχος του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1864, και ονόμαζε συνήθως τα παιδιά που βάπτιζε με το όνομα «Ελευθέριος» ελπίζοντας ότι κάποιος θα ελευθερώσει την Κρήτη. Το 1866 ήταν αρχιμανδρίτης και εφημέριος στα Χανιά ενώ, κατά τη διάρκεια της επανάστασης, ήταν ο

μουσικός σύνδεσμος με τις επαναστατικές αρχές με τις οποίες αλληλογραφούσε με το ψευδώνυμο «Γερο-Σταύρος». Παρόλο που οι Τούρκοι γνώριζαν τη δράση του δεν τον ενόχλησαν, λόγω των σχέσεών του με τους προξένους, τον Επίσκοπο Χανίων και το Μητροπολίτη Κρήτης.

Εξελέγη ηγούμενος της Χρυσοπηγής (1869-1873), μετά την εκλογή του Γαβριήλ στην Επισκοπή Κυδωνίας. Ήταν υποψήφιος στην εκλογή για την Επισκοπή Κυδωνίας και για την Επισκοπή Κισάμου (Ιούνιος 1869). Το ίδιο έτος και επί 2,5 χρόνια διετέλεσε, πρόεδρος της δημογεροντίας Σφακίων. Συνέλαβε με φίλους του το σχέδιο να εξαγοραστούν -με χρήματα των μοναστηριών, των δημογεροντιών και των Ορφανικών τραπεζών- τα αγροτικά κτήματα των μωαμεθανών, ώστε να εκτοποιηθούν από την ύπαιθρο, αλλά το εγχείρημα δεν ευοδώθηκε. Ήταν από τους συντελεστές της προετοιμασίας της επανάστασης του 1878. Το καλοκαίρι του 1877 στη δυτική Κρήτη πραγματοποιήθηκαν συγκεντρώσεις μέσω των οποίων καταστρώθηκαν σχέδια ένοπλης και πολιτικής δράσης, εξελέγη επιτροπή και ιδρύθηκαν τρία επαναστατικά κομιτάτα. Στο κομιτάτο του Βάμιου ηγήθηκαν οι δημογέροντες Ιερόθεος Καλογριδάκης, Ι. Βουρδουμπάς και Στ. Μυλωνογιάννης οι οποίοι απροκάλυπτα προετοίμαζαν επανάσταση.

Είχε τη φήμη ότι έκανε εξορκισμούς και έδινε φυλακτά σε αρρώστους και γι' αυτό τον επισκέπτονταν πολλοί, ακόμη και μέλη της βασιλικής οικογένειας της Ελλάδας με την οποία είχε αναπτύξει σχέσεις. Παρέλαβε υπό την προστασία του στη μονή από νεαρή ηλικία τον ανιψιό του, και μετέπειτα επίσκοπο Κυδωνίας και Αποκορώνου Αγαθάγγελο Νινολάκη.

Ο Ιερόθεος διετέλεσε επιστάτης του μετοχίου της Αγίας Κυριακής και τα τελευταία χρόνια έμεινε στη Χρυσοπηγή μέχρι το θάνατό του στις 23 Οκτωβρίου 1909. Έγραψε το βιβλίο *Διάφορα πάθη της Κρήτης* το οποίο παραμένει μέχρι σήμερα χειρόγραφο, ανέκδοτο και περιέχει σημαντικές πληροφορίες για την εποχή του όπως και για προγενέστερα γεγονότα.⁴³

Ο **Καλλίνικος Βερροιαίος** γεννήθηκε περίπου το 1790 στη Βέρροια της Μακεδονίας και εκεί έμαθε τα πρώτα γράμματα. Χειροτονήθηκε διάκονος, μετέβη στο Ιάσιο και φοίτησε στην ηγεμονική σχολή στην οποία δίδασκε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο ο Γεώργιος Κλεοβούλου.⁴⁴

Το Σεπτέμβριο του 1820 ήρθε στα Χανιά ως δάσκαλος της αλληλοδιδασκατικής μεθόδου, σύστησε σχολή στην οποία φοιτούσαν ογδόντα παιδιά και τα διαίρεσε σε τέσσερις κλάσεις. «*Νέος αυστηρός και αξιαγάστου συμπεριφοράς, είλκυσε προς εαυτόν την αγάπην πάντων*».⁴⁵ και ιδίως του επισκόπου Κυδωνίας Καλλίνικου Σαρπάκη. Μισθοδοτούνταν από αυτούς που τον είχαν αποστείλει, προόδευε και όλοι οι παράγοντες της πόλεως των Χανίων που φρόντιζαν για την εκπαίδευση ήταν ευχαριστημένοι.

Μύπησε και κατήχησε στη Φιλική Εταιρεία τις σημαντικότερες προσωπικότητες των Χανίων, ανάμεσά τους τον Καλλίνικο Σαρπάκη και τον οικονόμο της μονής Σινά Νεόφυτο Οικονόμο.⁴⁶

Επειδή γύμναζε τους μαθητές σε ομοιόρυθμο βάδισμα οι Τούρκοι τον υποψιάζονταν ότι παρέδιδε «*ευρωπαϊκήν τάξιν πολέμου*»⁴⁷ στα παιδιά και τον μισούσαν «*δια τον νέον της διδασκαλίας τρόπον*»⁴⁸, δηλαδή την αλληλοδιδασκατική μέθοδο. Εκείνη την εποχή άλλωστε, δάσκαλοι και μαθητές υφίσταντο πολλά δεινά από τους Τούρκους. Ιδιαίτερως τον φθονούσε ο διερμηνέας Αποστολάκης που ζητούσε ευκαιρία να του κάμει κακό. Το Μάιο του 1821 ο Καλλίνικος κατηγορήθηκε από τον Αποστολάκη στον πασά των Χανίων ότι, εκτός των άλλων, περιερχόταν την επαρχία παρακινώντας τους χριστιανούς σε αποστασία, όπως έκαναν οι προύχοντες της Πελοποννήσου.

Οι Τούρκοι είχαν πληροφορίες από τον Απρίλιο του 1821 για προπαρασκευές στην Κρήτη οι οποίες κατευθύνονταν από τους μυσμένους στη Φιλική Εταιρεία. Μετά τον απαγχονισμό του πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' και την κατάσχεση της αλληλογραφίας του, πληροφορήθηκαν τα ονόματα των φιλικών στην Κρήτη, ανάμεσά στους οποίους ήταν και ο Καλλίνικος. Την αποκάλυψη των Φιλικών από το αρχείο του οικουμενικού πατριάρχη μαρτυρεί και η τριπλή εκστρατεία των Τούρκων στα μέσα του Μάη στην Αμπαδιά, στον Άγιο Βασίλη και στον Αποκόρωνα. Ο Καλλίνικος συνελήφθη στα Περβόλια, στο σπίτι του Κωνσταντίνου Γερακάκη, ο οποίος αν και προσπάθησε να καταβάλει ένα σεβαστό χρηματικό ποσό για την απελευθέρωση του, δεν κατάφερε ούτε ο ίδιος να αποφύγει το θάνατο. Άλλωστε μια γυναίκα, η Μαρία Μανωλακάκαινα, που κατηγορήθηκε ότι υπερασπιζόταν τον Καλλίνικο, για να απαλλαγεί από την κατηγορία πλήρωσε 10.000 γρόσια. Τους έριξαν στις φυλακές μαζί με άλλους επιφανείς χριστιανούς καθώς και τον επίσκοπο Κισάμου Μελχισεδέκ. Την ημέρα της Αναλήψεως ο τουρκικός όχλος διέρρηξε τη φυλακή, έσυρε βίαια γυμνούς,

*Ο απαγχονισμός του Μελχισεδέκ Δεσποτάκη,
μαζί του απαγχονίστηκε και ο Καλλίνικος Βερροιαίος.*

χλευάζοντας και χτυπώντας, τον επίσκοπο Μελχισεδέκ και τον Καλλίνικο Βερροιαίο, αφού πρώτα τους περιτριγύρισε στα σοκάκια της πόλης. Ο Καλλίνικος μάλιστα έφτασε ημιθανής στον τόπο της εκτελέσεως, στην πλατεία της Σπλάντζιας. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά σε έγγραφο από τα Σφακιά προς την Ύδρα στις 25 Μαΐου 1821, ο Μελχισεδέκ «μετά πικροτάτας κολάσεις άπηγχονίσθη άφ οὔ πρώτον τόν περιτριγύρισαν τὰ σοκάκια τῆς πόλεως γυμνόν, τίλλοντες και άποσπῶντες τὰς τρίχας τῶν γενείων του, και κατακτυπῶντες τον κατά κεφαλῆς, ὅλη ἐκείνη ἡ σατανική σπεῖρα τέλος κρεμάσαντες, ἐξώρυσαν και τούς ὀφθαλμούς του μελιδόν κατακόψαντες τὸ μακάριον ἐκεῖνον σῶμα του καιῖτοι νεκρόν. Τὰ ἴδια ταῦτα κατεπράξαντο και εἰς τὸν μακαρίτην διδάσκαλον Καλλίνικον τὸν παρὰ τῶν τῆς φιλικῆς ἐταιρείας ἀδελφῶν ἀποσταλέντα ἐνταῦθα διὰ τὴν παράδοσιν ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου».⁴⁹ Ο απαγχονισμός του Καλλίνικου και οι σφαγές των Χανίων έγιναν στις 19 ή στις 17 Μαΐου (σύμφωνα με σημείωση σε ευαγγέλιο του Γουβερνέτου).

Με την πατριαρχική και συνοδική πράξη της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας την 21η Σεπτεμβρίου του 2000, ο ιεροδιάκονος Καλλίνικος Βερροιαίος, κατατάχθηκε στο Αγιολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και η μνήμη του τιμάται στις 23 Ιουνίου.⁵⁰

ΑΠΟΛΥΤΙΚΙΟ ΑΓΙΟΥ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΙΕΡΟ-
ΔΙΑΚΟΝΟΥ ΤΟΥ ΒΕΡΡΟΙΑΙΟΥ

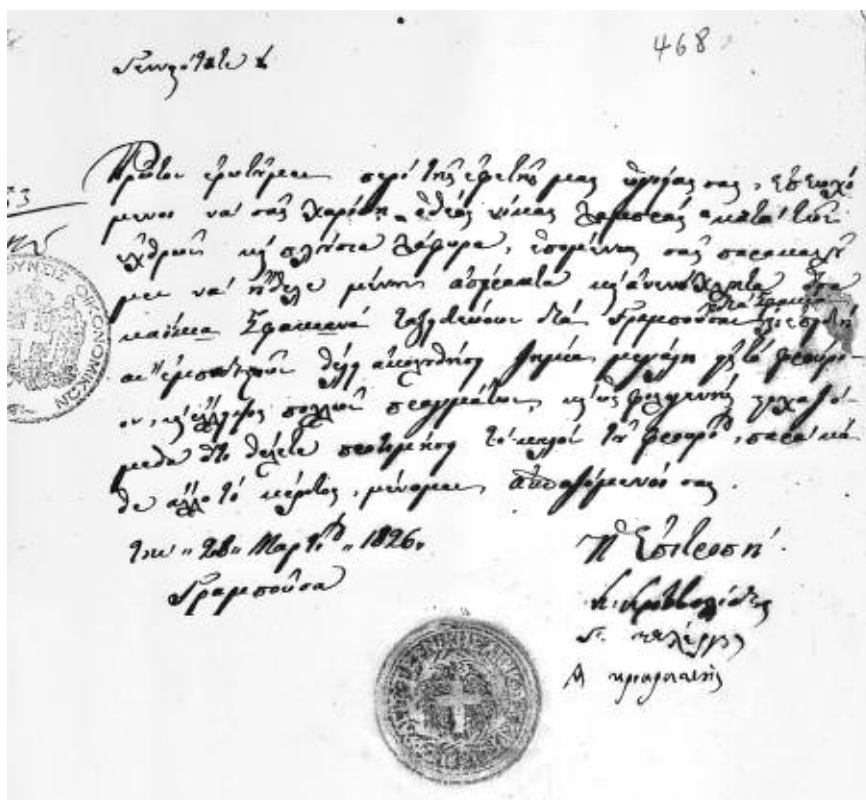
Ήχος α' (Της ερήμου πολίτης)

*Τῆς Βεροίας τὸν γόνον, καὶ τῆς Κρήτης ὠράισμα,
τὸν τροπαιοφόρον ὀπίτιν, ἀνυμνοῦμεν Καλλίνικον,
μαρτύρων γὰρ ζηλώσας τὴν τιμὴν, ἀγχόνην ἐτελεύτησεν τὸ ζῆν,
καὶ ἐδείχθη Ὁρθοδόξοις ὑπογραμμὸς, τοῖς πίσει ἀνακράζουσι,
δόξα τῷ δεδωκότι σοι ἰσχύν, δόξα τῷ σὲ θαυμαστώσαντι,
δόξα τῷ δοξασθέντι Ἰησοῦ τοῖς θείοις ἄθλοις σου.*

Ο Καλλίνικος Κυριακός Κριτοβουλίδης καταγόταν από τους Αρμένους Αποκορώνου από την οικογένεια Μαραγκουδάκη και γεννήθηκε το 1792 στα Χανιά. Διδάχτηκε ανάγνωση και γραφή από κάποιον ιερέα ή μοναχό σε μοναστήρι. Αργότερα μαθήτευσε στο ελληνικό σχολείο των Χανίων και ήταν συμμαθητής τού, μετέπειτα δασκάλου και μάρτυρα, Νικόλαου Φουράκη. Μετά την ενηλικίωσή του μετέβη στη Σμύρνη και συνέχισε την εκπαίδευσή του στο φιλολογικό γυμνάσιο της πόλης όπου διδάχτηκε από τον Κωνσταντίνο Κούμα και τον Κωνσταντίνο Οικονόμο τον εξ Οικονόμων. Το 1819 όμως το φιλολογικό γυμνάσιο διαλύθηκε, μετά από μια σοβαρή κοινωνική κρίση στην ελληνική κοινότητα και οι μαθητές διασκορπίστηκαν. Ο Κριτοβουλίδης τερμάτισε τις σπουδές του και μετέβη στη Ρόδο, όπου διορίστηκε δάσκαλος στο ελληνικό σχολείο. Στη Σμύρνη είχε μυηθεί στη Φιλική Εταιρεία από τον Αριστείδη Πωπ και τον Μιχαήλ Ναύτη, το Μάιο του 1819, και στη Ρόδο έγινε κατχητής στην εθνική ιδέα.

Μετά την έναρξη της επανάστασης το 1821 ήρθε στην επαναστατημένη Κρήτη. Όταν διορίστηκε από την ελληνική διοίκηση στρατιωτικός και πολιτικός διοικητής Κρήτης ο Μιχαήλ Κομνηνός Αφεντούλιεφ, οι Καλλίνικος Κριτοβουλίδης και Νεόφυτος Οικονόμος διορίστηκαν συγγραμματείς της κρητικής διοίκησης. Στη Συνέλευση των Αρμένων (Μάιος 1822), ο Κριτοβουλίδης συμμετείχε ως πληρεξούσιος της

Η Υπογραφή του Κ. Κριτοβουλίδη ως μέλους της επιτροπής της Γραμβούσας το 1826. Αρ. 468, Έγγραφα 1826-1857, ΙΣ 1,2α ΙΑΚ.

επαρχίας Αποκορώνου. Στο μεταβατικό διάστημα (Νοέμβριος 1822-Μάιος 1823), μέχρι την άφιξη του νέου διοικητή Μανόλη Τομπάζη διπύθνε το γραφείο της διοικήσεως. Στη συνέχεια έλαβε μέρος στην πολιορκία και την παράδοση του φρουρίου της Κισάμου και στην εκστρατεία των επαναστατών κατά των Τούρκων του Σελίνου (Ιούνιος 1823). Αν και εξέφρασε, μαζί με το Νεόφυτο Οικονόμο, σοβαρές αντιρρήσεις για τη Συνέλευση της Αρκούδαινας (1823) συμμετείχε ως πληρεξούσιος Αποκορώνου. Διορίστηκε Γενικός Γραμματέας του Έπαρχου Αποκορώνου, αλλά ουσιαστικά διοικούσε το επαρχείο λόγω της απειρίας των επάρχων (Ανδρουλή Πρωτοπαπαδάκη στην αρχή και Μανούσου Κουντουράκη αργότερα). Διετέλεσε σύμβουλος του οπλαρχηγού Σήφακα και στην κηδεία του εκφώνησε τον επικήδειο λόγο (18/3/1823).

Τον Ιούλιο του 1824 καταδιωκόμενος από τους Τούρκους «ἀφοῦ εἶδε κατὰ τὰ Βοθωνάκια πατέρα καὶ οἰκείους θυσιασθέντας μεταξὺ πολλῶν ἄλλων», παρέλαβε τις δύο αδερφές του, έφτασε δυτικά του Ασκύφου και μετά από βασανιστική περιπλάνηση στα φαράγγια ανάμεσα στο Μουρί και την Ανώπολη διασώθηκε φτάνοντας στο Λουτρό, από όπου επιβιβάστηκε σε πλοίο για την Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού και πριν την αποβίβαση στη Μονεμβασιά τη Μεγάλη Παρασκευή, έζησε τη φρικτή εμπειρία όταν τα πληρώματα τους αφαίρεσαν χρήματα, τρόφιμα, ρούχα και ότι άλλο έφεραν μαζί τους και τους πέταξαν στην παραλία.

Κατέφυγε στο Ναύπλιο στην έδρα της ελληνικής διοίκησης, όπου διορίστηκε γραμματέας της Αστυνομίας μέχρι το 1825. Συμμετείχε ως απλός πολεμιστής στις επιχειρήσεις της Πελοποννήσου και έλαβε μέρος με μια ισχυρή δύναμη Κρητών πολεμιστών πλάι στο Δημήτριο Υψηλάντη και το Γιάννη Μακρυγιάννη, στην μάχη των Μύλων όταν η ήττα του Ιμπραήμ έκρινε την τύχη της επανάστασης στην Πελοπόννησο. Υπέγραψε την Αναφορά με τους άλλους Κρήτες αρχηγούς και καπεταναίους που βρίσκονταν στην Ελλάδα, με την οποία παρουσίαζαν στην ελληνική διοίκηση την κατάσταση της Κρήτης. Έλαβε μέρος στη σύσκεψη η οποία αποφάσισε την κατάληψη της Γραμβούσας και την αναζωπύρωση της επανάστασης στην Κρήτη. Αποβιβάστηκε στις 2 Αυγούστου 1825 με καΐκι στο Σφηνάρι, συμμετείχε στη σύσκεψη για την οργάνωση της επίθεσης στη Γραμβούσα και πιθανώς στην άλωση του φρουρίου της Κισιάμου. Μετά την κατάληψη της Γραμβούσας, οι Κριτοβουλίδης, Γ. Καλλέργης και Π. Ζερβουδάκης διορίστηκαν από την ελληνική διοίκηση, μέλη της τριμελούς Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής (19/8/1825).

Από τα μέσα του 1826 εμφανίστηκαν στη Γραμβούσα πειρατικά πλοία που προσέλαβαν ως ναύτες Κρήτες. Η Επιτροπή απέτυχε να τα απομακρύνει και να αποτρέψει τη ναυτολόγηση, αφού η εύκολη λεία των πειρατικών επιδρομών, σε συνδυασμό με την έλλειψη τροφίμων ανάγκαζαν όσους διέμεναν στο φρούριο σε πείνα, στερήσεις και αθλιότητα. Η επιτροπή ζήτησε με επιστολές τροφοδοσία από την ελληνική διοίκηση, αλλά χωρίς ανταπόκριση. Έτσι μεταβλήθηκε η Γραμβούσα σε πειρατικό κέντρο και η επιτροπή αναγκάστηκε να αγοράσει πλοία και να λάβει μέτρα για να προστατεύσει το φρούριο. Ο Κριτοβουλίδης υπέγραψε την απόφαση διορισμού του φρούραρχου Ιωάννη Χουδάλη (21/8/1826) καθώς και σειρά επιστολών, ως μέλος της Δι-

οικητικής Επιτροπής Γραμβούσας, προς τον Μανόλη Τομπάζη, τους Κρήτες πληρεξούσιους και την ελληνική διοίκηση ζητώντας να ληφθούν μέτρα κατά των πειρατών του Αιγαίου και να εφοδιαστεί το φρούριο της Γραμβούσας, το οποίο θεωρούνταν ήδη πειρατικό καταφύγιο.

Το Μάρτιο του 1827, ενώ οι Τούρκοι ετοιμάζονταν να επιτεθούν στα Σφακιά, ο Τομπάζης έγραφε στους Σφακιανούς ότι θα έρθει ο ίδιος στη Γραμβούσα να συστήσει επιτροπή, με εντολή της κεντρικής διοίκησης και να τερματίσει τη δική τους. Έφτασε στα Σφακιά, έπεισε τους πρόκριτους να ενωθούν με τους Γραμβουσιανούς για το κοινό συμφέρον και έφερε από την κυβέρνηση το διορισμό της νέας Τριμελούς Διοικούσας Επιτροπής Κρήτης, την οποία αποτελούσαν οι Α. Κριαράς, Κ. Κριτοβουλίδης και Μ. Μπογιατζόγλου. Λίγο μετά ο ναύαρχος Κόχραν πέρασε από τη Γραμβούσα, συναντήθηκε με την τριμελή επιτροπή η οποία του ζήτησε να επιβάλει την τάξη και τον ενημέρωσε για τις προθέσεις του Μουσταφά πασά, αλλά εκείνος αδιαφόρησε. Η Επιτροπή της Γραμβούσας απηυδισμένη από τις υποσχέσεις της Ελλάδας, την οποία ενημέρωνε τακτικά για τις καταχρήσεις των κουρσάρων, και ζητούσε απεγνωσμένα ενίσχυση, απειλούσε να ανατινάξει το φρούριο και τελικά υπέβαλε την παραίτησή της.

Τον Ιανουάριο του 1828 οι Καλλίνικος Κριτοβουλίδης, Γεώργιος Καλλέργης και Αντώνης Μαυροκορδάτος επισκέφτηκαν στην Αίγινα τον κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια για να τον συγχαρούν εκ μέρους των Κρητών και να του ζητήσουν ενισχύσεις για τον κρητικό αγώνα. Ύστερα από τη συνάντηση αυτή ο Καποδίστριας διέταξε να σταλούν στην Κρήτη τρόφιμα, πολεμοφόδια και εφεδρικός στρατός. Το 1829 ο Κριτοβουλίδης εξελέγη από τους αντιπροσώπους των επαρχιών μέλος του Κρητικού Συμβουλίου –αντικατέστη τον Γ. Κυριακάκη–, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι τις 16 Δεκεμβρίου του 1830. Το Μάρτιο του 1830 ο Ρενιέρης, συνοδευόμενος από τους Κριτοβουλίδη, Σακοράφο και Στεφανάκη, περιήλθε το Αμάρι, τη Λάμπη και έφτασε μέχρι την Πόμπια συνιστώντας υπομονή.

Στο παράρτημα των απομνημονευμάτων του ο Κριτοβουλίδης αναφέρει ότι ο Σφακιανός Γ. Παπαντωνάκης απέτυχε να πείσει τους Ευρωπαίους και τον Καποδίστρια για την Κρήτη αλλά πληροφόρησε το Κρητικό Συμβούλιο να δράσει γρήγορα με αναφορές στους συμμάχους για να αλλάξει την στάση των ισχυρών απέναντι στην Κρήτη. Ο Κ. Κριτοβουλίδης ήταν ένας από τους παραλήπτες της ανώνυμης επιστολής (8/4/1830), η οποία καθοδηγούσε τους Κρήτες σχετικά με το τι

πρέπει να κάμουν για να αλλάξουν τη στάση της ευρωπαϊκής διπλωματίας, γεγονός που οδήγησε σε νέα ένταση των ενεργειών του Κρητικού Συμβουλίου. Από τον Ιανουάριο μέχρι τα τέλη του 1830 συνέταξαν και έστειλαν πλήθος και αλληπάλληλες επιστολές προς τον Κυβερνήτη της Ελλάδος, τους Ευρωπαίους μονάρχες, τα κοινοβούλια των συμμάχων, φιλελληνικές οργανώσεις, προσωπικότητες στρατιωτικούς, πρέσβεις, προξένους κλπ. στις οποίες υπογράφουν κληρικοί, πληρεξούσιοι, αρχηγοί, οπλαρχηγοί. Ο Κριτοβουλίδης υπογράφει σε όλες τις επιστολές, τις διακηρύξεις και τα ψηφίσματα του Κρητικού Συμβουλίου.

Το Νοέμβριο όμως οι Αιγύπτιοι εισέβαλαν στον Αποκόρωνα και το Ρέθυμνο και το Κρητικό Συμβούλιο διαλύθηκε. Ο Κριτοβουλίδης από τα Σφακιά κατέφυγε στην Ελλάδα, μαζί με 60.000 Κρήτες ενώ οι Τούρκοι κανονιοβολούσαν τα ελληνικά πλοία που τους παραλάμβαναν. Συμπεριλήφθηκε στην «Επιτροπή των Κρητών» προσωπικοτήτων την οποία διόρισαν οι αντιπρόσωποι του λαού και την επιφόρτισαν να καταβάλλει κάθε φροντίδα για την τύχη της Κρήτης και την αποκατάσταση των μεταναστών. Διετέλεσε Πληρεξούσιος των πάροικων Κρητών στην Εθνική Συνέλευση του Άργους (1832).

Στην ελεύθερη Ελλάδα, όπου οι μορφωμένοι ήταν ελάχιστοι «*καὶ ἐξ αὐτῶν πάλιν ὀλίγιστοι οἱ ἐπιστήμονες νομικῶν δέ, οἰκονομολογικῶν καὶ ἐν γένει δοικητικῶν γνώσεων ὑπῆρχεν ἐντελής ἀπορία*» όπως γράφει χαρακτηριστικά, ο Κριτοβουλίδης ήταν πολύτιμος για την επάνδρωση του κρατικού μηχανισμού. Υπηρέτησε επί 25 χρόνια ως διοικητικό και οικονομικό στέλεχος του ελληνικού κράτους. Από το 1832 στην Αίγινα, την Ύδρα και σε άλλα μέρη και το 1837 ως υποδιοικητής της Λακεδαιμονίας. Το 1846 υπηρέτησε ως οικονομικός υπάλληλος στη Σκόπελο και μετά ως τελώνης, μάλλον στο Ναύπλιο, μέχρι το 1856.

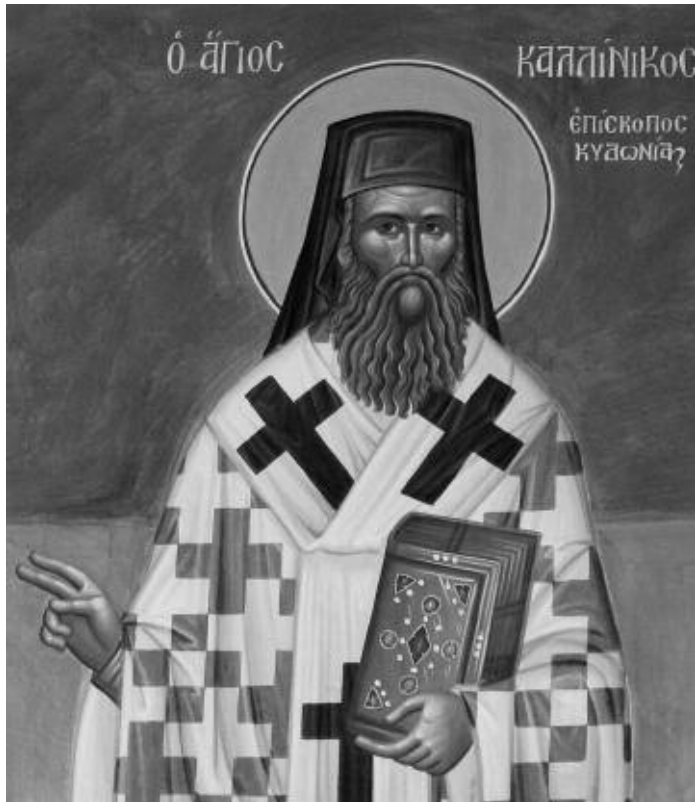
Πριν από το 1821 ήταν ιερομόναχος και διδάσκαλος. Η ιεροσύνη ή η μοναχική του ιδιότητα παραμένει αντικείμενο αμφισβήτησης. Είναι άγνωστο σε ποια μονή ήταν ιερομόναχος, ίσως στην Χρυσοπηγή ή σε κάποια μονή του Ακρωτηρίου, ενώ αργότερα υπήρξε έγγαμος και πατέρας δύο παιδιών. Πουθενά όμως δεν προσαγορεύεται με κάποιον θρησκευτικό τίτλο. Στα έγγραφα που υπογράφει δεν προέτασε το σημείο του σταυρού, όπως υπέγραφαν συνήθως οι κληρικοί, ούτε θρησκευτικό τίτλο ή χαρακτηρισμό. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ιερώθηκε αλλά δεν διαθέτουμε επαρκείς αποδείξεις. Ενδεχομένως, όπως πολλοί νέοι της εποχής του, να μαθήτευσε σε μοναστήρι, όπου ίσως χειροθετήθηκε ψάλτης, αναγνώστης ή υποδιάκονος, ή ακόμη να χειροτο-

νήθηκε κληρικός. Ίσως έλαβε το όνομα «Καλλίνικος» σε μοναστήρι ως δόκιμος (υποψήφιος μοναχός), και το διατήρησε με το αντερί και τα γένια αργότερα κατά την άσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος. Εκείνη την εποχή πάντως ήταν δύσκολο να γίνει αποδεκτός όποιος αποφάσιζε να αποτινάξει τη μοναχική του ιδιότητα. Από την άλλη όμως εθεωρείτο αδίκημα η συμμετοχή των κληρικών με όπλα σε ένοπλο αγώνα, αφού εθεωρείτο ότι παραβίαζε τους κανόνες της Εκκλησίας. Ο Βασίλειος Ψιλάκης που τον γνώρισε τον αναφέρει ως «Κυριακόν» και με το ίδιο όνομα υπάρχει σε κατάλογο Κρητών στις 13 Ιουνίου 1825. Αντίθετα στις 21 Μαΐου 1822 υπογράφει ως «Καλλίνικος διδάσκαλος Κριτοβουλίδης» το προσωρινό πολίτευμα της νήσου Κρήτης. Ο Γρηγόριος Παπαδοπετράκης στην Ιστορία του τον αναφέρει υποτιμητικά ανάμεσα στους «ἀπεκδυθέντας τὴν ἱερωσύνην».⁵¹ Η αναφορά του ονόματος «Καλλίνικος ἱερομόναχος, Κρῆς χρόνων 28»⁵² στον κατάλογο των μνημένων της Φιλικῆς Εταιρείας του 1819, ίσως να είναι η βασικότερη απόδειξη για την ιερωσύνη του.

Πέθανε από αποπληξία στην Αθήνα στις 4 Ιουλίου του 1868. Ο αρχιμανδρίτης Νίκανδρος Ζανούβιος τον αποχαιρέτησε, εγκωμιάζοντας τη φρόνηση, την καρτερία, την αγαθότητα, την τιμιότητα και την ανδρεία του. Τόνισε ότι αφιέρωσε τη ζωή του στην πατρίδα χωρίς να αξιωθεί να δει την απελευθέρωσή της και έζησε, όπως κι άλλοι αγωνιστές, «ἐν ἄκρα πενίᾳ». Το πολύ σπουδαίο έργο του «Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών», που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1859, απετέλεσε τη βάση της αφήγησης των ιστορικών της Κρητικής Επανάστασης του 1821 και περιέχει σημαντικές πληροφορίες για πρόσωπα και περιστατικά του αγώνα. Έγραψε ακόμη: «Παράρτημα εις τα Απομνημονεύματα του περί Αυτονομίας πολέμου των Κρητών», «Συνοπτική έκθεσις της διαγωγῆς των δεσποζόντων Τούρκων και της ηθικής καταστάσεως των Χριστιανῶν της Κρήτης προ της Επαναστάσεως», «Λέξεις φράσεις, παροιμῖαι, τραγούδια και ἠθη Κρητῶν», που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα των Φιλομαθῶν, και «Βίος Βασιλείου Χάλη».⁵³

Ο επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου **Καλλίνικος Σαρπάκης**, διετέλεσε πρωτοσύγκελλος Κυδωνίας και χειροτονήθηκε Επίσκοπος το «έτος 1815 ἀπριλίου 3 ἡμέρα Σάββατο τοῦ ἀκαθίστου ἔγιναι ὁ ἀρχιμανδρίτης ὁ κυρ Καλλίνικος».⁵⁴ Καταγόταν από το Σέλινο και ήταν

Ιερομάρτυρας Καλλίνικος Σαρπάκης επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου (1815-1822).

μορφωμένος, αξιοπρεπής και καταδεκτικός. Ο γιατρός Νικόλαος Ρενιέρης αναφέρει ότι το 1819 κλήθηκε να επισκεφτεί το Λατίφ πασά που ήταν ασθενής. Έξω από το σεράγιο έκλαιγαν τρεις γυναίκες και ένας ιερέας. Πληροφορήθηκε ότι οι γενίτσαροι Κοιτώνηδες από τα Μεσόγεια είχαν σφάξει στον Αερινό δύο γιους του ιερέα και είχαν απαγάγει τέσσερις αδερφούς των γυναικών, επειδή είχαν σκοτώσει έναν εκπαιδευμένο σκύλο. Για να τους ελευθερώσουν ζητούσαν 3.000 γρόσια. Ο Ρενιέρης απευθύνθηκε στον επίσκοπο Κυδωνίας Καλλίνικο κι εκείνος διενήργησε έρανο και μαζί με τον ηγούμενο της Γωνιάς Γαβριήλ συγκέντρωσαν το απαιτούμενο ποσό και απελευθέρωσαν τους κρατούμενους.

Από το 1817 μαινόταν στα Χανιά βουβωνική πανώλη η οποία με διαλείμματα διήρκεσε μέχρι το 1821 θερίζοντας το χριστιανικό πλη-

θυσμό. Όλη η οικογένεια Σαρπάκη και οι άνθρωποι του επισκοπείου προσβλήθηκαν και πέθαναν. Μόνο ο Καλλίνικος επέζησε γιατί μετακόμισε στο Σιναϊτικό μετόχι στα Περβόλια. Στην απογραφή των κατοίκων της πόλης που διενήργησαν το Σεπτέμβριο του 1820 ο Επίσκοπος και ο γιατρός Ν. Ρενιέρης, μετά από διαταγή της τουρκικής διοίκησης, οι χριστιανοί δεν ξεπερνούσαν τους 3.500.

Ο Κυδωνίας Καλλίνικος μυήθηκε στη Φιλική Εταιρία το 1820 από τον ιεροδιάκονο Καλλίνικο Βερροιαίο ο οποίος κατήχησε και άλλους παράγοντες των Χανίων. Στα τέλη του 1820 ο Καλλίνικος και οι μυημένοι Φιλικοί και πρόκριτοι των Χανίων σε σύσκεψη αποφάσισαν να στείλουν το Στέφανο Βασιλόπουλο στο Ταϊγάνιο της Ρωσίας, με σκοπό να ζητήσει τη συνδρομή του Ιωάννη Βαρβάκη για την ενίσχυση δήθεν των σχολείων. Ο Βασιλόπουλος εξασφάλισε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό από το Βαρβάκη και από κάποιον ηγούμενο Ιγνάτιο από τη Θεσσαλία και αγόρασε 900 όπλα από τη Μασσαλία, τα οποία έφερε τον Ιούλιο του 1821 στο Λουτρό.

Μετά την αποτυχημένη επίθεση των Τούρκων στο Λούλο αναγνώστηκε φειφάς στα Χανιά για εξολόθρευση των χριστιανών και άρχισαν σφαγές. Οι Τούρκοι έσυραν γυμνούς και ανυπόδητους στη φυλακή του Φιρκά τον επίσκοπο Καλλίνικο μαζί με τον διάκονό του Αρτέμιο, τους ηγούμενους της Γωνιάς και του Γουβερνέτου, κληρικούς, πρόκριτους και επιφανείς χριστιανούς (17/6/1821). Ο Καλλίνικος και όλοι οι φυλακισμένοι υπέστησαν φρικτά βασανιστήρια. Όπως αναφέρει ο Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, ο διάκονος Αρτέμιος –ο μετέπειτα Επίσκοπος Κυδωνίας και Κισάμου– του διηγήθηκε ότι στη φυλακή τους έφεραν τα κεφάλια χριστιανών να τα γδάρουν και να τα γεμίσουν με άχυρο για να σταλούν στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁵

Τον Ιούνιο του 1822 ο Χασάν πασάς, ως ένδειξη καλής θέλησης, έδωσε εντολή στο στρατό του να απέχει από κάθε εχθροπραξία και διέταξε το Λατίφ πασά στα Χανιά να αποφυλακίσει τους επιζώντες χριστιανούς κρατούμενους. Απελευθέρωσε τότε τον επίσκοπο Καλλίνικο Σαρπάκη, κατά τον Κριτοβουλίδη «*έρρουπωμένον ἤδη καὶ φθειριώντα ἐκ τῆς πολυκαιρίας*»⁵⁶ και μαζί με τον διάκονό του Αρτέμιο, τον έφερε στη σκηνή του κοντά στον Κλαδισό και του επεφύλαξε τιμές και περιποιήσεις.

Σύντομα όμως πίεσε και εκβίασε τον Επίσκοπο να γράψει προτροπική επιστολή στους επαναστάτες για κατάπαυση του αγώνα, υποσχόμενος γενική αμνηστία, προστασία στους φιλήσυχους, πατρική διοίκηση και τιμωρία των αυθαιρετούντων εγχώριων Τούρκων. Ο

Καλλίνικος έστειλε με τον διάκονο Αρτέμιο επιστολή προς «Όλους σās εὐλογημένοι χριστιανοὶ τόσοι τοὺς ἀποκορωνιώτας, ὅσον καὶ τοὺς χάνια νααγεσλίδες, Παπάδες καὶ λαϊκοὺς, μικροὺς καὶ μεγάλους ... εἶναι τώρα ἔξη μῆνες, ὅπου μὲ προσταγὴν τοῦ ἀφθεντὸς μας, ὑψηλότατου Βεζύρη καὶ βαλῆ τῶν χανιῶν σās ἔξανάγραψα ... καὶ ἐκεῖνο τὸ γράμμα μὲ ἓνα ἄλλο Πατριαρχικὸν μαζί, ὅπου ἔγραφε καὶ αὐτὸ τὰ ἴδια, τὰ ἐγύρισεν ὁ παπὰ γιώργης σφακιανὸς καὶ τὰ ἐδιάβασεν, εἰς πολλὰ χωρία τοῦ χάνια νααγασιοῦ ... καὶ τώρα μὲ προσταγὴν τοῦ ὑψηλοτάτου ἀφθεντὸς μας (ἐπειδὴ καὶ εὐρίσκομαι εἰς τὸ σκέπος τοῦ ὕψους του μὲ ὄλην τὴν ἀνάπαυσιν καὶ ἡσυχίαν...) σās γράφω πάλιν καὶ σās βεβαιῶνω ἐκ στόματός του, ὅτι ποτε κανέναν φόβον νά μὴν ἔχετε, μόνον νά ἔλθῃτε νά προσκυνήσετε διὰ τὸ καλὸν σας ... σās βεβαιῶνω ὅτι θέλει ἔλθῃ καταπάνω σας μὲ ὄλον τὸ ὄρτοῦ ... καὶ ἐσεῖς νά ἐξολοθρευθῆτε, ἀπὸ μιᾶς, καὶ εἴστε κρῖμα ἀποκορωνιώταις καὶ χάνια νααγεσλίδες νά χαθῆτε ἀδίκως καὶ ἀνοήτως ... ,αωκβ' Ἰουλίου δ', Ὁ Κυδωνίας Καλλίνικος καὶ ἐν Χω εὐχέτης σας».⁵⁷ Ἀπὸ τὴν επιστολή φαίνεται, ὅπως διαπιστώνει καὶ ὁ Κριτοβουλίδης, ὅτι ὁ Καλλίνικος «εἰς μεγίστην κατάθλιψιν καὶ ἀγωνίαν τῆς ψυχῆς του γράφων ἄκων ταῦτα».⁵⁸

Ὅπως αναφέρεται στὴν επιστολή ὁ Καλλίνικος προηγουμένως εἶχε ἐξαναγκαστεῖ νὰ γράψῃ καὶ ἄλλη επιστολή στους ἐπαναστάτες, ἴσως τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1822. Ὁ Κριτοβουλίδης ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι με διαταγή τοῦ Σερῖφ πασά ὁ Μητροπολίτης καὶ οἱ Ἐπίσκοποι ἐξέδωσαν ἐγκύκλιους προκηρύξεις με ἀφορισμοὺς γιὰ τὸ λαὸ τῆς ἐπισκοπῆς τους καὶ συμβουλές νὰ εἶναι πιστοὶ στὴν ὀθωμανικὴ βασιλεία. Οἱ ἐγκύκλιοι αὐτές στάλθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴ σφαγή τῶν ἱεραρχῶν στὸ Ηράκλειο (24 Ἰουνίου 1821).

Ἡ επιστολή τοῦ Καλλίνικου ἔφτασε στους ἐπαναστάτες με τὸ διάκονο Αρτέμιο, διαβάστηκε στὸν Μπρόσνιερο, ὅπου ἦταν ἡ ἔδρα τῆς διοίκησης, καὶ στάλθηκαν ἀπαντήσεις ἀπὸ τὸ κοινὸ τῆς Κρήτης στὶς 10 Ἰουλίου 1822. Στὴν ἀπάντησιν πρὸς τὸ Χασάν πασά ἐξέφραζαν εὐχαριστίες γιὰ τὴν ἀποφυλάκιση καὶ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἐπισκόπου ἀλλὰ ἀρνήθηκαν τὶς προτάσεις του. Στὴν επιστολή πρὸς τὸν Καλλίνικο, ἐπειδὴ εἶχαν πληροφορηθεῖ τὴν τραγικὴ θέση στὴν ὁποία βρισκόταν, δὲν του καταλόγιζαν εὐθύνη, ἀφοῦ ἐκβιάστηκε καὶ «ἔγραφε καὶ ὑπέγραφε σὰν ἐπίσκοπος κρεμάμενος». «Σεβάσμιε ἐπίσκοπε», γράφουν, «Δὲν ἠλπίζομεν ποτέ ὅτι μέχρι τοῦδε θὰ ὑπῆρχετε εἰς τὴν ζωὴν ἀφοῦ τόσοι χιλιάδες χριστιανῶν, ἱερεῖς καὶ ὄλοι οἱ ἀρχιερεῖς τῆς πατρίδος μας ἔγιναν θύματα ἐλεεινὰ τῆς ὠμότητος».⁵⁹ Ἀποροῦν γιὰ τὴν προτροπή του νὰ υποταχτοῦν, τὸν παρακαλοῦν νὰ μὴν τους γράψῃ ἄλλη φορὰ γι' αὐτὸ, ζητοῦν τὴν εὐχή του, δηλώνουν

ότι δε φοβούνται την κατάρα του και δεν εύχονται να τον παραδώσει ο Χασάν στην αγριότητα των Κρητών Τούρκων. Ο Χασάν έστειλε νέα επιστολή με τον Αρτέμιο ο οποίος δεν επέστρεψε στον πασά γιατί «*ἐν τῷ μεταξὺ τούτῳ εἶχεν ἀποθάνει πλησίον ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ πασᾶ καὶ ὁ πάντοτε ἐναρέτως βιώσας ἀρχιερεὺς τῆς Κυδωνίας Καλλίνικος Σαρπάκης, ὅστις εἶχεν ἤδη ἀποκάμει ἀπὸ τὰ φορικτὰ δεινὰ τῶν φυλακίσεων καὶ τελευταῖον ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ψυχῆς τὸ ὁποῖον τὸν ἐκλόνιζεν ὅτε ὑπεχρεοῦτο ὑπὸ τοῦ τυράννου νὰ γράφῃ ἀκουσίως πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τὰ εἰρημμένα. Τὸν ἐνταφίασεν δὲ ὁ πιστὸς διάκονος ὑποστὰς καὶ οὗτος ἀκουσίως ἀδιήγητα δεινὰ χάριν τοῦ γέροντός του*». ⁶⁰ Ο Αρτέμιος επιμελήθηκε την κηδεία του Καλλίνικου Σαρπάκη, ο οποίος πέθανε πιθανώς στις 12 Ιουλίου.

Με πατριαρχική και συνοδική πράξη της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, την 21 Σεπτεμβρίου 2000, ο επίσκοπος Κυδωνίας Καλλίνικος και οι σφαγιασθέντες αρχιερείς της Κρήτης ανακηρύχθηκαν νεομάρτυρες, κατατάχθηκαν στο Αγιολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και η μνήμη τους τιμάται στις 23 Ιουνίου ⁶¹.

Ο επίσκοπος Κυδωνίας καί Κισιάμου **Κάλλιστος Φυντίκης ή Ιερομνήμων**, ήταν ιερομόναχος και ηγούμενος της μονής του Αγίου Ελευθερίου Μουρνιών. Ήταν μοναχός όταν έλαβε μέρος στην επανάσταση του '21. Στις 21 Ιουλίου 1824 σε Αναφορά δέκα τεσσάρων Κρητών από τα Κύθηρα, με την οποία πληροφορούν τη διοίκηση για την παραμονή εκεί πάρα πολλών οικογενειών καθώς και πενήντα ανδρών οι οποίοι περίμεναν και ζητούσαν να χρησιμοποιηθούν στην εκστρατεία στην Κρήτη, υπογράφει ως «*Κάλλιστος Ιερομνήμων*». ⁶² Η υπογραφή του υπάρχει επίσης σε επιστολή που απηύθυναν οι κάτοικοι της Γραμβούσας στο Μανώλη Τομπάζη στις 28 Φεβρουαρίου 1828, με την οποία εκδήλωναν τη χαρά τους επειδή, όπως είχαν πληροφορηθεί, ο Τομπάζης διορίστηκε πάλι αρμοστής και επρόκειτο να κατέλθει στην Κρήτη. Του ζητούσαν να έρθει γρήγορα και με ισχυρά μέσα για την απελευθέρωση της Κρήτης, ενώ τον πληροφορούσαν ότι ο εχθρός κατευθυνόταν στα Σφακιά και δεν είχαν προμήθειες, πολεμοφόδια κλπ. αναγκαία μέσα. Επίσης στην επιστολή προς το Γάλλο στρατηγό Λαφαγιέτ (Μαργαρίταις 14/10/1830) την οποία υπογράφουν 164 πληρεξούσιοι υπογράφει ως πληρεξούσιος της επαρχίας Κυδωνίας «*Κάλλιστος Ιερομνήμων Φυντίκης*». ⁶³

*Τύπος Κρητικού πολεμιστή μοναχού
(ο μοναχός Σωφρόνιος Βασιινάς της μονής Χαλέπας Ρεθύμνου).*

Ο Κάλλιστος είναι ο ανακαινιστής του Κώδικα της μονής Χρυσοπηγής. Χειροτονήθηκε στις 22 Ιουνίου 1846 Επίσκοπος Κυδωνίας και Κισάμου στην εκκλησία των Αγίων Αναργύρων Χανίων. Ήταν σεβάσιμος, ενάρετος, σεμνός, γνώστης της εκκλησιαστικής τάξης αν και δεν ήταν μορφωμένος, αγαθός και αγαπτός στους χριστιανούς. Επί της αρχιερατείας του, όταν διοικητής Κρήτης ήταν ο Βελή πασάς, αποδόθηκε στους χριστιανούς, από τον πατέρα του Βελή το Μουσταφά πασά, η εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου (Τριμάρτυρη), η οποία είχε μετατραπεί από τους Τούρκους, μετά το 1645, σε σαπωνοποιείο. Μετασκευάστηκε και ανοικοδομήθηκε (Ιούλιος 1856-1858), και άρχισε να λειτουργεί ως κεντρικός χριστιανικός ναός στην πόλη των Χανίων. Ο Κάλλιστος μάλιστα ήταν από τους πρώτους που πρόσφεραν χρήματα για την ανοικοδόμηση του ναού.

Στις 11 Μαΐου 1858 η συνάθροιση των χριστιανών στα Μπουτσούναρια συνέταξε γραπτό Υπόμνημα με το οποίο κατήγγειλε την καταστρατήγηση των προνομίων του *Χάπι Χουμαγιούν* και ζητούσε την ανάκληση του Βελή και την κατάργηση των φόρων. Ο Βελή πασάς κάλεσε σε συνέλευση πρόκριτους, καπεταναίους, διοικητικούς συμβούλους, επιφανείς προσωπικότητες της χριστιανικής κοινότητας των Χανίων, το Μητροπολίτη Κρήτης Ιωαννίκιο, ηγουμένους των μονών και τον επίσκοπο Κυδωνίας και Κισάμου Κάλλιστο και ζήτησε να αποκηρύξουν την επανάσταση. Ο μόνος που αρνήθηκε να υπογράψει ήταν ο Κάλλιστος, ο οποίος πιέστηκε, εξυβρίστηκε, βασανίστηκε, λιποθύμησε και μετά από λίγο πέθανε σε ηλικία 74 ετών. Η κηδεία του Κάλλιστου τελέστηκε με μεγαλοπρέπεια και πάνω στον τάφο του, στη μονή Χρυσοπηγής, γράφτηκε: *«Ονόματι καί πράγματι Κάλλιστος Κυδωνίας ως μάρτυς έτελεύτησεν υπέρ τῆς ἀληθείας τήν 8 Μαΐου 1858»*.⁶⁴

Ο Κωνσταντίνος ή πρωτόπαπας Κωνσταντίνος ή Αναγνώστης Ντουνάκης ή Παπαδαναγνώστης ή Παπαδουνάκης ή Ντουνόπαπας ήταν γιος του παπά Μανώλη Μουσούρου και γεννήθηκε περίπου το 1770 ή το 1778 στο Πρόβαρμα Αποκορώνου. Εκπαιρίστηκε το 1798 καταδιωκόμενος από το γενίτσαρο του Στύλου που κατέσχεσε όλη την περιουσία του πατέρα του η οποία εκτεινόταν από το Στύλο μέχρι τους Κάμπους.

Το 1812, μετά από διαμαρτυρίες Κρητών για τα εγκλήματα των γενιτσάρων, η Πύλη έστειλε στην Κρήτη το Χατζή Οσμάν πασά με εντολή να καταστρέψει τους γενίτσαρους τιμαριούχους. Ο Χατζή Οσμάν κάλεσε τους χαϊνηδες και τους καταδιωκόμενους χριστιανούς να συμμετέχουν στο σώμα που συνέστησε και τους εξόπλισε. Ανάμεσα σ' αυτούς που προσήλθαν και εντάχτηκαν στο στρατό του ήταν και ο Κωνσταντίνος Ντουνάκης.

Ο Χατζή Οσμάν έφτασε στο Στύλο, κάλεσε τους γενίτσαρους του Νέου Χωριού και της Κάινας να προσέλθουν, αλλά αυτοί αρνήθηκαν και οχυρώθηκαν στους πύργους και τα μετόχια τους. Ο Χατζή Οσμάν πολιορκησε πρώτα στο Νιο Χωριό τους γενίτσαρους και συνέλαβε και κρέμασε όσους επέζησαν. Μετά πολιορκησε στην Κάινα το Μεχμέτ Αγά Γεννίτσαρη, τον οποίο είχε καλέσει στα Χανιά αλλά εκείνος τον αγνόησε και μάλιστα οργάνωσε ένα μικρό στρατό 400 Τούρκων φρου-

ρών για να προστατευτεί. Ο Χατζή Οσμάν έκαψε και κατέστρεψε τα κονάκια, τους πύργους, τις ελιές του Μεχμέτ και την παλιά Κάινα ολοσχερώς. Ο Μεχμέτ κατάφερε να διαφύγει στα βουνά μέσα από υπονόμους. Όσοι τον ακολούθησαν, μην αντέχοντας την πείνα, παραδόθηκαν και κρεμάστηκαν ή διώχτηκαν από την Κρήτη. Ο Μεχμέτ, με τον κίνδυνο να δολοφονηθεί από τους χριστιανούς, αναγκάστηκε να παραδοθεί, έταξε θησαυρούς για να σώσει τη ζωή του αλλά τελικά στραγγαλίστηκε. Στην πολιορκία του Νέου Χωριού και του πύργου της Κάινας διέπρεψαν οι Κωνσταντίνος Ντουνάκης, Σήφης Σήφακας και ο Λακκιώτης Α. Σαριδαντώνης.

Μετά την ανάκληση του Χατζή Οσμάν όσοι χριστιανοί συμμετείχαν στο σώμα που είχε συστήσει κλήθηκαν να παραδώσουν τα όπλα τους. Αρκετοί προτίμησαν τότε να φύγουν πάλι στα βουνά επειδή φοβήθηκαν την εκδίκηση των γενιτσάρων. Οι Σήφακας, Ντουνάκης και Σαριδαντώνης, προτίμησαν τη ζωή του χαϊνη και «μαδάρεψαν» έφυγαν στα Λευκά Όρη ενώ οι περιουσίες τους δημεύτηκαν από τους γενίτσαρους. Άλλαζαν συνεχώς λημέρια και κατάφεραν να επιζήσουν καταδιωκόμενοι επί οκτώ χρόνια στα βουνά, διαφεύγοντας τις παγίδες των γενιτσάρων. Μέχρι το 1821 τρομοκρατούσαν τους Τούρκους με επιθέσεις και εκδικούνταν για τους καταπιεζόμενους χριστιανούς.

Το 1814 ο Ντουνάκης με τον Σαριδαντώνη κατέβηκαν νύχτα στο Πρόβαρμα όπου πληροφορήθηκαν ότι οι γενίτσαροι έμεναν κρυμμένοι στο χωριό για να τους δολοφονήσουν. Συνεννοήθηκαν με το Σήφακα, και με ενέδρα τους σκότωσαν ενώ λίγο αργότερα δολοφόνησαν το φημισμένο Χαλήλ αγά Γενιτσαράκη του Στύλου. Όταν τρεις γενίτσαροι από τις ανατολικές επαρχίες έφεραν στο μετόχι του Θεολόγου στο Στύλο τρεις νέες που είχαν απαγάγει ο Κωνσταντίνος Ντουνάκης με το Δημήτρη Τυράκη από το Σαμώνα επιτέθηκαν και τους σκότωσαν.

Το 1818 ο Ν. Καντζηλιέρης, ξάδελφος του Σήφακα, συνελήφθη και απαγχονίστηκε στα Χανιά. Ο Σήφακας με τον Ντουνάκη εκδικήθηκαν το θάνατό του δολοφονώντας ένα Σεραϊλή στο Πρόβαρμα και δυο από τους ισχυρούς Σεραϊλήδες του Νέου Χωριού. Ο Ντουνάκης, σ' εκείνη τη συμπλοκή, σκότωσε ένα γενίτσαρο από την οικογένεια του Μεχμέτ της Κάινας. Αργότερα όταν ξέσπασε η έριδα Σεραϊλήδων και γενιτσάρων ο Κωνσταντίνος Ντουνάκης επέστρεψε στο Πρόβαρμα, νυμφεύθηκε, χειροτονήθηκε ιερέας και διαδέχτηκε τον πλούσιο πατέρα του, τον παπά Μουσούρο.⁶⁵ Απέφυγε έτσι την καταδίωξη και αποκαλούνταν στο εξής Ντουνόπapas ή Παπαδαναγνώστης. Οι γενίτσαροι όμως τον

εκδικήθηκαν σκοτώνοντας το γιο του Παναγιώτη, τον οποίο αποκεφάλισαν κι έριξαν το πώμα του στο μύλο του Νέου Χωριού, απαγορεύοντας την ταφή του επί τέσσερις ημέρες.

Ο παπα-Κωνσταντίνος Ντουνάκης μαζί με το Σήφακα, μύήθηκαν στη Φιλική Εταιρεία μάλλον από το Μανουσοσόφη (πρώτος εξάδελφος του Σήφακα) όταν επέστρεψε από το εξωτερικό. Κατά μια άλλη πληροφορία μύήθηκαν από άνθρωπο του επισκόπου Κισάμου Μελχισεδέκ ή κάποιον τρίτο που μύησε το Μητροπολίτη Κρήτης και τους επισκόπους της δυτικής Κρήτης.

Από τα μέσα Απριλίου 1821 ο Ντουνόπαπας βρέθηκε στα Σφακιά όπου είχαν συγκεντρωθεί πρόκριτοι, μημημένοι και κληρικοί και φαίνεται ότι έλαβε μέρος στις συναθροίσεις που έγιναν και αποφάσισαν την κήρυξη της επανάστασης στην Κρήτη. Το 1823 έλαβε μέρος στην εκστρατεία στην Κίσαμο και επανήλθε στον Αποκόρωνα μετά το θάνατο του Σήφακα (Μάρτιος 1823). Όταν τον επόμενο χρόνο η επανάσταση έσβησε δε δήλωσε υποταγή κι έφυγε στα όρη, όπου είχαν καταφύγει 2.000 πολεμιστές, οι οποίοι οργανωμένοι σε μικρά σώματα ενοχλούσαν συνεχώς με επιδρομές τους Τούρκους. Ο Χουσεΐν πασάς και ο Μουσταφά βέης εγκαταστάθηκαν στον Αποκόρωνα, πίζαν τους υποταγμένους με φρικτά βασανιστήρια και άρχισαν το κυνήγι των κλεφτών, τους οποίους με προδοσίες συλλάμβαναν και κρεμούσαν. Τότε κατέχεσαν την υπόλοιπη περιουσία του Ντουνόπαπα και πάνω από 400 αιγοπρόβατα, ενώ συνέλαβαν και φυλάκισαν τη σύζυγο και τα τρία μικρότερα παιδιά του. Ο Μουσταφά βέης του έστειλε μήνυμα ότι θα τους απελευθέρωνε μόνο αν ο ίδιος δήλωνε υποταγή.⁶⁶ Παραδόθηκε μετά τον Οκτώβριο του 1826 ή στις αρχές του 1827 και τον απαγχόνισαν στους Αρμένους σε μια καρυδιά δίπλα στον Άγιο Ιωάννη. Ο θάνατός του ήταν μαρτυρικός αφού ο Μουσταφά πασάς διέταξε να τον ανεβάσουν στην αγχόνη, σκοπίμως, με λεπτό σχοινί, το οποίο δεν άντεχε και έσπασε επτά φορές μέχρι να απαγχονισθεί.⁶⁷

Ο Μισαήλ (κατά κόσμον Εμμανουήλ) **Τσιοτράκης ή Μαρμαράκης ή Ιωαννίδης γεννήθηκε το 1818 και** καταγόταν από τη Μαλάξα. Προσήλθε στη μονή Χρυσοπηγής 14ετής το 1832 και έγινε μοναχός το 1835. Όταν το 1858 ο Βελή πασάς κάλεσε το Μητροπολίτη Κρήτης, επισκόπους, ηγούμενους, καπεταναίους και προύχοντες των Χανίων

*Η μονή της Αγίας Κυριακής χώρος επαναστατικών συγκεντρώσεων.
Εδώ υπογράφηκε η αναφορά του 1866.*

και τους ανάγκασε να υπογράψουν αποκήρυξη της επανάστασης, ο **Μισαήλ** παραβρέθηκε ως ηγούμενος της Ζωοδόχου Πηγής. Την ημέρα εκείνη ο Κάλλιστος Κυδωνίας πέθανε πιεζόμενος και όλοι όσοι υπέγραψαν δημοσίευσαν την ίδια μέρα αποκήρυξη των υπογραφών τους. Ο Μισαήλ εξελέγη και χειροτονήθηκε Επίσκοπος Κυδωνίας και Κισάμου τον Ιανουάριο του 1859. Επί της αρχιερατείας του, το Μάρτιο του 1860, διαχωρίστηκε η Επισκοπή Κισάμου από την Κυδωνίας, αν και ο ίδιος δε συμφωνούσε. Διετέλεσε πρόεδρος της δημογεροντίας Χανίων από την αρχή της εφαρμογής του νέου θεσμού. Μαζί με τον επίσκοπο Κισάμου και Σελίνου Γεράσιμο παραστάθηκε και βεβαίωσε τις υπογραφές των επαναστατών στην Αναφορά προς το Σουλτάνο το Μάιο του 1866. Αμέσως μετά οι δύο Επίσκοποι κλήθηκαν από τον Ισμαήλ πασά και διατάχθηκαν να πείσουν τους επαναστάτες να διαλύσουν την επιτροπή και να σταματήσουν κάθε διαμαρτυρία. Ο Μισαήλ με δέκα πρόκριτους των Χανίων πήγε στον Άγιο Γεώργιο Κεραμιών και μετέφερε τη διαταγή του Ισμαήλ, αλλά οι επαναστάτες δεν πείστηκαν. Αρνήθηκε το 1868 να επικυρώσει έγγραφα με ψευδείς υπογραφές υποταγμένων χριστιανών που του παρουσίασαν οι αντε-

πανασάτες και δεν υπέκυψε στις πιέσεις και τις απειλές της τουρκικής διοίκησης. Συμμετείχε σε έγγραφες διαμαρτυρίες στο Διοικητή και τους προξένους. Δεν έλαβε ενεργό μέρος στην επανάσταση του 1866 επειδή ήταν ασθενής και έζησε σε φρικτή φτώχεια. Σε επιστολή Κρητών προσφύγων από τα Κύθηρα το 1867 περιγράφεται ως «σεβάσμιος ιεράρχης Κύριος Μισαήλ, ζηλωτής πολλῶν Εὐαγγελικῶν ἀρετῶν καὶ καθ' ὅλα φιλογενῆς καὶ φιλόπατρις, ποιμενάρχης ἀληθῆς καὶ ὄντως τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τιθέμενος ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου του κατατρώχεται ἤδη ἔνεκα τῶν ἐκεῖσε περιστατικῶν ὑπὸ φρικτῆς πενίας, στερούμενος καὶ αὐτῶν τῶν πρὸς διατροφήν αὐτοῦ καὶ τῆς πολυμελοῦς οἰκογενείας του ἀπολύτως ἀναγκαίων».⁶⁸ Πέθανε στις 18 Απριλίου του 1869.⁶⁹

Ο Νεόφυτος Οικονόμος (1787-1833) γεννήθηκε στο Βενεράτο Τεμένους το 1787. Μετά τα πρώτα γράμματα που έμαθε στο Ηράκλειο πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να ασχοληθεί με το εμπόριο. Διέμενε στο Σιναϊτικό μετόχι ο προϊστάμενος του οποίου διέκρινε την εξυπνάδα και την ικανότητά του στην καλλιγραφία και τον έστειλε στη μονή Σινά. Διετέλεσε για πολλά χρόνια γραμματέας της μονής και εκάρη μοναχός. Το 1819 στάλθηκε ως οικονόμος στο Σιναϊτικό μετόχι στην Αγία Τριάδα Περιβολίων Κυδωνίας.

Τον Απρίλιο του 1821, αν και ήταν αμύπητος στη Φιλική Εταιρεία, με την έναρξη της επανάστασης στην Ελλάδα, εγκατέλειψε τη μονή και έφυγε στο Λουτρό Σφακίων. Έλαβε μέρος στη Συνέλευση των Σφακίων στη Θυμιανή Παναγία στις 29 Μαΐου και πρότεινε να συστήσουν κοινό ταμείο για τον αγώνα, γεγονός που έγινε δεκτό και ο ίδιος εξελέγη στην «Επιτροπή Ταμείου Αγώνος».

Στις 25 Ιουλίου 1821 μαζί με τον Αναγνώστη Παναγιώτου, εφοδιασμένοι με επιστολή της Καγκελαρίας Σφακίων, πήγαν στην Ύδρα και την Πελοπόννησο ζητώντας από παράγοντες της ελληνικής επανάστασης να εφοδιάσουν με όπλα την Κρήτη αλλά δεν κατόρθωσαν τίποτα. Διέμειναν στις Σπέτσες, παρακάλεσαν τους Υδραίους και τους Σπετσιώτες να διορίσουν ναυτική μοίρα για να αποκλείσουν τα φρούρια της Κρήτης, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Τέλος ζήτησαν από την κεντρική διοίκηση της Ελλάδας να τους προμηθεύσει όπλα και να διορίσει αρχηγό της επανάστασης στην Κρήτη. Επέστρεψαν στο Λουτρό κατά τα μέσα Οκτωβρίου, περνώντας από το Τσιρίγο από όπου πήραν μαζί

τους 200 Κρήτες από την Ελλάδα και όπλα, και έφεραν την είδηση ότι έρχεται ως Διοικητής Κρήτης ο Μιχαήλ Κομνηνός Αφεντούλιεφ. Ο Νεόφυτος Οικονόμος ζήτησε άμιλλα μεταξύ των οπλαρχηγών και αμέσως κατέλαβαν θέσεις στη Μαλάξα, στη Γαρίπα, στο Βαρύπετρο και προς Ρέθυμνο και περιόρισαν τους Τούρκους στην Κυδωνία.

Με την άφιξή του ο Αφεντούλιεφ κάλεσε σύσκεψη, ανακηρύχθηκε ο ίδιος αρχιστράτηγος και δίπλα του όρισε ένα συμβούλιο με γενικό γραμματέα το Νεόφυτο Οικονόμο μετά από σύσταση πολλών Κρητών. Το Φεβρουάριο οι Νεόφυτος Οικονόμος, Γ. Παπαδάκης και Εμμ. Αντωνιάδης συνόδεψαν τον Αφεντούλιεφ στην περιοδεία του στον Αλμιυρό, στην Αργυρούπολη και στον Άγιο Κωνσταντίνο, σε μια προσπάθεια να τονώσουν τον αγώνα από κοντά.

Ο Αφεντούλιεφ στη σύσκεψη των Αρμένων Αποκορώνου παρουσίασε τον νέο Οργανισμό Κρήτης με τον οποίο συγκέντρωνε στα χέρια του όλη την εξουσία και τη διαχείριση του ταμείου αλλά αντέδρασαν οι Μελχισεδέκ, Τσουδερός και Νεόφυτος Οικονόμος. Ο Νεόφυτος Οικονόμος υπέγραψε τη Διακήρυξη των πληρεξούσιων και τον Όρκο στην πατρίδα και τις νόμιμες αρχές της Ελλάδας. Η κεντρική διοίκηση έστειλε τον Πέτρο Σκυλίτση Ομηρίδη με διαταγή να εξομαλύνει κάθε διχόνοια και ασυμφωνία. Ο Αφεντούλιεφ ανέφερε ότι ο κρητικός αγώνας είναι ανεξάρτητος από την Ελλάδα, αλλά οι Μελχισεδέκ, Τσουδερός και Νεόφυτος Οικονόμος τού δήλωσαν ότι ο αγώνας, ο σκοπός και τα ιδανικά είναι κοινά με την Ελλάδα. Λίγο αργότερα έγινε σύσκεψη των πληρεξούσιων στους Αρμένους, όπου ο Σκυλίτσης εξελέγη πρόεδρος κι έδωσε κατευθύνσεις με βάση τις οποίες συντάχθηκε σχέδιο διοικητικού οργανισμού για την οργάνωση κράτους. Στη σύσκεψη μετείχε ο Νεόφυτος Οικονόμος και υπέγραψε τη Διακήρυξη των πληρεξούσιων Κρήτης, το πρωτόκολλο εκλογής του Αφεντούλιεφ ως γενικού έπαρχου και την Προκήρυξή του προς το λαό. Η Συνέλευση των Αρμένων εμπύχωσε τους αγωνιστές συγχρόνως με την αγορά ή την αρπαγή όπλων από τους Τούρκους στις μάχες, αν και η κεντρική διοίκηση έστειλε μόνο λίγο μπαρούτι χαλασμένο που έγινε αιτία συμφοράς.

Τον Ιούλιο ο διάκονος Αρτέμιος μετέφερε επιστολή του φυλακισμένου επισκόπου Κυδωνίας Καλλίνικου Σαρπάκη στους επαναστάτες και ο Χασάν πασάς με εγκυκλίους που σκόρπισε σε Αποκόρωνα και Κυδωνία μοίραζε ψεύτικες υποσχέσεις. Οι αρχηγοί και ο Νεόφυτος Οικονόμος συνήλθαν σε σύσκεψη στον Μπρόσνιερο και υπέγραψαν

απάντηση που έστειλαν στον πασά πάλι με τον Αρτέμιο. Σε άλλη σύσκεψη στο Φρε αποφάσισαν να χτυπήσουν στη Μαλάξα, που έκοβε την επικοινωνία Κυδωνίας και Αποκόρωνα.

Οι προσωπικές φιλοδοξίες του Αφεντούλιεφ, η απειρία του στη διαχείριση του αγώνα, τα σφάλματα, οι διαιρέσεις που προκάλεσε και το μίσος της παράταξης του Βουρδουμπά οδήγησαν στην καθαίρεσή του. Στις 12 Ιουλίου του 1822 τον κάλεσαν οι φροντιστές στο Λουτρό και οι Νεόφυτος Οικονόμος και Μελχισεδέκ Τσουδερός και του ζήτησαν να αποδώσει λογαριασμό των χρημάτων που διαχειρίστηκε ενώ δεν έπρεπε. Ο Αφεντούλιεφ αγρίεψε αλλά τελικά συμβιβάστηκε και απέδωσε το γεγονός σε δήθεν ραδιουργίες των Σφακιανών.

Τον Οκτώβριο ο Νεόφυτος Οικονόμος ως γενικός γραμματέας της καγκελαρίας και τα άλλα μέλη της έστειλαν Αναφορά με τους «Παραστάτας Πληρεξουσίου της Πατρίδος» με την οποία ζητούσαν την παραίτηση του Αφεντούλιεφ και τον διορισμό νέου επιτρόπου. Στις 6 Νοεμβρίου ο Νεόφυτος Οικονόμος και οι φροντιστές της Κρήτης με επιστολή ζητούσαν από τον Κουντουριώτη να φροντίσει για αρχηγό έμπειρο και φρόνιμο. Ο Αφεντούλιεφ με Αναφορά του στον Κωλέττη αποκαλούσε τους Κρητικούς «βαρβάρους διεστραμμένους και άχαρίστους άγριους» και στις 15 Νοεμβρίου ο Νεόφυτος Οικονόμος και οι Φροντιστές, πριν να λάβουν απάντηση, τον συνέλαβαν. Προσωρινός γενικός έπαρχος ανέλαβε ο Νεόφυτος Οικονόμος, η κεντρική διοίκηση της Ερμιόνης επικύρωσε (1/12/1822) το διορισμό και τον ανακοίνωσε στο λαό. Την ίδια μέρα μεταφέρθηκε η έδρα της διοίκησης από το Λουτρό στους Αρμένους Αποκορώνου και ο Νεόφυτος Οικονόμος διύθυσε τον αγώνα μέχρι το Μάιο που ήρθε νέος αρμοστής. Ήταν ακούρατος, ενθουσιώδης, συνετός, αγνός πατριώτης, ενέπνευσε το γενικό σεβασμό και καθ' όλο το διάστημα κατεύθυνε από κοντά κάθε πολεμική ενέργεια.

Η εκπόρθηση του Ναυπλίου (30/11/1822) προσέφερε την ιδέα στους επαναστάτες να επιχειρήσουν να αλώσουν τα Χανιά. Τον Ιανουάριο ο Νεόφυτος Οικονόμος κάλεσε στους Αρμένους τους Χάληδες και το Σήφακα, και τους πρότεινε να μην ακολουθήσουν το σχέδιο του Βασίλη Χάλη να καταλάβουν τα Χανιά, επειδή ήταν χειμώνας και δεν διέθεταν θαλάσσιες δυνάμεις. Τους έπεισε για την αναγκαιότητα να δημιουργήσουν λιμάνια για το εμπόριο, να επιβληθούν δυτικά με πολεμική δράση και μετά να στραφούν στα Χανιά. Με τις απόψεις του Νεόφυτου Οικονόμου συμφωνούσε και η καγκελαρία των Σφακιών. Επέλεξαν να προχωρήσουν στην Κίσαμο και το Σέλινο,

επειδή οι περιοχές αυτές αντιμετώπιζαν σοβαρό κίνδυνο. Οι Τούρκοι είχαν καταστρέψει το Κακοδίκι και ο Καούρης κυριαρχούσε στην περιοχή. Οι προεστοί της Κισάμου με επιστολή τους προς την κρητική διοίκηση στις 1 Ιανουαρίου 1823 ανέφεραν ότι οι 6.000 Τούρκοι είχαν επιβάλει τρομοκρατία και ζητούσαν εφοδιασμό με όπλα. Το διάστημα αυτό, παρά την ενίσχυση των Τούρκων ανατολικά και παρά τις ωμότητες που διέπρατταν, οι επαναστάτες σημείωσαν επιτυχίες.

Στα τέλη Ιανουαρίου, με πρωτοβουλία του Νεόφυτου Οικονόμου, πραγματοποιήθηκε άλλη σύσκεψη των αρχηγών στην Αγία Μαρίνα Κυδωνίας και κοινοποίησαν εγκύκλιο προς τους πολεμιστές για επικείμενη εκστρατεία στην Κίσαμο και στο Σέλινο. Ειδοποίησαν τις δύο αυτές επαρχίες κι έτσι πολλοί άοπλοι χριστιανοί ξέφυγαν από τις φρουρές των Τούρκων. Έφεραν όπλα για τους Κισαμίτες και με επιστολή στους επαναστάτες τούς διέταξαν να μη θίξουν τα υπάρχοντα των Ελλήνων. Οι Τούρκοι κατέφυγαν στο Καστέλι ενώ οι επαναστάτες μπήκαν στην επαρχία με απειθαρχία αρπάζοντας λάφυρα. Ο Νεόφυτος Οικονόμος και η διοίκηση για τη διεύθυνση του αγώνα εγκαταστάθηκαν στη μονή Γωνιάς όπου μετέφεραν λάφυρα από τα τουρκοχώρια για διανομή. Ο Νεόφυτος Οικονόμος, αφού έγραψε επιστολή προς άλλα μέρη της Κρήτης να συνδράμουν την εκστρατεία, όρισε οπλαρχηγό πολιορκητή το Μανώλη Πρωτοπαπαδάκη, τον οποίο διέταξε να πολιορκήσει το Καστέλι, το Μιχάλη Μαυράκη διέταξε να πολιορκήσει τη Γραμβούσα και υπέδειξε οπλαρχηγούς στην Κίσαμο τους Γεώργιο Δρακωνιανό και Μαρτινιανό Περάκη. Συγχρόνως έδωσε εντολή στο Γεώργιο Τσουδερό και άλλους να τρέξουν στο Μεραμπέλλο όπου οι χριστιανοί ζητούσαν βοήθεια. Για όλες τις λεπτομέρειες και τα αποτελέσματα της εκστρατείας ενημέρωνε την κεντρική διοίκηση της Ελλάδας. Πήγαινε συνεχώς από τη μονή Γωνιάς στο Καστέλι, παρουσιαζόταν μέσα στο στρατόπεδο και εξορμούσε με τους στρατιώτες στις επιθέσεις.

Για να καταλάβει γρήγορα τα φρούρια Κισάμου και Γραμβούσας νοίκιασε τρία καράβια για να πολιορκούν από τη θάλασσα το Καστέλι και να συντονίζουν τις επιθέσεις από την ξηρά. Έτσι οι επαναστάτες απέκλεισαν βοήθεια από τους Σελινιώτες Τούρκους, έσφιξαν τον κλοιό ενώ θέριζε τους πολιορκημένους η πανούκλα, βύθισαν δύο τουρκικά πλοία που επιχειρήσαν ανεφοδιασμό και απέκρουσαν τον αντιπερισπασμό που επιχειρήσαν οι Τούρκοι των Χανίων. Το Μάρτιο πέθανε ο Σήφακας και με διαταγή της γενικής διοίκησης ετάφη στη μονή Γωνιάς.

Όταν ο αγώνας σε Σέλινο και Κίσαμο ατόνησε, ο Νεόφυτος Οικο-

νόμος για να προλάβει χαλάρωση της πολιορκίας του Καστελιού έφυγε από τη μονή Γωνιάς τη Μεγάλη Πέμπτη πήγε στις φρουρές και λειτούργησε ο ίδιος στην ύπαιθρο το Πάσχα. Για να προλάβει τη συνήθεια να εγκαταλείψουν το στρατόπεδο λόγω των εορτών, απαγόρευσε στους οπλίτες να μεταβούν στα χωριά τους. Οργάνωσε κοινό γεύμα με δαπάνη του κοινού ταμείου για τις πολιορκητικές δυνάμεις ξηράς και θάλασσας και επέτρεψε περιορισμένη κατανάλωση κρασιού. Παρακάθισε μαζί τους, προκάλεσε ενθουσιασμό και μετά επιτέθηκαν στο φρούριο την ημέρα της Ανάστασης.

Στα τέλη Απριλίου οι Τούρκοι με έξοδο έσπασαν τον κλοιό και στις μάχες που ακολούθησαν τραυματίστηκε θανάσιμα ο Μανώλης Πρωτοπαπαδάκης ο οποίος, με διαταγή του Νεόφυτου Οικονόμου, ετάφη στη μονή Γωνιάς πλάι στο Σήφακα.

Ο νέος αρμοστής Κρήτης Μανώλης Τομπάζης ειδοποιημένος από τον Νεόφυτο Οικονόμο έφτασε στις 20/5/1823 στον κόλπο της Κισάμου. Παραστάθηκαν στην παράδοση της γενικής διοικήσεως οι αρχηγοί και ο Νεόφυτος Οικονόμος παρέδωσε εκτενή έκθεση για την ως τότε επαναστατική δραστηριότητα και συνέχισε να εκτελεί χρέη γενικού γραμματέα. Η κατάληψη του φρουρίου της Κισάμου (25/5) ήταν η πρώτη επιτυχία μετά την έλευση του Τομπάζη, αλλά ο έπαινος οφείλεται στο Νεόφυτο Οικονόμο.

Αμέσως οι επαναστάτες πολιορκήσαν το φρούριο στην Κάντανο και στις 6 Ιουνίου ο ίδιος αναφέρεται ότι πολεμούσε στα οχυρώματα. Όταν οι Τούρκοι ζήτησαν ανακωχή οι Νεόφυτος Οικονόμος και Γ. Παπαδάκης πρότειναν στον Τομπάζη να μη δεχτεί αλλά αυτός τους αγνόησε. Ο Τομπάζης δεν συνέχισε το πολεμικό έργο αλλά αναλώθηκε στο διοικητικό. Γι' αυτό οι Νεόφυτος Οικονόμος και Γ. Παπαδάκης, αν και συμμετείχαν, εξέφρασαν αντιρρήσεις για τη Συνέλευση των πληρεξούσιων στην Αρκούδαινα. Επεσήμαναν στον αρμοστή ότι η Αρκούδαινα δεν είναι κατάλληλος τόπος, και επίσης ότι δεν είναι καιρός για συνελεύσεις αλλά για πόλεμο. Κατά τη διάρκεια της συνέλευσης προκλήθηκε δυσaráσκεια των αντιπροσώπων των επαρχιών κατά των Σφακιανών που ήρθαν ένοπλοι και πρόβαλαν παράλογες αξιώσεις. Ο Νεόφυτος Οικονόμος αφού δεν πρόλαβε την άκαιρη συνέλευση προσπάθησε να συντομεύσει τις διαδικασίες και κατάφερε να αμβλύνει τις διαφορές και να προλάβει έριδες, αναφερόμενος στην κοινή προσπάθεια και την ιερότητα του αγώνα, αναγκάζοντας και τον ίδιο τον Τομπάζη να συμβιβαστεί.

ρησαν και οι Κρητικοί έστειλαν στην Ύδρα ένα μεγάλο χρηματικό ποσό που μάζεψαν από το λαό και από την πώληση εκκλησιαστικών σκευών για να εφοδιαστούν.

Από τον Απρίλιο του 1824 ο Τομπάζης και πολλοί αγωνιστές έφυγαν στην Πελοπόννησο. Οι ναύτες καταλήστευαν τα πλοία που παραλάμβαναν γυναικόπαιδα για να τα μεταφέρουν εκτός Κρήτης, και τα άφηναν απροστάτευτα σε παραλίες, αμαυρώνοντας την ιστορία Σπετσιωτών και Υδραίων. Ο ίδιος ο Νεόφυτος Οικονόμος, ο οποίος επέβαινε σε πλοίο για το Μωριά, διηγείται ότι στις 4 Απριλίου 1824, Μεγάλη Παρασκευή, ενώ είχαν παραλύσει από τη ναυτία λόγω τρικυμίας, το πλήρωμα αφόπλισε τους άνδρες, γύμνωσε τα γυναικόπαιδα και τα πέταξε κοντά στη Μονεμβασιά. Λήστεψαν και τον ίδιο και του άρπαξαν ακόμη και τη σφραγίδα του κοινού της Κρήτης.

Το 1825 ο ίδιος καθώς και πολλοί Κρήτες μάχονταν κάτω από τις διαταγές του Δημήτρη Υψηλάντη και του Γιάννη Μακρυγιάννη στους Μύλους όπου ο Ιμπραήμ Πασάς υπέστη πανωλεθρία. Οι Κρήτες αρχηγοί που πολεμούσαν στην Ελλάδα υπέγραψαν Αναφορά με την οποία παρουσίαζαν στην ελληνική κυβέρνηση την κατάσταση της Κρήτης. Για να προλάβουν τη γενική υποταγή έγραψαν στους Σφακιανούς και τους ριζίτες ότι έχει συναφθεί το δάνειο και θα συνδράμει η Ελλάδα την κρητική επανάσταση με καράβια και δυνάμεις. Ο Νεόφυτος Οικονόμος (Μεθώνη 6/5/1825) έγραφε να προσέχουν και θα έρθει βοήθεια πολύ σύντομα, επιχειρώντας να τονώσει το πθικό του λαού. Έλαβε μέρος στη σύσκεψη στο Ναύπλιο όπου αποφασίστηκε να ξεκινήσει πάλι ο αγώνας με την κατάληψη της Γραμβούσας. Όταν κατέστρωσαν το σχέδιο, το οποίο κράτησαν μυστικό, επιφόρτισαν τους Αντωνιάδη και Νεόφυτο Οικονόμο να το γνωστοποιήσουν σε επιλεγμένα πρόσωπα της ελληνικής κυβέρνησης και να ζητήσουν συνδρομή. Ο Κωλέττης ασπάστηκε το σχέδιο και διέταξε την ενίσχυση της επιχείρησης. Επειδή τελικά δεν τους χορήγησαν χρήματα από το ταμείο, δανείστηκαν 2.100 γρόσια για τροφές και ναύλα. Με αρχηγό το Δημήτρη Καλλέργη, ο Νεόφυτος Οικονόμος και άλλοι Κρήτες αρχηγοί στις 22 Ιουλίου 1825 έφυγαν για την Κρήτη με δέκα επτά καϊκια στα οποία επέβαιναν 950 άνδρες. Παρέλαβαν από τη Μονεμβασιά 150 άνδρες και έφτασαν στα Αντικύθηρα, ενημέρωσαν τους Σφακιανούς που διέμεναν εκεί και αναχώρησαν (31/7). Τα πλοίαρια διασκορπίστηκαν και έφτασαν σε διάφορους προορισμούς. Οι Δημήτριος Καλλέργης, Νεόφυτος Οικονόμος, Εμμανουήλ Αντωνιάδης, Γρηγόριος Δαμινός και Διονύσιος

Πρωτοσύγκελλος αποβιβάστηκαν στο Σφηνάρι και μετά από συμβούλιο (2/8) αποφάσισαν να καταλάβουν την Κακή Σκάλα για να εμποδίσουν το στρατό να περάσει προς τη Γραμβούσα. Κυρίευσαν το φρούριο της Κισάμου και όταν έμαθαν την κατάληψη της Γραμβούσας –την οποία είχαν καταλάβει στο μεταξύ Σφακιανοί– ο Νεόφυτος Οικονόμος και ο Αντωνιάδης έσπευσαν να οργανώσουν το νέο διοικητικό οργανισμό με αντιπροσώπους από όλη την Κρήτη. Με την Αναφορά της 3ης Αυγούστου 1825, την οποία υπέγραφαν όλοι οι αρχηγοί, ενημέρωσαν την Ελλάδα ότι όλες οι δυτικές επαρχίες είναι στα όπλα. Ο Γ. Σαχίνης, απεσταλμένος του Ανδρέα Μιαούλη, έφτασε για να τους συγχαρεί και παρέλαβε τους Εμμ. Αντωνιάδη και Νεόφυτο Οικονόμο στο Ναύπλιο για να ενημερώσουν την κυβέρνηση και να λογοδοτήσουν για τη διαχείριση. Κατόρθωσαν, μετά από συζητήσεις, η κυβέρνηση να υποσχεθεί συμπαράσταση και να διορίσει τριμελή προσωρινή επιτροπή για τη διοίκηση του φρουρίου (21/8/1825).

Οι Σφακιανοί με καράβια άρχισαν το εμπόριο στη Γραμβούσα που απέφερε κέρδη για τον αγώνα, αλλά αναφάνηκαν έριδες και τοπικιστικές διαφορές με τους ντόπιους οι οποίοι θέλησαν να τους διώξουν. Μετά από επεισόδιο κατά το οποίο σκοτώθηκε μια γυναίκα από τα Σφακιά, οι Σφακιανοί αποχώρησαν από τη Γραμβούσα. Ο Νεόφυτος Οικονόμος που απολάμβανε το γενικό σεβασμό κατάφερε να αμβλύνει τις διαφορές, να πείσει τους Σφακιανούς να μην εκδικηθούν για το φόνο αλλά δεν εξασφάλισε τη σύμπραξή τους. Ο Ανδρέας Κριαράς αρνήθηκε την εκλογή του στην επιτροπή του φρουρίου όπως και ο ίδιος και η διαδικασία απέτυχε.

Τη διετία 1826-1828 διετέλεσε αντιπρόσωπος της Κρήτης στη Βουλή των Ελλήνων και μετείχε στην Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας το 1827 και στη Συνέλευση της Προνοίας (προάστιο του Ναυπλίου), το 1828.

Τον Ιούλιο του 1828 ο νέος αρμοστής Κρήτης Ράινεκ ανέβηκε από το Λουτρό στα Ασκύφου όπου ανήγγειλε την τήρηση του δημιουργημένου καθεστώτος, με αποτέλεσμα ο ενθουσιασμός των Κρητών να μετατραπεί σε αγανάκτηση. Οι Τούρκοι αν και περιορισμένοι στα φρούρια θα γίνονταν κύριοι του νησιού. Ο Νεόφυτος Οικονόμος μετέφερε στο Ράινεκ τη δυσaréσκεια όλων και τη σταθερή απόφαση να συνεχίσουν τον αγώνα. Παρότρυνε τους αγωνιστές να κινηθούν κατά του εχθρού –για να βρίσκεται η Κρήτη σε πλήρη επανάσταση όσο θα συσκέπτονται οι χριστιανοί ηγεμόνες και ενώ εξακολουθούσε ο πόλεμος Τουρκίας-Ρωσίας– με το επιχείρημα ότι όσο κρατούν τα όπλα θα έχουν περισ-

σότερα δικαιώματα. Μάλιστα κάποιοι επιτέθηκαν κατά των Τούρκων στον Αποκόρωνα, στην Κυδωνία και στο Ρέθυμνο. Ο Ράινεκ κάλεσε τις επαρχίες να στείλουν αντιπροσώπους για τη συγκρότηση του Κρητικού Συμβουλίου τον Αύγουστο στον Τζιτζιφέ, εξέλεξε αντιπροσώπους, διόρισε δημογεροντίες και πέντε στρατάρχες. Αντιπρόσωπος του Κρητικού Συμβουλίου από την επαρχία Μαλεβυζίου εξελέγη ο Νεόφυτος Οικονόμος. Από τις 3 Σεπτεμβρίου 1828 με επιστολή του είχε ενημερώσει τον Τομπάζη για τις σφαγές και το φόβο στα φρούρια καθώς και για τη διάθεση των επαναστατών να συνεχίσουν τον αγώνα. Στη συνάντηση με τους αρχηγούς και τον ίδιο στο Γαβαλοχώρι ο Τομπάζης πρότεινε να δεχτούν την ανακωχή που ήθελαν οι Ευρωπαίοι.

Το 1829 ο αρμοστής Χάιν απείλησε επανειλημμένως το Νεόφυτο Οικονόμο και μετά την αποτυχημένη επίθεση των επαναστατών στο Ρέθυμνο (Ιούλιος του 1829) εξύβρισε και το Κρητικό Συμβούλιο στις Μαργαρίτες. Απειλήθηκε όμως από τους Καλλικρατιανούς, έφυγε στη Γραμβούσα και προσπάθησε να διαβάλει το συμβούλιο, το οποίο με Αναφορά του στον κυβερνήτη ζήτησε την αντικατάστασή του.

Τον Οκτώβριο του 1829 έφτασε στην έδρα του Κρητικού Συμβουλίου στις Μαργαρίτες ο Νικόλαος Ρενιέρης, αντιπρόσωπος του Καποδίστρια. Εξέδωσε διακήρυξη ενθαρρύνοντας το λαό, διόρισε αμέσως τρεις τμηματικές επιτροπές με εντολή να επιτηρούν από κοντά τις πολεμικές επιχειρήσεις, να νοικιάζουν τις προσόδους, να εκποιούν τα φθαρτά κτήματα και να φροντίζουν την τακτική είσπραξη των προσόδων για να προμηθεύονται τα αναγκαία για τον πόλεμο. Τα μέλη του συμβουλίου στα Χανιά πούλησαν τα εισοδήματα των Τούρκων για την ενίσχυση του αγώνα και το ίδιο έκανε ανατολικά ο Νεόφυτος Οικονόμος που ήταν μέλος της επιτροπής των ανατολικών επαρχιών για την επιτήρηση των πολεμικών επιχειρήσεων. Οργάνωσε σοβαρή και συστηματική πολεμική δράση με εκλεκτά σώματα. Οι επαναστάτες με επιθέσεις στο Μεραμπέλο τρομοκράτησαν και έδιωξαν τους Τούρκους, έκαψαν τις περιουσίες τους και τους περιόρισαν στα φρούρια της Σπιναλόγκα και της Ιεράπετρας. Ο Νεόφυτος Οικονόμος για να ανταμείψει τους στρατιώτες σύστησε προβιβασμούς στο συμβούλιο και απέδωσε βαθμούς, που ήταν η μόνη απολαβή των αγωνιστών ενώ στους πιο δραστήριους απέδωσε το βαθμό του χιλιάρχου.

Από τις αρχές του 1829 οι Κρήτες ήξεραν το πρωτόκολλο (22/1/1829) που άφηνε την Κρήτη εκτός Ελλάδας, συνέχιζαν όμως τον αγώνα και ήλπιζαν να δικαιωθούν. Το Κρητικό Συμβούλιο, οι

επαρχιακοί δημογέροντες, οι στρατηγοί και οι οπλαρχηγοί απευθύνθηκαν με επιστολές στον Καποδίστρια και τους βασιλιάδες της Ευρώπης. Στις 8 Απριλίου 1830 ο Νεόφυτος Οικονόμος, ο Αντωνιάδης και ο Κριτοβουλίδης έλαβαν το ίδιο ανώνυμο γράμμα –προερχόμενο από την Αλεξάνδρεια ή από το Ρέθυμνο–, που τους καθοδηγούσε πώς να επηρεάσουν υπέρ τους την ευρωπαϊκή διπλωματία. Το Κρητικό Συμβούλιο ενέτεινε τις ενέργειές του και απευθύνθηκε στον πρίγκιπα του Βελγίου Λεοπόλδο. Το Μάιο ο Γάλλος Πριουνέλ δήλωσε ωμά στους αντιπροσώπους να σταματήσουν τον πόλεμο και να υποταγούν στο σουλτάνο όπως αποφάσισαν οι σύμμαχοι. Στις 13 Μαΐου 1830 στις Καλύβες, όπου είχαν μαζευτεί πάνω από ογδόντα οπλαρχηγοί και αρχηγοί, τους είπε ότι η Κρήτη έμεινε στο σουλτάνο, εκείνοι όμως του δήλωσαν ότι θα συνεχίσουν τον αγώνα. Μάλιστα ζήτησαν πολεμοφόδια από τον κυβερνήτη και τη γερουσία της Ελλάδας (18/5).

Το Κρητικό Συμβούλιο κάλεσε αμέσως Συνέλευση στις Μαργαρίτες στην οποία προήδρευσε ο Νεόφυτος Οικονόμος και απευθύνθηκε στον ελληνισμό και άλλη Συνέλευση στη Ρογδιά (5/6) και απευθύνθηκε στους συμμάχους. Οι σύμμαχοι τους κοινοποίησαν τις διαταγές τους και τις προτάσεις του Καποδίστρια για τη ζώνη γύρω από τα φρούρια. Οι Κρήτες δέχτηκαν, όρισαν αρχηγούς οι οποίοι θα επαγρυπνούσαν για την τήρηση της συμφωνίας στο Ρέθυμνο και στα Χανιά και το Νεόφυτο Οικονόμο ανατολικά. Ενώ κοινοποιήθηκε στους πρόκριτους και αρχηγούς το φηρμάνι (4/8/1830), έφτασαν ενισχύσεις και εθελοντές από την Ελλάδα και αποφάσισαν με τέχνασμα να καταλάβουν τη Γραμβούσα.

Η επιχείρηση απέτυχε, το Κρητικό Συμβούλιο υποκρίθηκε ότι ήταν αμέτοχο στην επιχείρηση αλλά ζήτησε από τον κυβερνήτη της Γραμβούσας να την παραδώσει. Αν και πληροφορήθηκαν την αποστολή στρατού από την Αίγυπτο, οργάνωναν πολεμική δράση στον Αποκόρωνα. Το Κρητικό Συμβούλιο ζήτησε ενίσχυση από την Ελλάδα, οι Ευρωπαίοι ναύαρχοι έλεγχαν τη θάλασσα και προέβησαν σε αυστηρές παρατηρήσεις στην Ελλάδα. Ο αιγυπτιακός στόλος έφτασε ενώ συεννοούνταν οι Κρήτες να καταλάβουν την Γραμβούσα ή να τους παραδοθεί. Τελικά τα συμμαχικά πολεμικά κατέλαβαν το φρούριο και το παρέδωσαν στους Τούρκους.

Η συνέλευση, στην οποία προήδρευσε τον Οκτώβριο ο Νεόφυτος Οικονόμος και συμμετείχαν 164 πληρεξούσιοι από όλη την Κρήτη, απέστειλε ψηφίσματα στους ναύαρχους, στην Ελλάδα και στο Γάλλο στρατηγό Λαφαγιέτ. Στα τέλη Νοεμβρίου το Κρητικό Συμβού-

λιο εξέδωσε Διαμαρτυρία-Διακήρυξη και διόρισε επιτροπή στην οποία συμπεριλήφθηκε και ο Νεόφυτος Οικονόμος, για να ενεργεί για το συμφέρον της πατρίδας και να εργαστεί προς όφελος της ένωσης. Ο Αιγύπτιος Νουρεντίν πασάς ζήτησε να υποταχτούν και επιτέθηκε στον Αποκόρωνα και στο Ρέθυμνο.

Επαναστατικά σώματα προσάτευσαν τα γυναικόπαιδα, η Ελλάδα διευκόλυνε τη μεταφορά τους στο Μωριά, ανατολικά αναζωπυρώθηκε η επανάσταση, αλλά η υποταγή των δυτικών και των Σφακιανών και η φυγή αρχηγών απογοήτευσε. Το Κρητικό Συμβούλιο διαλύθηκε στις 16 Δεκεμβρίου 1830 και η επανάσταση έσβησε. Ο Νεόφυτος Οικονόμος κυνηγημένος από τους Τούρκους κατέφυγε, με άλλους επαναστάτες, στην Πελοπόννησο. Ο Κριτοβουλίδης, που έζησε από κοντά το Νεόφυτο Οικονόμο, αναφέρει χαρακτηριστικά: «*χρήσιμος πολίτης, άφιλοκερδής, νοήμων, ενεργητικώτατος και ειλικρινής τόσο εις την πατρίδα όσον και προς τους ίδιους φίλους, όστις είχε εξασκηθεί άρκούντως και τὸ δημολογεῖν ἐν Κρησίν, ἀπολαύσας δι' ὅλα ταῦτα δικαίαν ὑπόληψιν. Ἄν δὲ ἦτον και κατά τι ἐπιθετικός ὡς ὀξύκολος, ἐμετρίαζε και τὸ ἄτοπον τοῦτο ἢ ταχεῖα μεταμέλειά του*». ⁷⁰ Κάποιοι τον κακολογούσαν ως σφεριστή, ακόμη και ο ίδιος ο Καποδίστριας, αλλά κατάφερε να μην εμπλακεί σε έριδες με τους κατά τόπους διοικητές, αφού δεν ανεχόταν τις παρεκτροπές, επωφελούμενος από την ιδιότητά του. Πέθανε στις 17 Ιανουαρίου 1833 στο Ναύπλιο, σε ηλικία 46 ετών, «*πενέστατος μὴ ἔχων μηδὲ τὰ πρὸς ἴασιν κἂν ἀπολύτως ἀναγκαία τῆς ὀλογομηέρου ἀσθενείας του*». ⁷¹

Ο επίσκοπος **Νικηφόρος Ζαχαριάδης ἡ Λαδωμένος**, γεννήθηκε το 1839/1840 στην Πλάτη Λασιθίου. Το οικογενειακό του όνομα ήταν Κρητικάκης και προσήλθε σε νεαρή ηλικία στη μονή Αγκαράθου όπου εκάρη μοναχός. Ο ηγούμενος της μονής Νεόφυτος εκτιμώντας την ευφυία και τη φιλομάθειά του, τον έστειλε στον επίσκοπο Ρεθύμνης Ιλαρίωνα για να φροντίσει τη μόρφωσή του. Ο Νικηφόρος στάλθηκε και φοίτησε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και επιστρέφοντας στην Κρήτη υπηρέτησε ως σχολάρχης στο Ηράκλειο και καθηγητής στο γυμνάσιο της Νεάπολης. Έλαβε ενεργό μέρος στην επανάσταση του 1878. Τον Ιούνιο είχε εντυπωσιάσει με το λόγο που εκφώνησε στη Νεάπολη στο μνημόσυνο του αρχηγού Βιάννου και ταμιά της Επαναστατικής Επιτροπής των ανατολικών επαρχιών Παπαμαστοράκη

Νικηφόρος Ζαχαριάδης (1840-1915), επίσκοπος Αρκαδίας (1879-1887), και Κυδωνίας και Αποκορώνου (1887-1912)

και όσων σκοτώθηκαν στην επίθεση κατά του φρούριου της Ιεράπετρας.

Το 1879 χειροτονήθηκε Επίσκοπος Αρκαδίας με έδρα τη Βιάννο. Την περίοδο που ταλάνιζε την Κρήτη το Επισκοπικό ζήτημα, στάλθηκε από το Πατριαρχείο επανειλημμένα στα Χανιά για τα λειτουργικά και τα διοικητικά θέματα της επισκοπής και από το 1885 ορίστηκε τοποτηρητής της Επισκοπής Κυδωνίας. Μια μερίδα χριστιανών τον υπεδείκνυε για την Επισκοπή Κυδωνίας, αλλά ο λαός ήταν ερεθισμένος επειδή τον υποστήριζε ο γενικός διοικητής Ιωάννης Φωτιάδης. Παρά τη συνεπή στάση του οι τοπικισμοί, οι κομματικές διαμάχες και οι αντιθέσεις παραγόντων μέσα και έξω από την Κρήτη, άφησαν επί επτά

χρόνια την επισκοπή κενή. Ο Νικηφόρος μετατέθηκε τελικά στην Επισκοπή Κυδωνίας και Αποκορώνου τον Απρίλιο του 1887. Επί δύο χρόνια αντιμετώπισε αντιδράσεις και δέχτηκε αποδοκιμασίες σε πολλά χωριά των επαρχιών που επισκέφθηκε για να λειτουργήσει. Η κοινή γνώμη στην Κρήτη, εκείνη την εποχή, ήθελε τον Επίσκοπο να επιλέγεται από το λαό και γι' αυτό δε δεχόταν όποιον επέβαλλε το πατριαρχείο. Συγχρόνως το επισκοπικό ζήτημα ήταν μια προσπάθεια της Ελλάδας να επιβάλλει στην Κρήτη επισκόπους της αρεσκείας της πιστούς στην εθνική συνείδηση του ελληνισμού απέναντι στη θέληση της εθναρχούσας Μεγάλης Εκκλησίας. Ο Νικηφόρος όμως κατάφερε τελικά να γίνει αποδεκτός από το λαό της επισκοπής του. Προσπάθησε να αμβλύνει τις διαφορές των κομματικών παραγόντων την περίοδο 1888-89 που τελικά οδήγησαν στην αποτυχημένη επανάσταση του '89, και με αυστηρές εγκυκλίους απαγόρευε κάθε ανάμειξη των ιερέων στα πολιτικά ζητήματα. Το επόμενο διάστημα εξυβρίστηκε και χλευάστηκε επανειλημμένα από τους οθωμανούς των Χανίων αλλά ακόμη και στη δύσκολη περίοδο (1889-1895) δεν δίσταζε να διαμαρτύρεται στην τουρκική διοίκηση για τα δίκαια των χριστιανών.

Πιέστηκε από τους Τούρκους να διατάξει επαναστάτες κληρικούς να αποσυρθούν από τη Μεταπολιτευτική επανάσταση και με εντολή του Πατριαρχείου μετέβη, με τον επίσκοπο Κισάμου Δωρόθεο, στο Νίππος (3/5/1896), για να συμβουλέψουν τη διάλυση της Μεταπολιτευτικής. Τότε απειλήθηκε η ζωή του με αποτέλεσμα να παρεξηγηθεί από τους επαναστάτες αφού είχε εναρμονιστεί με τη γραμμή της Ελληνικής κυβέρνησης.

Όταν οι Τούρκοι προέβησαν σε σφαγές στα Χανιά το Μάιο του 1896 ο Νικηφόρος ενώ βρισκόταν στους δρόμους πυροβολήθηκε από τους Τούρκους. Δεν ενέδωσε στις πιέσεις της τουρκικής διοίκησης να δώσει εντολή για να ανοίξουν τα καταστήματά τους οι χριστιανοί. Όταν αργότερα δόθηκε στους χριστιανούς το κείμενο του οργανισμού του νέου πολιτεύματος και η Επαναστατική Συνέλευση εξέφρασε επιφυλάξεις, ο Νικηφόρος επενέβη, και με τη συνεργασία όλων των παραγόντων, έπεισαν τους επαναστάτες να συναινέσουν για την εφαρμογή του νέου συντάγματος.

Στις αρχές του 1897 δε δίστασε να τεθεί επικεφαλής των χριστιανών, που αντδρασαν στα σουλτανικά σχέδια για οργάνωση της Χωροφυλακής και απαιτούσαν την πρόσληψη χριστιανών. Σε σύναξη, στην οποία συμμετείχαν επιφανείς χριστιανοί και πρωτοστάτησαν οι επίσκοποι

Κυδωνίας Νικηφόρος και Λάμπης Ευμένιος, συνέταξαν Υπόμνημα προς τους προξένους στο οποίο κατηγορούσαν την τουρκική πλευρά και τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη μη εφαρμογή του πολιτεύματος. Ζητούσαν να επιβληθούν οι αποφάσεις και να τεθεί οριστικό τέλος στη συγκεχυμένη κατάσταση. Όμως στις 23 Ιανουαρίου 1897 οι Τούρκοι πυρπόλησαν τη χριστιανική συνοικία αναγκάζοντας όλα τα γυναικόπαιδα να καταφύγουν στην επισκοπή και στο ναό της Τριμάρτυρης για να σωθούν. Οι Νικηφόρος και Ευμένιος *«μεταλαβόντες προηγουμένως τῶν ἀχράντων μυστηρίων ... ἐξῆλθον ἀσκεπεῖς μετὰ τῶν χριστιανῶν πολεμιστῶν, ταχθέντων εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος, καὶ ἐμάχοντο μετ' αὐτῶν, βοηθοῦντες εἰς τὴν κατασκευὴν ὁδοφραγμάτων»*.⁷² Οι Τούρκοι πυρπόλησαν την επισκοπή ενώ μέσα στο φλεγόμενο κτίριο παρέμενε ο Νικηφόρος με λίγους υπερασπιστές, αν και ο καθολικός επίσκοπος Αντώνιος τον προσκάλεσε επίμονα στο ναό των δυτικών. Ο Νικηφόρος τόλμησε, την τρίτη μέρα, να εμφανιστεί στην οδό Μπετόλο, ως ειρηνικός μεσολαβητής, αλλά πυροβολήθηκε και αναγκάστηκε να επιστρέψει στην επισκοπή. Με ψυχραιμία παρέμεινε μέσα στην εμπόλεμη ζώνη, ανάμεσα στα σπίτια και τα κοινοτικά καταστήματα που καίγονταν, προσπαθώντας να προστατέψει και να διασώσει το ποίμνιό του. Έφυγε μαζί με τους τελευταίους υπερασπιστές στη δυτική εκκλησία, όταν είχαν διαφύγει όλα τα γυναικόπαιδα. Στη συνέχεια επέβλεψε την επιβίβασή τους σε ξένα και ελληνικά πολεμικά πλοία προκειμένου να διασωθούν.

Λίγες μέρες μετά ο Τιμολέων Βάσσος από τη μονή Γωνιάς εξέδωσε Προκήρυξη κατάληψης της Κρήτης και κήρυξε την ένωση. Πριν αναχωρήσει ο στρατός για τον Πλατανιά, ο Νικηφόρος που βρισκόταν στο πλοίο Ύδρα παρέδωσε στους Κρήτες την ελληνική σημαία και προσφώνησε τους πολεμιστές συνιστώντας τους να πολεμήσουν με γενναιότητα για την πατρίδα ενώ συγχρόνως τους συμβούλεψε να δείξουν επιείκεια και χριστιανική συμπεριφορά στους αιχμαλώτους. Επέστρεψε στα Χανιά μετά τις 5 Φεβρουαρίου, αλλά αποφάσισε να φύγει στις αρχές Μαρτίου, αφού η κατάσταση στην πόλη ήταν αφόρητη. Εμποδίστηκε όμως από τους ναύαρχους που εγγυήθηκαν ότι θα επικρατήσει ειρήνη. Με επιστολή του στα τέλη Μαρτίου απηύθυνε έκκληση στη δικαιοσύνη και στα αισθήματα των χριστιανικών λαών. Αφού ανέφερε τη λεπλασία ναών και οικιών, τη σφαγή γυναικών και τις ανυπολόγιστες καταστροφές κτημάτων, επεσήμανε ότι παρά την κατάληψη από τις χριστιανικές δυνάμεις, οι σφαγές και οι λεπλασίες δεν έπαψαν. Σημειώνει ότι οι χριστιανοί ήταν αναγκασμένοι να αγωνίζονται, αν και

βομβαρδίζονταν και σκοτώνονταν από χριστιανικές δυνάμεις, ενώ οι Τούρκοι δρούσαν ελεύθεροι. Εξέφραζε ευχαριστίες και παρακαλούσε να συνηγορήσουν για τον αγώνα των Κρητών υπέρ της ελευθερίας.

Υπηρέτησε τον εθναρχικό ρόλο του ως Επίσκοπος, αντιμετωπίζοντας αταλάντευτα τις απειλές και τους υπαινιγμούς των κατακτητών, υπερασπιζόμενος τους πιστούς της επαρχίας του. Μετριοπαθής, επιδέξιος, συνετός, ανυποχώρητος, αυστηρός, θαρραλέος και ακούραστος, βρέθηκε στο κέντρο των εξελίξεων και αναδείχτηκε σε πρωταγωνιστική μορφή. Διατηρούσε επικοινωνία με τις επαναστατικές αρχές και εξέφρασε καίριες θέσεις σε τρέχοντα ζητήματα. Με τις πολιτικές πρωτοβουλίες που ανέλαβε, συνέβαλε αποφασιστικά στην ομαλή εξέλιξη των πραγμάτων και στην άμβλυση των αντιθέσεων. Τις ειρηνευτικές πρωτοβουλίες των επισκόπων άλλωστε τις επεδίωκαν για διαφορετικούς λόγους τόσο η Πύλη όσο και η Ελλάδα.

Στην επανάσταση του 1897 θεωρήθηκε σημαντικός συμπαραστάτης και ο σπουδαιότερος σύνδεσμος μεταξύ του Επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου και των ναυάρχων των δυνάμεων. Είχε τακτική επικοινωνία με το στρατόπεδο και τους άλλους επαναστάτες. Όλοι οι πρωταγωνιστές της επανάστασης του έδειξαν απόλυτη εμπιστοσύνη. Ήταν στενός φίλος και πολύτιμος συνεργάτης του Βενιζέλου με τον οποίο επικοινωνούσε τακτικά όπως και με τους Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, Μ. Ηουχάκη, Ν. Γ. Παπαδάκη κ. ά. στους οποίους έστειλε πλήθος επιστολών. Το Ελληνικό Προξενείο του είχε αναθέσει να ενημερώνει και να κατευθύνει τις ενέργειες του Χ. Μ. Γιάνναρη στον οποίο έγραψε είκοσι μία επιστολές το '97 και τριάντα δύο το '98.

Ο Κυδωνίας Νικηφόρος ενημέρωσε το στρατόπεδο Ακρωτηρίου για τα άσχημα νέα από το μέτωπο του Ελληνοτουρκικού πολέμου του '97. Ο Νικηφόρος κλήθηκε από τους ναυάρχους να παραστεί στη συνάντησή τους με την επιτροπή Ακρωτηρίου το Μάιο. Επειδή οι οθωμανοί είχαν καταλάβει, στις πόλεις, τα σπίτια των φυγάδων χριστιανών και οι ναύαρχοι αδυνατούσαν να λύσουν το πρόβλημα, συμφώνησαν να καθυστερήσει η παλιννόστηση των οικογενειών από την Ελλάδα. Επαίνεσαν τη μεσολάβηση του επισκόπου Νικηφόρου για την απελευθέρωση ενός παιδιού μουσουλμάνου που συνέλαβε χριστιανός και ζητούσε λύτρα για να το ελευθερώσει. Ανέλαβαν να χορηγούν άρτο στις οικογένειες οι οποίες είχαν εγκατασταθεί στο Ακρωτήριο και είχαν καταστραφεί οι περιουσίες τους και για τις οποίες θα πιστοποιούσε ο Νικηφόρος.

Η χριστιανική συνοικία και η Τριμάρτυρη μετά την πυρπόληση του 1897

Τον Ιούνιο του 1897 οι χριστιανοί στα Χανιά δυσανασχέτησαν με τους στρατιωτικούς περιπάτους των ευρωπαϊκών στρατευμάτων και πυροβόλησαν εναντίον τους. Ο Νικηφόρος συνέστησε στο Γιάνναρη να σταματήσουν οι πυροβολισμοί κατά του ξένου στρατού, θεωρώντας την ενέργεια απρεπή και αντιπατριωτική και του ζήτησε να εκφράσει τη λύπη του και να υποσχεθεί ότι δε θα ξανασυμβεί. Ασκώντας την επιρροή του στους ναύαρχους συνέβαλε στο να εγκαταλείψουν τους στρατιωτικούς περιπάτους που προκαλούσαν το λαϊκό αίσθημα. Ζήτησε επίσης από το Γιάνναρη να επέμβει για να σταματήσουν τα κακουργήματα, οι πυρπολήσεις και οι δενδροτομίες που ερήμωναν τον τόπο, παρουσίαζαν τους Κρήτες ως άγριους και βάρβαρους και δημιουργούσαν τον κίνδυνο αντεκδίκησης από τους μουσουλμάνους.

Τον Ιούλιο ζήτησε την παρέμβαση του Γιάνναρη, ώστε να αποτραπεί συνάθροιση αυτονομιστών στον Αλικιανό. Το Σεπτέμβριο παρότρυνε τους επαναστάτες να καταλάβουν το μετόχι της Επισκοπής Κυδωνίας στην Επισκοπή Αγυιάς που είχαν καταπατήσει και διεκδικούσαν οι Τούρκοι.

Την περίοδο αυτή ο Νικηφόρος προσπάθησε να κατασιγάσει τα πάθη και τις αντιθέσεις αυτονομιστών και ενωτικών που απειλούσαν την ενότητα των χριστιανών. Πίεζε για τη σύγκληση συνέλευσης, αφού παντού επικρατούσε αναρχία και φοβόταν τις ραδιουργίες του Τζεβάτ πασά. Σε επιστολή του προς τους πληρεξούσιους Αποκορώνου (3/9/1897) αναφέρεται στην κρισιμότητα των περιστάσεων, εξαιρεί τον πατριωτισμό και την κοινή προσπάθεια, και προτείνει συνεννόηση και συνεργασία όλων για το συμφέρον της πατρίδας. Κατηγόρησε ευθέως και τους ραδιούργους που ήρθαν από την Αθήνα για να διαβάλουν τον αγώνα, σε μια κρίσιμη περίοδο για το Κρητικό ζήτημα. Όταν ο Κούνδουρος συνωμοτώντας ζήτησε από το Λεκανίδη να συνεννοηθεί με Αποκορωνιώτες για τη συγκρότηση της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, ο επενέβη εξοργισμένος και κατηγόρησε τους πρώην μεταπολιτευτικούς ότι φατριάζουν και διαιρούν το λαό κατά των συμφερόντων του τόπου. Με οξύτατο ύφος χαρακτήρισε την προσπάθειά τους «*παρασυναγωγήν τὴν ὁποῖαν ὁ κύριος Μανούσος Κούνδουρος ἀγωνίζεται νὰ ἰδρῦσῃ ἐν Βαφὲν*»⁷³ και απαίτησε αυστηρά να πάψουν να αντιστρατεύονται τα συμφέροντα της πατρίδας. Συγχρόνως, με εγκύκλιό του προς το λαό ζήτησε να μη δίνει προσοχή στον Κούνδουρο αναγκάζοντάς τον να ανακόψει τις ενέργειές του.

Τον Οκτώβριο του '97 ο Κυδωνίας Νικηφόρος με επιστολή του καλούσε τους πληρεξούσιους Αποκορώνου σε συνάντηση στο Καστέλι Μυλοποτάμου και ζητούσε να συνεργαστούν για το συμφέρον της πατρίδας, αναφερόμενος στην κρισιμότητα των περιστάσεων Πίστευε ότι η καλύτερη λύση στη φάση εκείνη ήταν η αυτονομία αφού πρώτα αποχωρούσε ο τουρκικός στρατός και πως έπρεπε να τονισθεί ότι αναλλοίωτη απαίτηση των Κρητών ήταν η ένωση. Πρότεινε να δηλώσουν ότι παραιτούνται προσωρινά από την ένωση αφού επέμενε σ' αυτό η Ευρώπη, η οποία τελικά θα την προσέφερε.

Το 1898 ζητούσε από το Γιάνναρη να προλάβει αντεκδικήσεις των χριστιανών κατά των Τούρκων αλλά και τις διαφωνίες μεταξύ των χριστιανών. Όταν ο Γιάνναρης παραιτήθηκε από αρχηγός Κυδωνίας τον παρακάλεσε να συνεχίσει να ασκεί την επιρροή του στους χριστιανούς.

Ο Νικηφόρος συνέβαλε αποφασιστικά στην ειρηνική συνύπαρξη χριστιανών και μουσουλμάνων και με τη στάση του διέσωσε πολλούς χριστιανούς. Πολύ πριν από την αποχώρηση του τουρκικού στρατού, όπως και οι άλλοι Επίσκοποι, προσπάθησε να διώξει το αίσθημα της εχθρότητας των χριστιανών κατά των μουσουλμάνων. Συνιστούσε

συνεχώς αγάπη και ομόνοια, «νά κατασιγάσωμε τὰ πάθη μικρὰ καὶ μεγάλα»⁷⁴, υπενθυμίζοντας ότι οι Τούρκοι προέβαλλαν τις έριδες των χριστιανών και εργάζονταν ώστε να ματαιώσουν τις μεταρρυθμίσεις.

Το 1897 μετά το θάνατο του Μητροπολίτη Τιμόθεου ορίστηκε ως τοποτηρητής της Μητροπόλεως Κρήτης. Οι Κρήτες περίμεναν την εκλογή του Νικηφόρου ως Μητροπολίτη, ο ίδιος πάντως τήρησε διακριτική στάση. Μετά την εκλογή του Ευμένιου και τα προβλήματα με την αναγνώρισή του (Μητροπολιτικό ζήτημα), ο Νικηφόρος υποδείχτηκε από τον πρίγκιπα Γεώργιο ως η ενδεδειγμένη λύση, ενώ για το πρόσωπό του συμφωνούσε και το Εκτελεστικό.

Μετά την αυτονομία της Κρήτης, ο Νικηφόρος συνέβαλε στην αναδιοργάνωση της Εκκλησίας Κρήτης. Μαζί με τους Διονύσιο Ρεθύμνης, Τίτο Πέτρας, Αμβρόσιο Ιεροσπετίας, Δωρόθεο και αργότερα Άνθιμο Κισάμου συνεργάστηκαν σενά με το Βενιζέλο. Προώθησαν τις απόψεις τους στη συγκρότηση του Καταστατικού χάρτη της Εκκλησίας Κρήτης, με την υποστήριξη της πλειοψηφίας των Συμβούλων και του Γεωργίου. Πίστευαν στον πνευματικό και τον εκκλησιαστικό ρόλο της Εκκλησίας και δεν ήθελαν την επιβολή της Εκκλησίας μέσα από τα άλλα καθήκοντα, που αφορούσαν την πολιτεία ή τις αστικές σχέσεις των ανθρώπων. Ήθελαν η Εκκλησία να αποφασίζει για τα θέματα που την αφορούν σε συνεννόηση με την πολιτεία η οποία θα προσέφερε το κύρος του νόμου.

Μετά την απόλυση του Βενιζέλου το 1901 ο Νικηφόρος, ο Ρεθύμνης Διονύσιος και ο Παρθένιος Κελαϊδής διαμαρτυρήθηκαν υποστηρίζοντας ότι ο Βενιζέλος αδικήθηκε κατηγορούμενος για αντιπατριωτική ενέργεια. Στην αξίωση του Μητροπολίτη Ευμένιου να μεταβληθούν οι ιερείς σε κομματάρχες και να συστήσουν στον κόσμο από άμβωνος να καταψηφίσει τους βενιζελικούς υποψηφίους, οι επίσκοποι Νικηφόρος, Διονύσιος, Αμβρόσιος και Τίτος αντέδρασαν έντονα. Το 1905 ο Νικηφόρος πείστηκε να αφορίσει τους επαναστάτες του Θερίσου και το Βενιζέλο, αρνήθηκε όμως και απειλήθηκε με εξορία.

Το κοινωνικό έργο του Νικηφόρου είναι αξιοθαύμαστο. Το 1893 θεμελίωσε την Επισκοπή Χανίων και τα κοινοτικά καταστήματα που αποπερατώθηκαν γρήγορα, αλλά καταστράφηκαν εντελώς το '97. Ο Κυδωνίας Νικηφόρος μαζί με τους επισκόπους Λάμπης Ευμένιο, Χερρονήσου Αγαθάγγελο και Πέτρας Τίτο το 1897, πρωτοστάτησαν σε εράνους και συνέβαλαν σημαντικά στον εφοδιασμό των Αρχανών, όπου είχε συγκεντρωθεί πλήθος αμάχων και ενόπλων. Ο Νικηφόρος έδειξε ενδιαφέρον, ως τοποτηρητής της μητροπόλεως, για την

περίθαλψη των χριστιανών στις επαρχίες του Ηρακλείου. Το Νοέμβριο του '97, όταν η κακοκαιρία και το χιόνι απειλούσαν τη ζωή πολλών χριστιανών, συνεργάστηκε με την επιτροπή Κρητών της Αθήνας και το προεδρείο της συνελεύσεως. Ίδρυσαν επιτροπή η οποία, με έκκλησή της στο χριστιανικό κόσμο, ζήτησε την αποστολή τροφίμων, φαρμάκων, ρουχισμού και κάθε προσφοράς προς τους πάσχοντες πρόσφυγες στο εσωτερικό της Κρήτης, η κατάσταση των οποίων ήταν άθλια. Την περίοδο αυτή διαχειριζόταν ένα τεράστιο ποσό που είχαν στείλει ομογενείς, γεγονός που δείχνει ότι ο Νικηφόρος απολάμβανε την εμπιστοσύνη όλων. Την πρώτη δεκαετία της αρχιερατείας του ο Κυδωνίας Νικηφόρος έδειξε ενδιαφέρον για τις γυναίκες οι οποίες εργαζόνταν στα σπίτια μουσουλμάνων και τις κατύθυνε προσωπικά, ορίζοντας επιφανείς Χανιώτες ως κηδεμόνες τους.

Με πρόταση του Νικηφόρου το 1892 ιδρύθηκε και λειτούργησε το ιεροδιδασκαλείο στη μονή Αγίας Τριάδος, από κληροδότημα του πρώην Επισκόπου Κισάμου και Σελίνου Γεράσιμου Στρατηγάκη. Το 1900 επισκευάστηκε η μονή Αγίας Τριάδος, με δαπάνη του Δημόσιου Ταμείου, για τη διαμονή των μαθητών του ιεροδιδασκαλείου και το Γουβερνέτο για την εγκατάσταση των μοναχών. Οι μοναχοί της Αγίας Τριάδας αρνήθηκαν μετεγκατάστασή τους στο Γουβερνέτο παρά τις αυστηρές εντολές του Νικηφόρου. Η διένεξη Νικηφόρου και μοναχών έλαβε διαστάσεις, απασχόλησε τις εφημερίδες και την κοινή γνώμη των Χανίων, και οι μοναχοί προσέφυγαν στο Πατριαρχείο το οποίο έδωσε εντολή στη σύνοδο της Κρήτης να λύσει το πρόβλημα. Αν και το 1902 η μονή χαρακτηρίστηκε διαλυτή η διένεξη του Νικηφόρου με τους μοναχούς έληξε τον Ιούλιο του 1903 με το νόμο για την επανασύσταση των μονών. Με δική του πρωτοβουλία ξεκίνησε η ανέγερση του ναού της Ευαγγελίστριας Χαλέπας αφού ο ίδιος φρόντισε για την εξεύρεση χρημάτων.

Για την έντονη κοινωνική, θρησκευτική, πολιτική και πατριωτική δράση του οι αρχές και ο λαός των Χανίων τον αγαπούσαν ιδιαίτερα. Το 1912 παραιτήθηκε από τον επισκοπικό θρόνο αφού είχε προβλήματα με την όρασή του και πέθανε στις 24 Ιουλίου 1915.⁷⁵

Ο ιερομόναχος **Παρθένιος Κελαϊδής**, (κατά κόσμον Παναγιώτης του Γεωργίου) γεννήθηκε στις 1 Φεβρουαρίου 1830 στο Μουρί Σφα-

κίων. Διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα από τον αδερφό του Ευστάθιο, που ήταν δάσκαλος και στη συνέχεια εμπλούτισε τις γνώσεις του με κατ' ιδίαν μελέτη. Η οικογένειά του εκπατρίστηκε στην Κεφαλληνία και τη Μήλο, πιθανώς μετά την επανάσταση του 1841. Το 1850 επανήλθε στην Κρήτη και ακολουθώντας τον αδερφό του, που υπηρετούσε σε χωριά της Κισιάμου, γνωρίστηκε με τον Παρθένιο Περίδη ο οποίος τον επηρέασε. Με πρόταση του Παρθένιου Περίδη έγινε δόκιμος και διέμενε στη μονή Γωνιάς. Ανέλαβε τις εξωτερικές υποθέσεις της μονής και το 1853 χειροθετήθηκε μοναχός και έλαβε το όνομα Παρθένιος. Αναμείχθηκε ενεργά στην πολιτική κίνηση από το 1854 και αναφέρεται ότι πήγαινε όπου υπήρχαν διενέξεις και προβλήματα μεταξύ των καπετάνιων με δική του πρωτοβουλία και κέρδισε φίλους και την εμπιστοσύνη πολλών.

Συμμετείχε στην επανάσταση του 1858 ως αρχηγός των Σφακιανών. Στα τέλη του 1859 εξελέγη επιτροπή στα Χανιά, στην οποία συμμετείχαν ο Παρθένιος Κελαϊδής, ο Δ. Σειραδάκης και ο Α. Παπαγιαννάκης, προκειμένου να εργαστεί για τον περιορισμό του φαινομένου των προσχωρήσεων στη Δυτική Εκκλησία. Η επιτροπή εργάστηκε συντονισμένα και διαμαρτυρήθηκε στους προξένους, στο Πατριαρχείο και στην ελληνική κυβέρνηση, ενώ συγχρόνως κληρικοί και μοναχοί άρχισαν να εργάζονται για να περιορίσουν το φαινόμενο του προσπλυτισμού. Τον Απρίλιο του 1860 ο Παρθένιος μετείχε στην επιτροπή την οποία έστειλαν οι κάτοικοι των επαρχιών Κισιάμου και Σελίνου στην Κωνσταντινούπολη, για να πείσουν το Πατριαρχείο να ανασυστήσει την επισκοπή. Το Πατριαρχείο προχώρησε στην ανασύσταση της επισκοπής και εξελέγη Επίσκοπος Κισιάμου και Σελίνου ο Γεράσιμος Στρατηγάκης.

Σε συνάθροιση στη μονή Γωνιάς στις 20 Φεβρουαρίου του 1866, συμμετείχαν πενήντα άτομα, ανάμεσά τους οι Παρθένιος Περίδης, Παρθένιος Κελαϊδής, Παρθένιος Φρυδάκης προηγούμενος, Π. Πολυχρονίδης εφημέριος Ροδωπού καθώς και παλαιόμαχοι Χανιώτες αγωνιστές. Ορκίστηκαν στο ευαγγέλιο να αγωνιστούν για την απελευθέρωση της Κρήτης και αποφάσισαν να μυσούν κι άλλους. Δε γνωρίζουμε από πότε εγκατέλειψε τη μονή ο Παρθένιος Κελαϊδής, και ανέβηκε στον Ομαλό, οπωσδήποτε όμως θα είχε ενημερωθεί από τον Παρθένιο Περίδη στον οποίο είχαν στείλει επιστολή οι συναθροισθέντες στις 10 Απριλίου. Ο Παρθένιος Κελαϊδής συμμετείχε στη συνάθροιση των σαράντα πρόκριτων από τις επαρχίες των Χανίων στα Μπουτσουνάρια

Ιερομόναχος Παρθένιος Κελαϊδής (1830 -1905)

(16/4/1866). Εκεί αποφάσισαν να πείσουν τον Ισμαήλ για τις ειρηνικές τους διαθέσεις και όρισαν νέα συγκέντρωση στις 20 Απριλίου. Η συγκέντρωση έγινε στους Λάκκους και μετά από παράκληση που τελέστηκε στο ναό του Αγίου Αντωνίου, ο Παρθένιος εκφώνησε πατριωτικό λόγο, μεταδίδοντας στο πλήθος τον ενθουσιασμό που τον χαρακτήριζε. Η συνάθροιση χωρίστηκε σε δυο ομάδες –σε άοπλους και ένοπλους–, ενώ στις 23 Απριλίου του 1866, από διαφορετική διαδρομή, έφτασαν στα Μπουτσουνάρια ή Μάννα του Νερού, όπου βρέθηκαν 1.500 άνδρες από τις δυτικές επαρχίες. Σε 10 μέρες είχαν συγκεντρωθεί στα Μπουτσουνάρια 12.000 χριστιανοί. Οι δύο Παρθένιοι (Κελαϊδής και Περίδης), έψαλλαν καθημερινά Παράκληση και ακολουθούσε παραινετική ομιλία για ομόνοια, αγάπη και συγχώρηση, ενώ εξέθεταν και το σκοπό της συνάθροισής τους. Ζούσαν με τάξη και ηρεμία, εκκλησιάζονταν συχνά, τηρούσαν τη νηστεία και ενημερώνονταν για τις επιστολές που έστελνε ή ελάμβανε η επιτροπή, αφού οι δυο Παρθένιοι τους διάβαζαν καθημερινά όλα τα έγγραφα.

Στην κεντρική επιτροπή που καταρτίστηκε, συμμετείχαν οι δύο Παρθένιοι και ανέλαβαν τη διεκπεραίωση των πολιτικών και διπλωματικών εγγράφων. Φρόντισαν να συσταθεί Αστυνομία και να τοποθετηθούν φρουρές για τη φύλαξη των διόδων και, όταν αποκαλύφτηκε ένας κατάσκοπος του Ισμαήλ, παρενέβησαν για να μην απαγχονιστεί.

Με την άφιξη των αντιπροσώπων των επαρχιών συστήθηκε η Συνέλευση των Κρητών. Ο Παρθένιος Κελαϊδής όρκισε τους πληρεξούσιους όλων των επαρχιών της Κρήτης και μετά εξελέγη από τους ορκισθέντες γενικός πληρεξούσιος. Μετά τη σύνταξη του Υπομνήματος οι πληρεξούσιοι συνήλθαν στο ελαιοτριβείο της Αγίας Κυριακής, ορκίστηκαν μυστικότητα, διαβάστηκε και εξηγήθηκε το Υπόμνημα από τους δύο Παρθένιους. Μετά από οκτάωρη συζήτηση και λογομαχίες, στην οποία ο Παρθένιος Κελαϊδής διαδραματίζοντας πρωταγωνιστικό ρόλο και κατόρθωσε να πείσει τους πληρεξούσιους, συμφώνησαν στην υπογραφή του Υπομνήματος. Ο πληρεξούσιος Μεραμπέλου Στυλιανός Παπαδάκης αναφέρει –χωρίς να είναι εξακριβωμένο– ότι το μυστικό Υπόμνημα ήταν έργο των δύο Παρθενίων και του Κωσταρού Βολουδάκη.

Ο Παρθένιος Κελαϊδής επικεφαλής πενταμελούς επιτροπής παρέδωσε το Υπόμνημα στο Ρώσο πρόξενο Δενδρινό και του δήλωσε ότι θα φτάσουν μέχρι τα έσχατα. Η γνωστοποίηση του διαλόγου τους έγινε αφορμή να διαταχτεί η σύλληψη του Παρθενίου από τη διοίκηση. Φαίνεται ότι ο Παρθένιος παρέμεινε στη Χαλέπα, προδόθηκε η

παρουσία του, ο διοικητής επιχείρησε να τον συλλάβει αλλά εκείνος διέφυγε. Αν και ο Δενδρινός συμβούλευσε να αποκηρύξουν χωρίς χρονοτριβή το Σουλτάνο, ο Παρθένιος και ο Κωσταρός αντέδρασαν εμμένοντας στην αποκήρυξη του διοικητή.

Ο Ισμαήλ επιχείρησε, στέλνοντας στρατό στην Αγία Κυριακή, να συλλάβει την επιτροπή που αποτελούσαν δέκα πέντε πληρεξούσιοι και οι δύο Παρθένιοι. Η επιτροπή όμως αφού είχε ειδοποιηθεί, διέφυγε στον Άγιο Γεώργιο Κεραμιών όπου εκεί μετέβη ο επίσκοπος Κυδωνίας Μισαήλ και δέκα πρόκριτοι των Χανίων, με διαταγή του Ισμαήλ, για να ζητήσουν τη διάλυσή της. Η επιτροπή αρνήθηκε και από τότε μετατοπιζόταν συνεχώς και κυρίως τη νύκτα, χωρίς να σημειώνεται, ούτε στις επιστολές προς τις επαρχίες, ο τόπος διαμονής της.

Ο διοικητής θεωρούσε τους δύο Παρθένιους ως βασικούς άξονες της επανάστασης και υπέθεσε ότι, αν αυτοί έφευγαν, οι συναθροισμένοι ίσως να διαλύονταν. Κάλεσε τους δύο επισκόπους Κισάμου Γεράσιμο και Κυδωνίας Μισαήλ καθώς και προκρίτους και τους συμβούλευσε να παρέμβουν για να διαλυθεί η επιτροπή. Στη συνέχεια απείλησε τους δύο Παρθένιους με καταγγελία στον Πατριάρχη, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Στις 29 Μαΐου το ηγουμενοσυμβούλιο της Γωνιάς κάλεσε το Γεράσιμο και εβδομήντα προύχοντες και αξίωσε απειλητικά από τον Επίσκοπο να διατάξει και τους δύο μοναχούς να αποχωρήσουν από την επιτροπή, και αν αρνηθούν διέταξε να τους αποκηρύξουν όλοι. Απαίτησε από τον Επίσκοπο και τον ηγούμενο της Γωνιάς να τους καλέσουν πίσω διαφορετικά θα τους θεωρούσε συνυπεύθυνους. Του απάντησαν ότι το είχαν ήδη πράξει, και καθώς δεν είχαν άλλη εξουσία εναντίον τους δεν έφεραν καμία ευθύνη για την απείθειά τους. Ο Γεράσιμος, για να μη θεωρηθεί συνένοχος, τελικά ενέδωσε στις πιέσεις και με επιστολή του τους απείλησε με καθαίρεση. Του απάντησαν ότι είναι πρόθυμοι να υπακούσουν στη διαταγή του αλλά τα μέλη της επιτροπής και ο λαός δεν τους άφηναν, γιατί θεωρούσαν ότι συντελούν στη διατήρηση της τάξης και της ομόνοιας με το κήρυγμα του Ευαγγελίου, ενώ συγχρόνως εξυπηρετούν τις θρησκευτικές ανάγκες της συνάθροισης. Ο Ισμαήλ διέταξε το Γεράσιμο να τους θέσει σε αργία κι εκείνος γνωστοποίησε στους μοναχούς την απαίτηση του διοικητή. Οι Παρθένιοι με επιστολή τους προς τον Επίσκοπο ζήτησαν να μεταβιβάσει στον Ισμαήλ, ότι δεν μπορεί να πράξει κάτι τέτοιο, γιατί δεν υπέπεσαν σε έγκλημα που παραβιάζει τους εκκλησιαστικούς κανόνες και επισύρει τιμωρία. Η απάντησή τους είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του Γε-

ράσιμου επί οκτώ ημέρες στα Χανιά.

Το επόμενο διάστημα οι αντιπρόσωποι των δυτικών συνεργάζονταν με τον Κωσταρό και τον Παρθένιο Κελαϊδή. Οι δύο αντέδρασαν έντονα στην πρόταση των ανατολικών να προκαλέσουν διαδηλώσεις για να αποκηρύξουν το διοικητή και να θέσουν την Κρήτη υπό το Σουλτάνο και τις Μ. Δυνάμεις. Στο Μπρόσνιερο, μετά την ανάγνωση της απάντησης της Πύλης στο Υπόμνημα, ο Παρθένιος Περίδης προειδοποίησε τον Ισμαήλ ότι, αν δεχτούν επίθεση, θα καταφύγουν στα έσοχα. Ο λαός ζητωκραυγάζοντας ζητούσε πόλεμο και την ώρα εκείνη της έξαρσης του πατριωτικού ενθουσιασμού ο Παρθένιος Κελαϊδής ύψωσε «ἐκ τινος δώματος τὴν σημαίαν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐτοίμην εἰς τὸ βουργιάλι του ὁ πληρεξούσιος Ἀποκορώνου Γ. Κοντογιαννάκης, ἀπαρτιζομένην ἐκ τῶν σημαιῶν τῶν τριῶν προστατίδων Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδος ἐν μέσῳ δὲ φέρουσαν τὴν εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος».⁷⁶

Το Σεπτέμβριο του '66 ο εφοδιασμός με τρόφιμα και πολεμοφόδια προκάλεσε ενθουσιασμό στη δυτική Κρήτη. Μετά τη φυγή των πρώτων προσφύγων στον Πειραιά η συνέλευση έστειλε στη Σούδα, με μια γαλλική φρεγάτα, τον Παρθένιο Κελαϊδή για να παρακαλέσει τον πλοίαρχο να παραλάβει τις οικογένειες των επαναστατών. Ήδη οι απώλειες του άμαχου πληθυσμού από την εκδίκηση των Τούρκων και οι θάνατοι από την πείνα δεν ήταν ασήμαντες. Ένα μήνα μετά την έναρξη των εκθροπραξιών ο Παρθένιος έγραφε: «Ἀπέχω ν' ἀναφέρω τὸ μαῦρον μαρτυρολόγιον τῶν φονευθέντων ἀθῶων καὶ ἀόπλων χριστιανῶν γυναικῶν, γερόντων καὶ παιδῶν οἵτινες ἀναβαίνουν εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας».⁷⁷

Η ήττα στο Βαφέ και η αρνητική στάση των Σφακιανών, οδήγησαν τον αγγλόφιλο οπλαρχηγό Αποκορώνου Κωσταρό Βολουδάκη καθώς και Σφακιανούς πρόκριτους να προτείνουν στη συνέλευση να ζητήσει την προστασία της Αγγλίας. Στις συζητήσεις που έγιναν στα Ασκύφου ξέσπασαν έντονες διαμάχες και απειλήθηκε ο Παρθένιος, τον οποίο πυροβόλησαν. Από τις 25 Οκτωβρίου ο Παρθένιος βρισκόταν με τη Συνέλευση στη Δρακώνα Κυδωνίας και ύστερα από ένα μήνα στη Ζούρβα.

Η συνέλευση (30/11/66) αποφάσισε να συναφθεί δάνειο 20 εκ. γροσίων για τη συνέχιση του αγώνα και αποκέρυξε, ως αίτιο της καταστροφής του Αρκαδίου, τον επίσκοπο Λάμπης και Σφακίων Παΐσιο, καλώντας οποιονδήποτε να τον σκοτώσει χωρίς οίκο για παραδειγματισμό. Την απόφαση υπέγραφαν δέκα τρία μέλη της Γενικής Συνέλευσης, ανάμεσά τους και οι δύο Παρθένιοι. Η συνέλευση και οι

αρχηγοί αποφάσισαν να μη δεχτούν υποταγή ενώ ο Μουσταφά ήταν ήδη στον Αλικιανό.

Στην πρόσκληση της διοίκησης τον Ιανουάριο, μετά την ανάγνωση του φερμανιού, που καλούσε τους Κρήτες σε εκλογή αντιπροσώπων, η Γενική Συνέλευση απάντησε με δύο εγκύκλιους προς λαό που φέρουν τις υπογραφές των Παρθενίων. Προέτρεπε το λαό να μη στείλει αντιπροσώπους και να αποκρύξει όσους εκλεγούν. Αμέσως μετά η συνέλευση μετέφερε τα τρόφιμα και πολεμικά είδη στο Θέρισο, στις Φώκιες, στο Επανοχώρι και κατέληξε στην Αγία Ρουμέλνη για να οργανώσει τις αποθήκες ανεφοδιασμού, το νοσοκομείο και το τυπογραφείο. Στην Ίμπρο στις 20 Ιανουαρίου 1867 η συνέλευση ονομάστηκε «Γενική Συνέλευσις των Κρητών», και εξέλεξε για πρώτη φορά την Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης. Στη συνέλευση εκείνη συμμετείχαν έξι κληρικοί, ανάμεσά τους και ο Παρθένιος Κελαϊδής.

Το επόμενο διάστημα του ανατέθηκαν διάφορες αποστολές. Από τον Αύγουστο του 1866 είχε αναλάβει την ευθύνη της διαχείρισης χρημάτων την οποία κατείχε μέχρι το τέλος της επανάστασης. Στα τέλη Ιανουαρίου όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν το Γερακάρη Ρεθύμνου, η συνέλευση για να τονώσει το ηθικό των επαναστατών, έστειλε εκστρατευτικό σώμα, στο οποίο συμμετείχε ο Παρθένιος. Οι αρχηγοί της περιοχής, το εκστρατευτικό σώμα, Ηρακλειώτες και εθελοντές αποδεκάτισαν τους Τούρκους. Στις 10 φεβρουαρίου του 1867, εστάλη από την Προσωρινή Κυβέρνηση προκειμένου να ενεργήσει εκλογές για την ανάδειξη καπετάνιου στο Μούντρο Ρεθύμνου. Ο Παρθένιος είχε δραστηριοποιηθεί στον τομέα της τροφοδοσίας, που υπήρχαν πολλά προβλήματα. Οι πεινασμένοι άρπαζαν τα εφόδια πλήττοντας την τροφοδοσία των επαναστατών, γίνονταν καταχρήσεις και υπήρχαν διαφωνίες στη διανομή ανάμεσα στις επαρχίες.

Στις 6 Μαΐου 1867 η Προσωρινή Κυβέρνηση έστειλε τον Παρθένιο με εντολή να ενωθεί με τον Κόρακα για να αποκρούσουν την εισβολή του Ομέρ στο Μυλοπόταμο. Αργότερα στις 19 Μαΐου του '67 η Γενική Συνέλευση σύστησε ένα σώμα μάχιμων ανδρών αποτελούμενο από Σφακιανούς, Ριζίτες και Λασιθιώτες υπό τον Παρθένιο Κελαϊδή, ο οποίος ορίστηκε γενικός φροντιστής. Το οροπέδιο του Λασιθίου ήταν ο προμαχώνας της ανατολικής Κρήτης, γι' αυτό Προσωρινή Κυβέρνηση και Γενική Συνέλευση πήγαν στο μονή Βροντήσι, για να βρίσκονται κοντά στο χώρο των επιχειρήσεων. Η επιτροπή φροντιστηρίου ενήργησε ώστε να αποθηκευτούν πολεμοφόδια, όπλα και τρόφιμα στη

μονή Κρουσταλλένιας, όπου λειτουργούσε χυτήριο μολύβδου. Παρά τη δραστηριότητα της επιτροπής και την καλή συνεργασία του με τους ντόπιους αρχηγούς η τροφοδοσία ήταν ανεπαρκής και οι ελλείψεις πυρομαχικών σημαντικές, και επιπλέον, το οροπέδιο ήταν μακριά από τη θάλασσα. Μετά τις 22 Μαΐου, όταν έγινε τροφοδοσία με εθελοντές και εφόδια, το οροπέδιο είχε καταληφθεί από τους Τούρκους.

Ο Ομέρ πριν από την άφιξη του στην περιοχή, με αναγνωριστικές επιχειρήσεις, προσπάθησε να διαγνώσει το μέγεθος των δυνάμεων των επαναστατών. Στις 19 Μαΐου οι επαναστάτες επιτέθηκαν στο Καστέλλι Πεδιάδος αλλά στη μάχη εκείνη, που συμμετείχε και ο Παρθένιος, αποκρούστηκαν. Αμέσως έγινε σύσκεψη στη μονή Κρουσταλλένιας του Πετροπουλάκη και του Παρθένιου Κελαϊδή με ντόπιους αρχηγούς (22/5) και καταστρώθηκε νέο σχέδιο επίθεσης, το οποίο όμως δε στάθηκε αρκετό να αναχαιτίσει την προέλαση και τις ωμότητες του Ομέρ. Ο Παρθένιος δικαίως τον συγκρίνει με τον Ιμπραήμ στην καταστροφή της Πελοποννήσου.

Στις 7 Ιουλίου 1867 ο Παρθένιος, ο Βολουδάκης και ο Πωλογιαννάκης, αναχώρησαν για διαβουλεύσεις με τις επιτροπές της Αθήνας και της Σύρου για τη συνέχιση του αγώνα. Η μετάβασή τους πραγματοποιήθηκε χωρίς να το γνωρίζει η Γενική Συνέλευση, γι' αυτό η ενέργειά τους αποδοκιμάστηκε από όλους και ζητήθηκε να επανέλθουν αμέσως. Υπακούοντας αναχώρησαν στις 18 Ιουλίου 1867 και έφτασαν στην Αγία Πελαγία εφοδιασμένοι με χρήματα για τις επαναστατικές αρχές από την κεντρική επιτροπή της Αθήνας.

Τον Ιούλιο του 1867 ο Αμερικανός φιλέλληνας Σαμουήλ Χάου ήρθε οικογενειακώς στην Αθήνα, συγκρότησε την ελληνοαμερικανική επιτροπή, συγκέντρωσε υπολογίσιμα χρηματικά ποσά και οργάνωσε αποστολή τροφίμων για την Κρήτη. Εμπιστεύτηκε στον Παρθένιο 379 σακιά γαλέτα, 400 σακιά αλεύρι και ενδύματα. Στην επιστολή του έδινε εντολή να εξασφαλιστούν από κάθε διαρπαγή και να διανεμηθούν στις οικογένειες των φονευθέντων στο Αρκάδι. Ωστόσο δεν έλειψαν οι κατηγορίες κατά του Παρθένιου για κακοδιαχείριση και οι διαμαρτυρίες για άνιση διανομή. Οι Σφακιανοί τον κατηγορούσαν για κατάχρηση, όταν επέστρεψε από την Ελλάδα (25/7/67) αφού πήρε από την κεντρική επιτροπή της Αθήνας 2.200 δραχμές για διανομή σε οικογένειες των Σφακίων, όπως υποστήριξαν, αλλά τις καταχράστηκε και τις διένειμε αλλού. Οι Ρεθεμνιώτες επίσης, που διαφωνούσαν για τον ορισμό του ως φροντιστή στην περιοχή με κέντρο τη μονή

Αρκαδίου, τον κατηγορήσαν ότι έδωσε περισσότερα χρήματα στους Ηρακλειώτες. Οι Ρεθεμνιώτες έφτασαν να τον κατηγορήσουν ότι βεβήλωσε την μονή Αρκαδίου, αφού μετά την καταστροφή της διάρπαξε από τα κελιά των μοναχών χρήματα και πλούτισαν αυτός και ο αδερφός του και στη συνέχεια, ως διευθυντής, λεηλάτησε μαζί με τους συγγενείς του τη μονή, και δόλωσαν ότι δεν τον εμπιστεύονται.

Αντιθέτως ο αρχηγός του Ρεθύμνου Πάνος Κορωναίος εκθείαζε την προσφορά του. Ο Ζυμβρακάκης επίσης το 1868, πιστοποιώντας την προσφορά του έγραφε «*ὅτι ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος Κελαϊδῆς μέλος τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως ἐκτὸς τῶν ἐξ ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως σπουδαίων ἐργασιῶν του παρὰ τῇ Γενικῇ Συνελεύσει προσφέρει καὶ παρὰ τοῖς στρατοπέδοις τοῦ Τμήματος Κυδωνίας πολυειδεῖς ὑπηρεσίας ἐν πολλαῖς περιπτώσεσι καὶ ἀνατεθείσας εἰς αὐτὸν διαφόρους ἐκτάκτους ἀποστολάς ἐξεπλήρωσε μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτὸν δραστηριότητος καὶ πατριωτισμοῦ*». ⁷⁸

Το Σεπτέμβριο του '67 η εγκατάλειψη της Κρήτης από την Ελλάδα, ο επικείμενος χειμώνας, οι χιλιάδες άστεγοι, ασθενείς και πεινασμένοι, οι ελλείψεις όπλων και τροφοδοσίας οδήγησαν στην ιδέα της σύναψης δανείου με υποθήκη τα μοναστηριακά κτήματα για να σταματήσει η εξάρτηση από την Ελλάδα. Εισηγητής της απόφασης, η οποία λήφθηκε στον Αλίκαμπο (10/9/1867), ήταν ο Παρθένιος Κελαϊδής. Η ιδέα όμως εγκαταλείφθηκε, αφού η Ελλάδα αξίωσε την παράταση του αγώνα και εγγυήθηκε την παροχή μέσων για τον πληθυσμό και τους επαναστάτες.

Η Γενική Συνέλευση, προκειμένου να αναχαιτίσει τις προσπάθειες του Ααλή για εκλογή αντιπροσώπων, έδωσε εντολή στους Παρθένιο Κελαϊδή και Κωσταρό Βολουδάκη, τον Απρίλιο του '68, να μεταβούν στις επαρχίες και να τιμωρήσουν όσους υποτάσσονταν. Σε πολλά χωριά της πεδινής Κυδωνίας οι υποταγές ήταν σε έξαρση. Τιμώρησαν τους υποταγμένους χωρίς να αποφύγουν τις ασχήμιες, επειδή πολλοί είχαν οπλιστεί από τους Τούρκους και είχαν στραφεί εναντίον των επαναστατών. Ο Βασίλειος Κοζάκος, καθαιρεμένος οπλαρχηγός Ακρωτηρίου, φυγόδικος, επικεφαλής τριάντα χωροφυλάκων είχε οχυρωθεί στη Δέμπλα Κισάμου. Οι επαναστάτες με επικεφαλής τον Παρθένιο Κελαϊδή τον περικύκλωσαν, παραδόθηκε και οδηγήθηκε στον Ομαλό. Εκεί καταδικάστηκε από στρατοδικείο σε θάνατο και εκτελέστηκε μαζί με δύο από τους στρατιώτες του.

Το 1868 στα Χανιά και στο Ρέθυμνο ενεργοποιήθηκαν οι τμηματικές επιτροπές οι οποίες κατόρθωσαν τη συναίνεση των περισσότερων

αρχηγών, για την υπογραφή Αναφοράς υπέρ της Αγγλίας. Ο Παρθένιος Κελαϊδής πρωτοστάτησε, παρά την αντίθετη γνώμη του γέροντά του, του Παρθένιου Περίδη. Ο Στυλιανός Παπαδάκης κατηγορεί τους Ζυμβρακάκη, Κωσταρό και Παρθένιο Κελαϊδή ότι παρέσυραν τα Χανιά και το Ρέθυμνο και ακολούθησε το Ηράκλειο. Καταφέρεται κατά του Παρθένιου για κενοδοξία, ασυνειδησία και εγωισμό που επέφερε καίρια πληγή κατά της επανάστασης και, ενώ εμφανιζόταν ως ενωτικός, ήταν εναντίον κάθε εγγράφου που δεν διακήρυττε την ένωση.

Από τις 12 Οκτωβρίου 1866 ο Παρθένιος Κελαϊδής πρωτοστατούσε για την υπογραφή Αναφοράς υπέρ της αγγλικής προστασίας. Η μετάβαση των τριών –Παρθένιου, Βολουδάκη και Πωλογιαννάκη–, το 1867 στην Αθήνα, ίσως συνδέεται με το αίτημα της ηγεμονίας προς την Αγγλία. Τελικά η Συνέλευση στις Βρύσες Αμαρίου (1/7/68) μετά από σοβαρές διαφωνίες ενέκρινε το ψήφισμα προς την Αγγλία κάτω από το φόβο της υποταγής επαναστατών του δυτικού τμήματος. Το ψήφισμα όμως δεν ήταν αυτό που ανέμενε η αγγλική κυβέρνηση και γι' αυτό τους συμβούλεψε να δεχτούν τις παροχές του Ααλή. Ο Παρθένιος, αν και είχε πρωτοστατήσει και υπογράψει πρώτος την Αναφορά που στάλθηκε από την Αθήνα υπέρ της Αγγλικής προστασίας, εργαζόταν τώρα υπέρ της ένωσης. Το 1868 ανέλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο υπέρ της ένωσης ως πληρεξούσιος Κισάμου.

Το 1868 η τροφοδοσία των επαναστατών ήταν προβληματική και οι διενέξεις και οι σκοπιμότητες τακτικές. Το Σεπτέμβριο στάλθηκε από την Αθήνα με χρήματα για την ενίσχυση των δυτικών επαρχιών και με εντολή να επηρεάσει αρχηγούς των Χανίων υπέρ της ένωσης και να συμβιβάσει έριδες. Στις 6 Οκτωβρίου του 1868 κατέβαινε από τη Σύρο στην Κρήτη μαζί με, τονπαπα-Μαρουλιανό και μια ομάδα επαναστατών. Ο πλοίαρχος είχε εντολή να προσεγγίσει όπου μπορούσε με τη συναίνεση των επιβατών. Ο παπα-Μαρουλιανός κατηγορήσε τον Παρθένιο ότι τους εξαπάτησε και αντί να αποβιβαστούν στην Κίσαμο έφτασαν στο Λουτρώ. Οι Σφακιανοί με απειλές άρπαξαν τα εφόδια, επειδή δεν έφερε όπλα και χρήματα για τα Σφακιά όπως περιμένα. Ο Παρθένιος δεν μπορούσε ίσως να προστατέψει τους εθελοντές και δεν αποβιβάστηκε αλλά επέστρεψε στη Σύρο. Εκτός από τους επιβάτες που τον κατηγορήσαν ότι τους εγκατέλειψε, τον κατηγορήσε και η Προσωρινή Κυβέρνηση ότι αντιποιείται τον τίτλο του γενικού πληρεξουσίου, αναμειγνύεται σε γενικές υποθέσεις, ραδιουργεί και ότι ξόδεψε τα χρήματα ασκόπως.

Στις αρχές του 1869 οι πληρεξούσιοι της Γενικής Συνέλευσης στην Αθήνα, αναγνώρισαν ότι ο Παρθένιος Κελαϊδής υπήρξε ένας από τους πρωτουργούς της επανάστασης του 1866, ως γενικός πληρεξούσιος Κρήτης, εκτέλεσε διάφορες αποστολές, φροντιστήριο στρατοπέδων, περιήλθε όλη την Κρήτη και έλαβε μέρος σε πολλές μάχες. Οι Σφακιανοί αρχηγοί, οπλαρχηγοί και καπεταναίοι τον όρισαν αντιπρόσωπό τους στην Αθήνα, με εντολή να φροντίσει για την αποκατάσταση των προσφύγων, να ενεργήσει ό,τι τους συμφέρει για την τιμή τους ιστορικώς και στρατιωτικώς, να βρει μέσα για την εκπαίδευση των τέκνων των φονευθέντων και να συνεννοείται με το Σταμάτη Χιονουδάκη για ό,τι

δεν επιτρέπεται να δημοσιευτεί. Αργότερα ο ίδιος και οι Π. Σεργάκης, Α. Σήφακας και Δεικτάκης, εξελέγησαν επίτροποι των Κρητών προσφύγων των πέντε δυτικών επαρχιών. Στη συνέχεια όμως ο Παρθένιος ήρθε σε ρήξη με κάποιους αρχηγούς, οι οποίοι αναίρεσαν το έγγραφο και τον αποδοκίμασαν, ανακαλώντας τις υπογραφές τους.

Στα τέλη του 1869 διορίστηκε εφημέριος της ελληνικής κοινότητας στην Τεργέστη. Η δράση του, οι επιστολές, οι επαφές που είχε, τα μέσα που διέθεσε για την Κρήτη και οι γνωριμίες που απέκτησε ήταν εντυπωσιακές. Το 1872 οργάνωσε αποστολές βιβλίων σε όλη την Κρήτη. Είχε γνωριστεί και αλληλογραφούσε με τους αδερφούς Αναστάσιο και Αλέξανδρο Βυζάντιο, με τον νομομαθή Ι. Σκαλτσούνη και με τον Έλληνα πρέσβη Γρηγόριο Υψηλάντη. Διατήρησε επικοινωνία και αλληλογραφία με τον Στίλμαν, ο οποίος ήταν πρόξενος των ΗΠΑ στα Χανιά το 1866. Από το Ρώσο πρέσβη στη Βιέννη Νοβίκοφ διέγινωσε τις διαθέσεις της Ρωσίας και προσπαθούσε να συνεννοηθεί για σύμπραξη με το Σέρβο ταγματάρχη Γεώργιο Μπλαϊκοβιτς και τον Υπουργό Στρατιωτικών του Μαυροβουνίου Ηλία Πλάμενατζ.

Ιερομόναχος Παρθένιος Κελαϊδής
το 1869

Από την εποχή της επανάστασης του '66 επικοινωνούσε με τον Κ. Βουλγαρίδη, ακόλουθο του Ρωσικού Προξενείου Χανίων και μετέπειτα υποπρόξενο, ο οποίος του έγραφε τότε με το κρυπτογραφημένο όνομα «80, 20» και μετά με τα ονόματα «ο ανώνυμος φίλος» και «ο αιώνιος φίλος» και ήταν υπέρ της ηγεμονίας. Ο Παρθένιος είχε αλληλογραφία επίσης με τον πρώην επίσκοπο Κισάμου και Σελίνου Γεράσιμο, τον ιερομόναχο Γρηγόριο Παπαδοπετράκη, τον Γέρω Κωσταράο Βολουδάκη, τον Οδυσσέα Σταυριανίδη γενικό διευθυντή Ρεθύμνης, τους οπλαρχηγούς Α. Καβρό, Μ. Μυλωνογιάννη, Π. Μοράκη, Ρ. Χριστοδουλάκη και υποθέτουμε ότι επικοινωνούσε με πολλούς άλλους αρχηγούς. Γι' αυτό ήταν ενημερωμένος για τις απόψεις των Κρητών στρατιωτικών αρχηγών. Επικοινωνούσε επίσης με τον Χατζημικάλη Γιάνναρη, ο οποίος ζούσε εξόριστος στην Ρωσία, δεν ήταν επαρκώς ενημερωμένος για την Κρήτη και φαινόταν διστακτικός σε ενδεχόμενη εξέγερση.

Από τις 29 Μαΐου του '75 όταν η Γενική Συνέλευση Κρήτης διαμαρτυρήθηκε στο Σουλτάνο, ο Παρθένιος έστειλε Αναφορά στο Πατριαρχείο ζητώντας του να ασκήσει επιρροή προς το Σουλτάνο για να αποδεχτεί το ψήφισμα. Αργότερα στις 22 Σεπτεμβρίου του '75 έστειλε Υπόμνημα προς τον Πρωθυπουργό της Ελλάδας, ζητώντας τη συνδρομή του. Δεν εμπιστευόταν όμως τις συμβουλές των πολιτικών της Ελλάδας, τους οποίους ονόμαζε περιφρονητικά σαβανωτές της επανάστασης του 1866. Οπαδός της αυτονομίας, την οποία έβλεπε ως λύση και τελευταίο βήμα πριν από την ένωση, την προωθούσε από το 1875. Θεωρούσε ως κατάλληλο για τη θέση του ηγεμόνα, τον Έλληνα πρέσβη στη Βιέννη Γρηγόριο Υψηλάντη. Οι Κρήτες της Αθήνας πάντως ήταν διαιρεμένοι και αλληλοϋβρίζονταν στις εφημερίδες για το αίτημα «ένωσις ή ηγεμονία».

Στις 27 Μαρτίου 1876 πήγε με τον Αλέξανδρο Βυζάντιο στην Τεργέστη, στο σπίτι του Ι. Σκαλτσούνη και του ανέφερε τον επικείμενο πόλεμο μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας ως ευκαιρία να επαναστατήσει η Κρήτη. Πολλοί Κρήτες θεώρησαν τότε τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο ως μια καλή ευκαιρία για να επωφεληθούν από την έκρυθμη κατάσταση και να προωθήσουν τον πόθο της ένωσης με την Ελλάδα. Το 1876 οργανώθηκε συγκέντρωση στο Παναθηναϊκό Στάδιο με τη συμμετοχή 700 Κρητών προσφύγων και αποφασίστηκε η υποκίνηση εξέγερσης στην Κρήτη. Ο σύλλογος «Εθνικόν Κέντρον» που ιδρύθηκε τότε, έστειλε δύο μέλη του να τον συναντήσουν στην Τεργέστη και να εξασφαλίσουν χρήματα. Στις 7 Απριλίου 1876 ο Παρθένιος παραιτήθηκε

από την εφημεριακή του θέση στην Τεργέστη, τον Οκτώβριο ταξίδεψε στο Βερολίνο, στη Βιέννη, στο Βελιγράδι και στην Κωνσταντινούπολη, και στα τέλη του χρόνου έφτασε στην Ελλάδα. Τότε είχαν αρχίσει στη δυτική Κρήτη οι αδελφοποιήσεις, τις οποίες πρέπει να ευνοούσε ο Παρθένιος, παρά τις απαγορεύσεις του Πατριαρχείου και της κρητικής ιεραρχίας. Η προετοιμασία της επανάστασης είχε αρχίσει ουσιαστικά από τη στιγμή που ο Παρθένιος Κελαϊδής άρχισε τις συνεννοήσεις. Καθυστερήσε λόγω της έλλειψης οικονομικών και υλικών μέσων και της αρνητικής στάσης της ελληνικής κυβέρνησης.

Τον Οκτώβριο του '77 η επιτροπή της συνάθροισης τού ζητούσε όπλα και στα τέλη του 1877 ο Παρθένιος οργάνωσε την πρώτη αποστολή όπλων και πολεμοφοδίων, τα οποία συνόδευσε ο οπλαρχηγός Μαθιός Μυλωνογιάννης μαζί με τον Ιερομόναχο Ιάκωβο Πλουμή, προστατευόμενο του Παρθενίου. Ο οπλαρχηγός Ανδρέας Καβρός ενθουσιασμένος έδωσε σε στρατιωτικό σώμα το όνομα «Παρθένιος Κελαϊδής». Οι Α. Καβρός και ο Ρ. Χριστοδουλάκης ζητούσαν από τον Παρθένιο να μην έρθει στην Κρήτη, γιατί πίστευαν ότι από το εξωτερικό θα ωφελούσε περισσότερο τον αγώνα. Λίγες ημέρες μετά, η μετάβαση του Παρθενίου στο Παρίσι, μετά από πρόσκληση του Γ. Υψηλάντη, προκάλεσε κρίση στο υπουργικό συμβούλιο της Ελλάδας. Όταν ο Χ. Ζυμβρακάκης ζήτησε βοήθεια για την Κρήτη, ο Τρικούπης υποστήριξε ότι μόνο τους ενωτικούς οφείλει να ενισχύσει και ανέφερε ότι ο Παρθένιος αναχώρησε για να ενεργήσει ηγεμονία και ο Χατζημιχάλης έχει έτοιμη ανθενωτική σημαία.

Συγχρόνως με την έναρξη της επανάστασης του '78, ο Παρθένιος μετέβαινε στην Τεργέστη και σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Έστειλε σχέδιο Υπομνήματος στη συνέλευση, το οποίο υποβλήθηκε στις Μεγάλες Δυνάμεις. Η Συνέλευση των Κρητών στο Φρε στις 1 Ιανουαρίου του '78 τον εξουσιοδότησε να μεταβεί στην Πετρούπολη, να συγχαρεί τον Τσάρο για τις νίκες του στο Ρωσοτουρκικό πόλεμο και να ζητήσει τη βοήθειά του. Ο Παρθένιος ήθελε να δώσει ιδιοχείρως το Υπόμνημα στον Τσάρο, δεν εξασφάλισε όμως άδεια ενώ στο μεταξύ αποκαλύφθηκαν οι διαθέσεις της Ρωσίας και η προσωρινή διοίκηση Κρήτης τον ειδοποίησε ότι είναι περιττή η μετάβασή του στην Πετρούπολη. Έτσι παρέδωσε το Υπόμνημα στο Ρώσο πρεσβευτή της Βιέννης Νοβίκωφ. Κατά τον Σκαλτσούνη, ο Παρθένιος «ἦτον ὁ ὑποκινητὴς καὶ ὁ ἐξωτερικὸς τῆς ἐπαναστάσεως πράκτωρ».⁷⁹ Επίσης κατά τον Βουλγαρίδη ήταν ο κατευθυντήριος νους και ο βασικός συντελεστής της εξέγερσης,

με εντυπωσιακή δράση στο διπλωματικό πεδίο. Μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας κλήθηκε από το διοικητή Ι. Φωτιάδη ο νομομαθής Ι. Σκαλτσούνης για να συντάξει την πολιτική και ποινική δικονομία της Κρήτης. Σημαντικό ρόλο στην απόλυτα επιτυχημένη επιλογή και την απόφαση του Σκαλτσούνη να δεχτεί, έπαιξε ο Παρθένιος Κελαϊδής.

Στα τέλη του 1880 ο Παρθένιος Κελαϊδής εξελέγη παμψηφεί Επίσκοπος Κισιάμου και Σελίνου. Η εκλογή του δίχασε το λαό των επαρχιών αυτών ενώ προβλημάτισε και τον ίδιο. Ο λαός έκλινε προς τον Παρθένιο Περίδη, η επαναστατική δράση και η προσφορά όμως του Παρθένιου Κελαϊδή ως τότε ήταν εντυπωσιακή. Η εκλογή του έγινε δεκτή με ενθουσιασμό στην Κρήτη και πολλοί έσπευσαν να τον συγχαρούν. Ο Ι. Σφακιανάκης, ο Βουλγαρίδης, ο Ιεροσπεύτης Γρηγόριος Παπαδοπετράκης και άλλοι έκριναν αναγκαία την παρουσία του στην Κρήτη, αν και φοβόντουσαν ότι θα αποποιηθεί τη θέση. Ο Γρηγόριος Παπαδοπετράκης τού ζητούσε να έρθει στην Κρήτη για να πάψουν οι ραδιουργίες, και του έγραφε ότι αν αρνηθεί θα δυσανεστήσει μόνο τους φίλους του. Ο Σκαλτσούνης χαρακτήριζε την εκλογή οφειλόμενο δείγμα στοργής της ιδιαίτερης πατρίδας, αλλά την αποδοχή της άσκοπο σφάλμα. Μάλιστα λόγω των σχέσεών του με το Φωτιάδη πρόβλεπε ότι θα αφοσιωθεί στην κυβέρνηση και θα εκμηδενιστεί κάθε μελλοντική ενέργειά του υπέρ της Κρήτης. Οι Αλέκος και Αναστάσιος Βυζάντιος τον απέτρεπαν, ενώ ο Γ. Υψηλάντης έθετε στη διάθεσή του τα έξοδα της χειροτονίας και εγκατάστασης.

Ο Παρθένιος προβληματισμένος, ζήτησε από τη Σύνοδο της Κρήτης και το Πατριαρχείο προθεσμία για να απαντήσει αν δέχεται. Ο Μητροπολίτης Τιμόθεος του υπενθύμισε την εκκρεμότητα με επιστολή του στις 25 Σεπτεμβρίου 1882 και τον κάλεσε να απαντήσει οριστικά. Ο Παρθένιος τελικά παραιτήθηκε από την εκλογή στις 15 Οκτωβρίου 1882, αφού δυσκολευόταν να εγκαταλείψει την Ευρώπη, τις γνωριμίες, τη δυνατότητα να επηρεάζει τα πράγματα, και να περιοριστεί στα καθήκοντα του Επισκόπου στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη. Γι' αυτό αργότερα αρνήθηκε να δεχτεί την εκλογή του στην Επισκοπή Λάμπης και Σφακίων, αμέσως μετά την εκλογή του Ευμένιου στο μητροπολιτικό θρόνο, για την οποία προσπάθησαν να τον πείσουν οι Σφακιανοί.

Το Μάρτιο του 1890 έγραφε στο Μητροπολίτη Κρήτης Τιμόθεο ότι ο ιερός κλήρος από τον Αύγουστο του '89, έπρεπε να προηγηθεί υπέρ της ελευθερίας της πατρίδος «*πωλῶν τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ καὶ ἀγοράζων μάχαιραν*».⁸⁰ Στις 13/25 Μαρτίου 1890 εβδομήντα Κρήτες αρχηγοί,

οπλάρχηγοί και πολιτικοί, ανάμεσά τους και ο Ε. Βενιζέλος, τον ανακήρυξαν γενικό πληρεξούσιο της Κρήτης με εντολή να περιέλθει την Ευρώπη και να συνηγορήσει υπέρ της Κρήτης. Ο Παρθένιος μετέβη στη Ρώμη όπου συνάντησε τον πρωθυπουργό Κρίσπι, το βουλευτή Ρ. Γκάλι και το Γαριβάλδη στους οποίους εξέθεσε την κατάσταση. Υπέβαλε υπομνήματα στον Άγγλο πρωθυπουργό Γλάδσωνα, στη Γαλλία και την Ιταλία παρακαλώντας να συνηγορήσουν υπέρ της Κρήτης.

Το 1889 ο Παρθένιος ήρθε σε ρήξη με την Ελληνική Κυβέρνηση και κατηγορήθηκε για εμπάθεια, αφού ήταν ασυμβίβαστος με το καθεστώς υποταγής της Κρήτης. Η Ελλάδα φοβόταν την διεκδίκηση ηγεμονίας για την οποία είχε πληροφορίες ότι συνεννοούνταν ο Παρθένιος. Μετά τις επανειλημμένες εξεγέρσεις και την αποτυχία να επιτευχθεί ο στόχος της ένωσης, πολλοί πίστευαν ότι ένα καθεστώς αυτονομίας ή ημιαυτονομίας θα διευκόλυνε τελικά την εκπλήρωση του πόθου. Τότε ο Παρθένιος πρότεινε για τη λύση του Κρητικού το διορισμό του Φωτιάδη. Το Αγγλικό Προξενείο υποκίνησε την υπογραφή αναφορών στις επαρχίες οι οποίες ανταποκρίθηκαν, αλλά ο Παρθένιος που ήταν αντίθετος στην αγγλική προστασία, αντέδρασε έντονα.

Την εποχή αυτή συνέλεξε ενισχύσεις από φιλέλληνες και τις διέθεσε για να εξοπλίσει ένοπλα σώματα. Με την βοήθεια του πρώην εφέτη Γ. Στρατηγάκη και της «Επιτροπής Αμύνης» στην οποία συμμετείχε, οργάνωσε και χρηματοδότησε αντάρτικες επαναστατικές ομάδες, ένα είδος χαϊνηδων. Ο διασημότερος όλων ήταν ο Ιωσήφ Λιάπης, ο οποίος τον αποκαλούσε «*Σεβαστέ θεϊε Παρθένιε Κελαϊδή*», και στάλθηκε τρεις φορές στην Κρήτη από τον Παρθένιο. Οι περισσότεροι ηγέτες όλων των αντάρτικων ομάδων που έδρασαν στην Κρήτη ήρθαν σε συνεννόηση με το Γ. Στρατηγάκη και είναι βέβαιο ότι η αποστολή των περισσότερων και η χρηματοδότησή τους σχετίζεται με τον Παρθένιο Κελαϊδή.

Στα τέλη του '91 ο Παρθένιος παραιτήθηκε από την εφημεριακή του θέση στο Λιβόρνο, ήρθε στην Ελλάδα και στις αρχές Μαρτίου έφτασε στην Κρήτη. Οι τουρκικές αρχές δεν τον εμπόδισαν, αλλά από τη στιγμή της αποβίβασής του στη Σούδα τον παρακολουθούσαν. Στην πλατεία του Σιντριβανίου, στα Χανιά το πλήθος τον ανάγκασε να κατεβεί από την άμαξα για να τον χαιρετίσει. Συναντήθηκε και συζήτησε με τον διοικητή Μαχμούτ πασά, απέτυχε όμως να προσεταιριστεί τον πρόξενο της Ελλάδας Ν. Γεννάδη. Τον Ιούνιο του '92 πήγε στο Ρέθυμνο όπου διαδόθηκε η φήμη ότι έρχεται για να κάμει επανάσταση. Αν και ήταν υπό επιτήρηση οργάνωσε συγκέντρωση, συνελήφθη,

απειλήθηκε για αναταραχή στην πόλη, ζήτησε την προστασία του Ελληνικού Προξενείου που αδιαφόρησε και ανέλαβαν να τον προστατεύσουν οι φίλοι του. Συμφωνήθηκε να παραδοθεί στο Ελληνικό Προξενείο και να απελλαθεί. Ζήτησε να δικαστεί στα Χανιά παρουσία των προξένων, αλλά ο Μαχμούτ απλά ήθελε να τον διώξει. Μετά την επίσκεψή του στην Κρήτη παρατηρήθηκε έντονη κινητικότητα μεταξύ των χριστιανών. Στα Σφακιά και στον Αποκόρωνα διενεργήθηκαν συνηνοήσεις και συναθροίσεις, και σε πλήθος επιστολών αναφέρεται η συμπαράσταση του Παρθένιου στο κίνημα. Στην πρόσκληση να έρθει στην Κρήτη πρόβαλε την ανάγκη να επισκεφτεί την Ευρώπη για τη διευθέτηση θεμάτων της πατρίδας.

Στις 21 Ιουλίου του '92 ο Παρθένιος με υπόμνημα στο Μεγάλο Βεζίρη, διαμαρτυρήθηκε για τα δεινά της Κρήτης και την κατάργηση της σύμβασης της Χαλέπας. Διαμαρτυρήθηκε επίσης έντονα στο Μαχμούτ για την απέλασή του, αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο να έρθει στην Κρήτη έστω και παράνομα.

Τον Ιούλιο του '92 οι Σφακιανοί πρόκριτοι, σε συνεννόηση με τον Παρθένιο, παρακίνησαν τις επαρχίες για την εκλογή αντιπροσώπων που να υποβάλουν κοινή αναφορά στο Σουλτάνο. Οι δήμαρχοι των Σφακιών και ο Παρθένιος με αναφορές τους προς τον Πρωθυπουργό της Αγγλίας Γ. Γλάδσωνα ζητούσαν τη συνδρομή του. Τα μέλη της μυστικής συνωμοτικής οργάνωσης παρά τις ελλείψεις και τη διστακτική στάση μερικών, οργάνωσαν συναθροίσεις και εκλογές αντιπροσώπων το 1894 σ' όλη την Κρήτη για να πιέσουν τη διοίκηση να λάβει μέτρα για την καλύτερευση του τόπου. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι ο Παρθένιος Κελαϊδής ήταν ο εξωτερικός καθοδηγητής όλων αυτών των ενεργειών.

Από τις 28 Αυγούστου 1895 ο ιεροδιάκονος Γερμανός Αποστολάκης, απεσταλμένος της Μεταπολιτευτικής στην Ελλάδα εγκαταστάθηκε στον Πειραιά στο σπίτι του Παρθένιου και οι δυο τους αποτέλεσαν το κέντρο στο οποίο απευθυνόταν η Μεταπολιτευτική για κάθε ζήτημα και κατεύθυναν τις ενέργειες. Ο Παρθένιος φρόντισε για την αποστολή χρημάτων και εργάστηκε περισσότερο από κάθε άλλο για την επιτυχία της Μεταπολιτευτικής. Προσπάθησε να αλλάξει η Ελλάδα την εσφαλμένη πολιτική της σχετικά με το Κρητικό ζήτημα και απευθύνθηκε στον πρόεδρο της Αγγλίας στην Αθήνα με μακροσκελές υπόμνημα για την Κρήτη (10/3/96). Συμμετείχε επίσης στην επιτροπή από παλιούς αγωνιστές η οποία έκανε έκκληση στον ελληνισμό, στην Ευρώπη και

την Αμερική για βοήθεια. Ο Κισάμου Δωρόθεος τον παρακαλούσε να ενεργήσει για την αποστολή πολεμοφόδιων.

Ο Παρθένιος Κελαϊδής ήταν ο εφευρέτης, ο κατευθυντήριος νους και ο βασικός υποστηρικτής της μεταπολιτευτικής ιδέας. Η πολιτική ανταπόκριση της Βιέννης (14/7/1896) έγραψε ότι «*τὸ κίνημα εἶναι ἔργον τοῦ κόμματος Κελαϊδῆ*».⁸¹ Αν και ο Παρθένιος και η Μεταπολιτευτική επανάσταση πολεμήθηκαν, η ορθότητα της ιδέας και σύλληψης διακαίωθηκε από τα γεγονότα. Η λύση που δόθηκε, φυσικά, δεν ικανοποιούσε τον Παρθένιο, αλλά ήταν ένα σημαντικό βήμα προς τη διεκδίκηση της ένωσης.

Στις αρχές του '97 επικρατούσε στην Κρήτη αναβρασμός και αβεβαιότητα. Ο Παρθένιος Κελαϊδής, στις 8 Ιανουαρίου του 1897, έγινε δεκτός από το Βασιλιά της Ελλάδας σε ακρόαση και του ζήτησε να βοηθήσει στην εφαρμογή του πολιτεύματος. Κατέθεσε Υπόμνημα με τις απόψεις του και διαβίβασε τις θέσεις του Γεωργίου στην Κρήτη. Το Φεβρουάριο, σε άλλο Υπόμνημα προς τον ναύαρχο Κανεβάρο αρχηγό των ευρωπαϊκών δυνάμεων, επιτέθηκε με ιδιαίτερη οξύτητα κατά των ευρωπαϊκών δυνάμεων που κανονιοβόλησαν το Ακρωτήριο. Τον Ιούνιο υπέβαλε Υπόμνημα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελληνική Κυβέρνηση για την αυτονομία και συμβούλευε τους Κρήτες να τη δεχτούν. Η δραστηριότητα του Παρθένιου ήταν αμείωτη προς κάθε κατεύθυνση. Επικοινωνούσε με τους ηγέτες των επαναστατών και αντάλλαζε σκέψεις με το Βυζάντιο. Τον Οκτώβριο του 1897 επισκέφτηκε τον Κανεβάρω και του εξέθεσε τα προβλήματα της Κρήτης. Η γνωριμία του Κανεβάρω με τον Παρθένιο και το Σκαλτσούνη τον επηρέασε, και το 1898, ως υπουργός εξωτερικών της Ιταλίας, βοήθησε στη λύση του Κρητικού ζητήματος.

Την περίοδο 1897-1900, που απασχολούσε την Κρήτη το Μητροπολιτικό ζήτημα ο Ευμένιος επικοινωνούσε με τον Παρθένιο. Σημαντική ήταν η συμβολή του στη συγκράτηση των αρχικών αντιθέσεων των πληρεξούσιων Κρήτης. Θεωρούσε ως αιτία του προβλήματος τη στάση του Επισκόπου Ρεθύμνης Διονύσιου. Το Σεπτέμβριο του 1899 με Υπόμνημά του στο Πατριαρχείο εξέθετε αναλυτικά την κατάσταση που επικρατούσε στα εκκλησιαστικά πράγματα της Κρήτης και το ρόλο του Διονύσιου.

Με απαίτηση του Βασιλιά της Ελλάδος προσλήφθηκε ιδιαίτερος εφημέριος του Γεωργίου, τιμής ένεκεν, το 1900. Φαίνεται όμως ότι δεν περιοριζόταν στα καθαρά θρησκευτικά του καθήκοντα, αλλά συχνά εξέφραζε τη γνώμη του για τα κοινά. Γι' αυτό, ένα χρόνο μετά, έπεσε

σε δυσμένεια και παραιτήθηκε.

Ήταν αντίθετος με την απότομη διάλυση των μονών την οποία θεωρούσε ανόητη και υποστήριζε τη συγκώνευση και κατάργηση σταδιακά και φυσιολογικά, όσων δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις να συνεχίσουν τη λειτουργία τους. Στην κοινωνία των Χανίων από τα μέσα του 1900 επικρατούσε αναβρασμός. Ο Παρθένιος κατηγορήθηκε ότι υπέθαλπε την εξέγερση των μοναχών της Αγίας Τριάδος και της Ζωοδόχου Πηγής οι μοναχοί των οποίων, ζήτησαν τη βοήθειά του για να διεκδικήσουν τη διατήρηση των μονών τους. Επίσης κατηγορήθηκε ότι δεν διέμενε στη Γωνιά, όπως όφειλε, αλλά στη Χαλέπα. Ο Ευμένιος απάντησε ότι το άρθρο του καταστατικού νόμου που ορίζει να διαμένουν οι μοναχοί στις μονές τους αφορά τους επαίτες καλογήρους και δεν αφορά τον Παρθένιο. Όταν όμως το 1901 οι βουλευτές της δυτικής Κρήτης ήθελαν να στείλουν Υπόμνημα διαμαρτυρίας προς το Πατριαρχείο για τη διάλυση των μονών, ο Κυδωνίας Νικηφόρος και ο Μητροπολίτης Ευμένιος αρνήθηκαν και το απέστειλε ο Παρθένιος. Μετά την απόλυση του Βενιζέλου ο Διονύσιος Ρεθύμνης, ο Νικηφόρος Κυδωνίας και ο Παρθένιος Κελαϊδής διαμαρτυρήθηκαν υποστηρίζοντας ότι ο Βενιζέλος αδικήθηκε κατηγορούμενος για αντιπατριωτική ενέργεια.

Στις αρχές του 1904 οι Σφακιανοί έστειλαν τον Παρθένιο στην Αθήνα να εκθέσει στο βασιλιά την κατάσταση της πατρίδας. Επειδή δεν έγινε δεκτός σε ακρόαση υπέβαλε Αναφορά (21/3/1904), στην οποία γράφει ότι αγνοήθηκε από το περιβάλλον του πρίγκιπα. Προειδοποιούσε για τις συνέπειες της αγνόησης των παραπόνων του λαού, την περιφρόνηση των αγωνιστών, την ανέχεια, τη φορολογία, τις φυλακίσεις φτωχών χρεοφειλετών και κατηγορούσε τους βουλευτές ότι υπηρετούσαν *τα ατομικά τους συμφέροντα*. Προέβλεπε ότι η δυσανεμία του λαού θα εκφραζόταν σύντομα και φοβόταν για εμφύλιο σπαραγμό. Ανάλογο Υπόμνημα υπέβαλε και στο Γεώργιο, ο οποίος κάλεσε τους Σφακιανούς να ανακαλέσουν και διέταξε το Μητροπολίτη να καταδικάσει τον Παρθένιο.

Ο Παρθένιος κλήθηκε να δικαστεί στις 4 Ιουνίου του 1904. Ζήτησε αναβολή επικαλούμενος ασθένεια, τη συγκοινωνία και άγνοια του κατηγορητηρίου. Η σύνοδος συνήλθε και τον έθεσε σε αργία ενός έτους, διατάσσοντας τον περιορισμό του στη μονή Επανωσήφη. Στο σπίτι του, στη Χαλέπα, συγκεντρώθηκαν φίλοι και συγγενείς για συμπάρασταση και τον βοήθησαν να επιβιβαστεί σε πλοίο στο Βλητέ και να δραπετεύσει. Από τον Πειραιά, με τηλεγράφημά του, ενημέρωσε

τον πρίγκιπα και τον Ευμένιο: «*Αφικόμην αἰσίως. Ἐν Χριστῷ εὐχέτης Παρθένιος Κελαϊδῆς*». ⁸² Στην Αθήνα ο Παρθένιος προσπάθησε να επηρεάσει την Ελληνική Κυβέρνηση και θέλησε να επιστρέψει στην Κρήτη όταν ξέσπασε το κίνημα του Θερίσου. Άλλωστε στο σπίτι του από τις αρχές του 1905 γίνονταν μυστικές συναντήσεις στις οποίες συμμετείχαν οι Βενιζέλος, Φούμης, Πιστολάκης, Μάνος, Παπαδερός, Μπυράκης κ. ά. και τέθηκαν οι βάσεις του κινήματος του Θερίσου. Οι συγγενείς του όμως τον εμπόδισαν επειδή η υγεία του είχε επιβαρυνθεί και στις 20 Αυγούστου 1905 πέθανε στη Σύρο.

Ήταν φιλομαθής, μιλούσε γαλλικά και ιταλικά, διακρινόταν για τη φρόνηση και τη διορατικότητά του, με ακατάπαυστη δράση, με πειθώ και λόγο, πολιτικός, διπλωμάτης, εύστροφος και πατριώτης. ⁸³

Ο ιερομόναχος **Παρθένιος Περίδης** γεννήθηκε το 1810 στη Ρογδιά Κισάμου. Από την παιδική ηλικία έζησε τα δεινοπαθήματα του κρητικού λαού και γνώρισε τους ήρωες της μεγάλης εποποιίας του '21. Το 1823, στην εκστρατεία της Κισάμου, ο Σήφακας είχε το στρατηγείο του στη Ρογδιά και επιτηρούσε τους Σελινιώτες Τούρκους. Ο Περίδης έζησε τις μάχες στην περιοχή και είδε τις καταστροφές, τις σφαγές και τις λεπλασίες. Διδάχτηκε από τον ιερέα του χωριού του τα πρώτα γράμματα και σε νεαρή ηλικία προσήλθε στη μονή της Γωνιάς και φοίτησε στη σχολή της μονής, η οποία λειτουργούσε από το 1832 και εξελίχθηκε σε ελληνικό σχολείο. Χειροτονήθηκε διάκονος το 1834 και είχε γέροντα τον ηγούμενο Παρθένιο Φρυδάκη. Επειδή οι Τούρκοι υποπεύονταν τον Παρθένιο Φρυδάκη και τον Παρθένιο Περίδη και διέτρεχε κίνδυνο η ζωή τους διέφυγαν στην Ύδρα. Φοίτησε στο ελληνικό σχολείο της Ύδρας, μετά στην Αθήνα και στη Σύρο από όπου πήρε το απολυτήριό του στις 1 Οκτωβρίου 1848. Με προτροπή του πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών και αδελφού της μονής Γωνιάς Μισαήλ Αποστολίδη σπούδασε στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με δαπάνες της μονής. Το Φεβρουάριο του 1851 επέστρεψε στην Κρήτη, εργάστηκε αρχικά ως ελληνοδιδάσκαλος στο Ρέθυμνο, ύστερα δίδαξε και ίδρυσε σχολεία στην Κίσαμο και στο Σέλινο. Στην Αθήνα είχε συνδεθεί με Κρήτες με τους οποίους αλληλογραφούσε και τους ενημέρωνε για την κατάσταση στην Κρήτη. Έχοντας επαναστατική συνείδηση δεν αρκέστηκε μόνο στα διδασκαλικά

του καθήκοντα. Κήρυττε, συζητούσε και διαφώτιζε το λαό, διαμορφώνοντας συνειδήσεις πατριωτικές και χριστιανικές. Γι' αυτό οι Τούρκοι τον υποπτεύονταν και τον παρακολουθούσαν.

Το 1855 οι επαρχίες Κισάμου και Σελίνου έστειλαν μια τετραμελή επιτροπή από πληρεξούσιους στη Μεγάλη Εκκλησία και ζήτησαν να ανασυσταθεί η επισκοπή και να χειροτονηθεί Επίσκοπος και μάλιστα είπαν ότι θα πληρώσουν 50.000 γρόσια. Μια σημαντική μερίδα, πρότεινε τον Παρθένιο Περίδη για Επίσκοπο. Δεν πέτυχαν όμως το σκοπό τους αν και παρέμειναν στην Κωνσταντινούπολη επί σαράντα ημέρες.

Το 1859 ο διοικητής Χουσνή πασάς κατόρθωσε να αρπάξει από τα χέρια του Αυστριακού πρόξενου Στίγκλιχ επιστολές του Παρθένιου στις οποίες σιγματίζε τη διοίκησή του. Τον συνέλαβε και τον εξόρισε στην Κωνσταντινούπολη *«όπου έρρίφθη εις τας φυλακάς και έπ' άρκετών χρόνων ύπέστη πλείστα όσα μαρτύρια, έσώθη δέ, ως έκ θαύματος κατόπιν πολλών έπεμβάσεων»*.⁸⁴ Με επέμβαση, μάλλον της ρωσικής πρεσβείας, αποφυλακίστηκε παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη και δίδαξε στο σχολείο του Σκούταρι.

Το 1860 η έξαρση των προσχωρήσεων στη δυτική εκκλησία, στις επαρχίες Κισάμου και Σελίνου, συνδυάστηκε με την άρνηση του Πατριαρχείου να ανασυστήσει την επισκοπή. Οι επαρχίες εκμεταλλεύτηκαν το πρόβλημα και διεμήνυσαν στον Μητροπολίτη Διονύσιο ότι, αν δεν χειροτονηθεί Επίσκοπος και δεν αποφυλακισθεί ο Παρθένιος Περίδης, θα ασπασθούν ομαδικά τον καθολικισμό. Το Πατριαρχείο τελικά ενέδωσε στο χρόνια αίτημα των κατοίκων, δε δέχτηκε όμως την υποψηφιότητα του Παρθένιου, αφού και η τουρκική πλευρά αντιδρούσε λόγω της επαναστατικής του δράσης. Ο Παρθένιος επανήλθε από την εξορία του μετά τις 6 Μαΐου 1861. Επέβαινε στο ίδιο πλοίο που έφερε το νέο διοικητή Χεκίμ Ισμαήλ στην Κρήτη και συνδέθηκε με φίλια μαζί του. Χαρακτηρίζει μάλιστα τον Ισμαήλ χειρότερο του Χουσνή και *«άνθρωπο κακής πίστεως»*.⁸⁵

Ο Παρθένιος εργάστηκε πάλι ως δάσκαλος, ενώ συγχρόνως ξεκίνησε συνεννοήσεις με επιφανείς Κρήτες και προετοιμάζε την Μεγάλη Επανάσταση. Αναφέρεται μία συνάθροιση στις 20 Φεβρουαρίου 1866 στο Καθολικό της μονής Γωνιάς, στην οποία συμμετείχαν οι Παρθένιος Περίδης, Παρθένιος Κελαϊδής, ο προηγούμενος Παρθένιος Φρυδάκης, Π. Πολυχρονίδης εφημέριος Ροδωπού και παλαιίμαχοι Χανιώτες αγωνιστές. Στη σύσκεψη ο Παρθένιος Περίδης εξήγησε το σκοπό τους και ενημέρωσε για θετικά μηνύματα από όλη την Κρήτη. Ορκίστηκαν στο

*Ιερομόναχος Παρθένιος Περίδης (1810-1903).
Ο πρωτουργός της επανάστασης του 1866*

Ευαγγέλιο να αγωνιστούν για την απελευθέρωση της Κρήτης συνολικά πενήντα άτομα και αποφάσισαν να μηΰσουν κι άλλους.

Μετά την συνάθροιση του Ομαλού στις 10 Απριλίου 1866 στάλθηκαν επιστολές σε επιφανείς χριστιανούς. Ο Παρθένιος με πρόκριτους της Κισιάμου έγραφαν «*ὅτι εἶναι συμφωνότατοι εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Προσωρινῆς ἐπιτροπῆς τῶν Λάκκων. Ὁ Παρθένιος μάλιστα προσέθεσε ὅτι ἅμα τῇ συναθροίσει τῶν ἐπαρχιῶν εἶναι ἔτοιμος εἰς τὰς διαταγὰς καὶ τὰς ἀποφάσεις μας*».⁸⁶

Στις 16 Απριλίου 1866 ο Παρθένιος, ως πληρεξούσιος Κισιάμου, ήταν στη σύσκεψη των σαράντα πρόκριτων από τις πέντε επαρχίες των Χανίων, που συνήλθαν στα Μπουτσουνάρια. Εκεί αποφάσισαν να πείσουν τον Ισμαήλ για τις ειρηνικές τους διαθέσεις και ὀρισαν νέα συγκέντρωση τρεις μέρες μετά. Η συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε στους Λάκκους (20/4) και αποφασίστηκε να μεταβούν στα Μπουτσουνάρια. Οι ἄοπλοι ὀρισαν να συναντηθούν στον Ἅγιο Παντελεήμονα του Φουρνέ και ἔφτασαν στο Σκηνέ. Εκεί φαίνεται ὅτι ανέλαβε ενεργό ρόλο ο Παρθένιος Περίδης. Ο Ισμαήλ ἔστειλε επιτροπή ζητώντας ἐξηγήσεις, οι 150 συναθροισμένοι εξαγριώθηκαν, ἀλλά πρέμπσαν με παρέμβαση του Παρθένιου και ἀπάντησαν ὅτι ο λαός τούς ἀνάγκασε να συγκληθούν, ὅτι εἶναι ἄοπλοι και θέλουν να υποβάλουν μόνο παράπονα. Τόνισαν ὅτι φοβούνται να πάνε ἀπευθείας στα Χανιά, υποσχέθηκαν ὅτι θα τηρήσουν τάξη και ἔστειλαν ἔγγραφη εἰδοποίηση στον πασά και τους πρόξενους ὅτι δε στρέφονται κατά του Σουλτάνου.

Η συγκέντρωση στα Μπουτσουνάρια, σε δέκα μέρες ἀριθμούσε 12.000 άτομα. Οι Παρθένιοι (Περίδης και Κελαϊδής), ἔψαλλαν καθημερινά Παράκληση και ἀκολουθούσε παραινετική ομιλία για ομόνοια, ἀγάπη και πυχία, ἐνῶ ἐξέθεταν και το σκοπό τους. Οι συναθροισμένοι ζούσαν με τάξη και πρεμία ἐκκλησιάζονταν συχνά, τηρούσαν τη νηστεία και ἐνημερώνονταν για τις ἐπιστολές που ἔστελνε ἢ ἐλάμβανε η ἐπιτροπή.

Μέλη της κεντρικής ἐπιτροπῆς που κατάρτιστηκε, ἦταν και οι δύο Παρθένιοι οι οποίοι ἀνέλαβαν τη διεκπεραίωση των πολιτικῶν και διπλωματικῶν ἐγγράφων. Οι πρώτες διαμαρτυρίες της συνέλευσης προς τους πρόξενους ἦταν γραμμένες ἀπό τον Παρθένιο Περίδη που διεκδικούσε ἐπίσης την πατρότητα της Αναφοράς προς το Σουλτάνο, ως γνώστης των παθημάτων και των πόθων των Κρητῶν. Επίσης το μυστικό Ὑπόμνημα ἴσως ἀποτελεῖ προϊόν συνεργασίας μορφωμένων ἐπαναστατῶν και ἰδίως του Παρθένιου. Ὅπως διηγείται τον κάλεσε ο Κωσταρὸς σε ἓνα σπῆλαιο και ἀποφάσισαν να ἀναγνωστεῖ το Ὑπόμνημα

μυστικά σε όλους τους πληρεξούσιους των επαρχιών της Κρήτης. Οι πληρεξούσιοι συνήλθαν στο ελαιοτριβείο της Αγίας Κυριακής, ορκίστηκαν μυστικότητα, διαβάστηκε και εξηγήθηκε το Υπόμνημα από τους δύο Παρθένιους. Μετά από οκτάωρη συζήτηση και λογομαχίες ο Παρθένιος Περίδης ανέβηκε σε ένα τραπέζι εκφώνησε πατριωτικό λόγο και πέτυχε την υπογραφή του υπομνήματος. Στο τέλος ευχαρίστησε, με σύντομη ομιλία, τους πληρεξούσιους και τους προέτρεψε να γυρίσουν στα χωριά τους μέχρι να έρθει η απάντηση της Πύλης. Τους εφοδίασε με παραινετικές προκηρύξεις προς τις επαρχίες και συνέστησε να επικρατήσει τάξη και ησυχία.

Ο Ισμαήλ έστειλε στρατό στην Αγία Κυριακή, αλλά η επιτροπή – αποτελούμενη από δέκα πέντε πληρεξούσιους και τους Παρθένιο Περίδη και Παρθένιο Κελαϊδή– ειδοποιήθηκε και διέφυγε στον Άγιο Γεώργιο στα Κεραμειά. Εκεί ο επίσκοπος Κυδωνίας Μισαήλ και δέκα πρόκριτοι των Χανίων ήρθαν με διαταγή του Ισμαήλ και τους ζήτησαν να διαλυθούν. Ο Ισμαήλ πασάς, θεωρώντας τους δύο Παρθένιους ως άξονες της επανάστασης, υπέθεσε ότι αν αυτοί έφευγαν οι συναθροισμένοι ίσως να διαλύονταν. Τους απείλησε με καταγγελία στον Πατριάρχη για να αποσυρθούν αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Επιμένοντας ο Ισμαήλ κάλεσε στις 29 Μαΐου τον επίσκοπο Κισάμου Γεράσιμο, το ηγουμενοσυμβούλιο της μονής Γωνιάς και εβδομήντα προύχοντες στο Διοικητήριο και αξίωσε απειλητικά από τον Επίσκοπο να τους διατάξει να αποχωρήσουν από την επιτροπή και αν αρνούσαν να τους αποκηρύξουν. Ο Επίσκοπος ενέδωσε στις πιέσεις και, για να μη θεωρηθεί συνένοχος, τους απείλησε με καθαίρεση. Απάντησαν στο Γεράσιμο (31/5) ότι τα μέλη της επιτροπής και ο λαός δεν τους άφηναν να φύγουν γιατί με τα κηρύγματά τους, εκτός από την εξήγηση του Ευαγγελίου, συντελούσαν στη διατήρηση της τάξης και εξυπηρετούσαν τις θρησκευτικές ανάγκες των συναθροισμένων. Όταν ο Επίσκοπος έδειξε την επιστολή στον Ισμαήλ εκείνος αγανακτισμένος τον διέταξε να τους θέσει σε αργία. Ο Γεράσιμος τους γνωστοποίησε την απαίτηση τού διοικητή κι εκείνοι του απάντησαν ότι δεν υπέπεσαν σε παράβαση των κανόνων της εκκλησίας ώστε να τους επιβάλει αργία, και αν επιθυμούσε ο διοικητής ας τους καταδίωκε πολιτικά. Ο Ισμαήλ οργισμένος δεν έπαψε να απειλεί ότι θα τους συλλάβει.

Η απάντηση της Πύλης κοινοποιήθηκε στους επαναστάτες στο Μπρόσνιερο από τρεις απεσταλμένους του Ισμαήλ. Ο σύμβουλος Αριστάρχης διεκόπη από τους παρευρισκόμενους, ενώ διάβαζε την

διαταγή,, όταν άκουσαν να αποκαλούνται οι πρόκριτοι «απονενομημένοι». Επειδή δεν έδωσε εξηγήσεις η συνέχιση της ανάγνωσης θεωρήθηκε περιττή. Ο Παρθένιος Περίδης σε ιδιαίτερη συνομιλία είπε στον επίσημο οθωμανό Μπάντην, ότι η Αναφορά προς το Σουλτάνο παρεξηγήθηκε και ότι ούτε οι Τούρκοι ήθελαν την καταστροφή του τόπου. Ο Μπάντην απάντησε ότι η Κρήτη έχει αίμα κουζουλό και πρέπει να κυθεί για να ψυχάσει. Ο Παρθένιος του ευχήθηκε αστειευόμενος «*Εϋχομαι λοιπόν Μπάντην νά είναι τὸ ἰδικὸν σου αἷμα τὸ πρῶτον τὸ ὁποῖον θὰ κυθῆ*».⁸⁷ Πράγματι ο Μπάντην, επικεφαλής 2.000 στρατιωτών που στάλθηκαν για ενίσχυση από τα Χανιά, σκοτώθηκε στο Βάμο στις 27 Αυγούστου, όταν οι Τούρκοι καθλώθηκαν από σώμα χριστιανών. Ο Παρθένιος προειδοποίησε τους απεσταλμένους του Ισμαήλ εκ μέρους των επαναστατών ότι, αν δεχτούν επίθεση, θα καταφύγουν στα έσχατα.

Στην πορεία του προς το Βαφέ, ο Μουσταφά πασάς στρατοπέδευσε νότια του Βάμου και δοκίμαζε τις δυνάμεις των επαναστατών με μικροεπιδρομές. Στις 9 Οκτωβρίου μια ομάδα επαναστατών με επικεφαλής τον Παρθένιο έτρεψε σε φυγή τουρκικό απόσπασμα. Ο Παρθένιος, επικεφαλής της Επιτροπής των Κρητών, βρισκόταν στο Βαφέ όταν έφτασε ο Ι. Ζυμβρακάκης με εθελοντές και εφόδια και κάλεσε σε σύσκεψη τους αρχηγούς και τους καπετάνιους. Η προσπάθεια του Παρθένιου να συγκεντρωθούν όλα τα επαναστατικά σώματα υπό την αρχηγία του Ζυμβρακάκη δεν είχε αποτέλεσμα. Για την καταστροφική μάχη του Βαφέ (12/10) ο Παρθένιος αποσιωπά το λάθος του Ζυμβρακάκη να παραταχθεί στα πεδινά και γράφει ότι ο Μουσταφά επιτέθηκε αμέσως, φοβούμενος μήπως συγκεντρωθούν περισσότεροι επαναστάτες. Ο Παρθένιος παραλίγο να συλληφθεί, αφού έφυγε τελευταίος, και χάρη στην ταχύτητά του έσωσε τον εαυτό του, έναν αξιωματικό και ένα ημίονο φορτωμένο με φυσίγγια και έγγραφα.

Οι επαναστάτες κατέφυγαν στα Ασκύφου, όπου ξέσπασαν διαμάχες και προκλήθηκε πανικός, όταν διαδόθηκε από κάποιους ότι έφτασε ο τουρκικός στρατός. Ο Ζυμβρακάκης έστειλε έναν αξιωματικό να ανατινάξει την εκκλησία, όπου φυλάσσονταν τα πολεμοφόδια, αλλά η ψυχραιμία του Παρθένιου τον απέτρεψε, αφού θεώρησε ότι ήταν αδύνατο να ανέβουν οι Τούρκοι τη νύχτα στα Σφακιά.

Από τις 25 Οκτωβρίου οι δύο Παρθένιοι βρίσκονταν στη Δρακώνα Κυδωνίας κα,1 μετά το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου και την αποτυχία στο Καστέλλι, πήγαν στη Ζούρβα. Εκεί η Γενική Συνέλευση (30/11/66), αφού αποφάσισε να συναφθεί δάνειο 20 εκ. γροσίων για τη συνέχιση

του αγώνα, αποκήρυξε ως αίτιο της καταστροφής του Αρκαδίου τον επίσκοπο Λάμπης και Σφακίων Παΐσιο, καλώντας οποιονδήποτε να τον σκοτώσει χωρίς οίκτο για παραδειγματισμό. Την απόφαση υπογράφουν δέκα τρία μέλη της Γενικής Συνέλευσης ανάμεσά τους και οι δύο Παρθένιοι. Η συνέλευση κάλεσε όλους τους αρχηγούς και αποφάσισαν να μη δεχτούν υποταγή, ενώ ο Μουσταφά ήταν ήδη στον Αλικιανό. Όρισε αντιπρόσωπό της τον Παρθένιο Περίδη και αρχηγούς για το δυτικό Τμήμα τον Ι. Ζυμβρακάκη, για το Ρέθυμνο τον Π. Κορωναίο, για τις ανατολικές επαρχίες το Μ. Κόρακα και για τους εθελοντές το Βυζάντιο. Τότε φάνηκαν οι πρώτες σοβαρές διαφωνίες των αρχηγών. Ο Μουσταφά πέρασε στο Σέλινο, αφού οι αρχηγοί δεν υπάκουσαν στον Ζυμβρακάκη και τον Παρθένιο που πρότειναν να οχυρωθούν στα Ποροσέλια. Αργότερα επίσης, οι αρχηγοί του Ρεθύμνου και ο Ζυμβρακάκης δεν υπάκουσαν στον Παρθένιο Περίδη που τους μετέφερε το σχέδιο της συνέλευσης να αποκλείσουν στα Ασκύφου το Μουσταφά, πριν να αποχωρήσει από τα Σφακιά.

Τον Ιανουάριο τουρκικό φιρμάνι καλούσε τους Κρήτες σε εκλογή αντιπροσώπων. Η Γενική Συνέλευση απάντησε με δύο εγκυκλίους προς λαό που φέρουν τις υπογραφές των Παρθένιων. Προέτρεπε το λαό να μη στείλει αντιπροσώπους και να αποκηρύξει όσους εκλεγούν. Αμέσως μετά η συνέλευση με επικεφαλής τους Παρθένιο Περίδη και Παρθένιο Κελαϊδή, μετέφερε τα τρόφιμα και πολεμικά είδη στο Θέρισο, στις Φώκιες, στο Επανοχώρι και κατέληξε στην Αγία Ρουμέλνη για να οργανώσει τις αποθήκες ανεφοδιασμού, το νοσοκομείο και το τυπογραφείο. Εκεί εξελέγη η επιταμελής Προσωρινή Κυβέρνηση με μουσική ψηφοφορία, μέλος της οποίας εξελέγη ο Παρθένιος Περίδης. Η συνέλευση στις 20 Ιανουαρίου του '67 στην Ίμπρο ονομάστηκε «Γενική Συνέλευσις των Κρητών», και εξέλεξε πρώτο Πρόεδρο παμψηφεί τον Παρθένιο Περίδη. Ο Παρθένιος ευχαρίστησε τα μέλη και υπέδειξε να ανατεθεί η προεδρεία στον παλιό αγωνιστή Α. Μανουσογιαννάκη, αλλά η επιμονή όλων τον ανάγκασε να δεχτεί. Στα τέλη Ιανουαρίου έγινε απόπειρα να ακυρωθεί η εκλογή της προσωρινής κυβέρνησης, οι Παρθένιοι απείλησαν με αποχώρηση διασώζοντας την ενότητα των πολιτικών σωμάτων. Στις 13 Ιουνίου 1867 οι υπόνοιες της διοίκησης, ότι νοσηλεύονται στη μονή Γωνιάς ο Παρθένιος Περίδης και ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης, προκάλεσαν τον κανονιοβολισμό της μονής.

Μετά την ανάγνωση του φερμανιού του νέου διοικητικού οργανισμού της Κρήτης στα Χανιά, το Νοέμβριο του '67, δόθηκε εντολή σε χρι-

στιανούς να εργαστούν υπέρ της υποταγής. Η Ελισάβετ Κονταξάκη έστειλε επιστολές στον Παρθένιο Περίδη και σε άλλους αρχηγούς να αποδεχτούν το νέο νόμο, αλλά φυσικά αρνήθηκαν.

Στη Συνέλευση της Αργυρούπολης, τον Οκτώβριο του '67, οι τρεις απεσταλμένοι της ελληνικής κυβέρνησης προέτρεψαν επιμονή στον αγώνα και στο αίτημα της ένωσης, υποσχόμενοι εφοδιασμό της επανάστασης και περίθαλψη των προσφύγων στην Ελλάδα. Τότε όμως φάνηκε ο δικασμός των Κρητών. Ο Παρθένιος Περίδης ήταν με τους «ενωτικούς», οι οποίοι ήταν οι λιγότεροι αλλά ενεργητικότεροι και δεν δέχονταν άλλη λύση. Οι «αυτονομιστές» ήθελαν διαπραγματεύσεις για την εξασφάλιση προνομίων. Παρά τις διαφωνίες και την απειλή επεισοδίων οι προτάσεις Ααλή απορρίφθηκαν.

Το Νοέμβριο ο Παρθένιος έγραφε στον Μ. Μπογιατζόγλου ότι η βραδύτητα των αποστολών θα σταματούσει την επανάσταση. Οι υποταγές το 1868 ακόμη και αρχηγών οδήγησαν τη συνέλευση (23/5/68), υπό την προεδρία του Παρθένιου, στην απόφαση ότι όσοι λαϊκοί ή κληρικοί αποδεικνύονταν προδότες θα στερούνταν διαβίου τα αστικά ή πολιτικά δικαιώματά τους. Την ίδια περίοδο οι Τούρκοι επικήρυξαν και προσπάθησαν να δολοφονήσουν αρχηγούς της επανάστασης. Ανάμεσα στους επικηρυγμένους ήταν και ο Παρθένιος που έγραφε χαρακτηριστικά: *«ό πασῶς ἔχει προδότας μισθωμένους μὲ ἀφθόνους λίρας νά μὲ δολοφονήσουν ὅπου κοιμοῦμαι»*.⁸⁸

Ο Παρθένιος ήταν αντίθετος με την υπογραφή Αναφοράς υπέρ της Αγγλίας και καυτηρίαζε τη σπουδή με την οποία έγινε η συγκέντρωση υπογραφών, ενώ η συνέλευση δεν είχε ακόμη αποφανθεί.

Στη συνέλευση στις Βρύσες Αμαρίου (1/7/68) μετά από προτάσεις και σοβαρές διαφωνίες όσοι υπέγραψαν το ψήφισμα επικαλέστηκαν τη διαβεβαίωση του Παρθένιου Περίδη και του Σ. Χιονουδάκη ότι ήταν αντίθετοι με το ψήφισμα, αλλά φοβούνταν ότι οι επαναστάτες του δυτικού τμήματος θα υποτάσσονταν αν δεν επικαλούνταν την Αγγλία.

Από τις αρχές Νοεμβρίου 1868 ο Παρθένιος με μια ομάδα τριακοσίων περίπου επαναστατών από τα δυτικά Σφακιά κατέφυγαν στην Οσία Μαρία της Σαμαριάς, ελπίζοντας ότι θα διαφύγουν με πλοίο από την Αγία Ρουμέλη. Οι Σφακιανοί, θεωρώντας την παρουσία τους επικίνδυνη για την επαρχία τους, με επιστολή σε τραχύ και απειλητικό ύφος τους ζήτησαν να παραδοθούν. Απελπισμένοι, χωρίς δυνατότητα διαφυγής, έστειλαν επιστολή στον διοικητή Χ. Αβνή ζητώντας πλοία για να αποχωρήσουν. Εκείνος τους πρότεινε να έρθουν στα Χανιά και

*Ιερομόναχος Παρθένιος Περίδης (1810-1903).
Ο πρωτουργός της επανάστασης του 1866*

να παραδοθούν, αλλά ο απεσταλμένος τους συνελήφθη στους Λάκκους και οι εγκλωβισμένοι στη Σαμαριά περίμεναν μάταια την απάντηση. Αφού έληξε η προθεσμία που τους δόθηκε ο Σάββα πασάς ξεκίνησε με στρατό εναντίον τους και διέφυγαν προς το Ξυλόσκαλο. Ειδοποίησαν τη φρουρά των Λάκκων ότι θα παραδοθούν, με τρεις απεσταλμένους οι οποίοι όμως συνελήφθησαν. Πληροφορήθηκαν ότι, αν δεν παραδίνονταν, θα απειλούνταν η ζωή των φυλακισμένων κι έτσι χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες και παραδόθηκαν. Ο Παρθένιος Περίδης και οι εθελοντές παραδόθηκαν στο σταθμό της Καβαλαρές στις 18 Ιανουαρίου 1869. Αφού τους μετέφεραν στα Χανιά, τους περιέφεραν στον Κάτωλα και στη Σπλάντζια για εξευτελισμό. Ρακένδυτοι, ανυπόδητοι και πεινασμένοι, δέχτηκαν βρισιές, σφυρίγματα, αποδοκιμασίες, φτυσίματα

και κλευασμούς. Οι οθωμανοί και οι εβραίοι των Χανίων τους πέταξαν ό,τι πρόχειρο και βρώμικο βρήκαν.

Μετά την παράδοσή του ο Παρθένιος φυλακίστηκε, γρήγορα όμως απελευθερώθηκε και περιορίστηκε στη μονή Γωνιάς, επιτηρούμενος από τουρκική φρουρά. Συνεργαζόταν με το μοναχό της μονής Συμεών, ο οποίος του έφερνε πληροφορίες και ήταν ο γραμματοκομιστής του. Τον Απρίλιο του 1870 μετέβη στο Ηράκλειο, συνοδεύοντας τον επίσκοπο Κισάμου και Σελίνου Μισαήλ, και παρέδωσε επιστολή στο μητροπολίτη Κρήτης Μελέτιο παρακαλώντας τον να συνεννοηθεί με το διοικητή για να του δοθεί κάποια διδασκαλική θέση, ώστε να μπορεί να προσφέρει στην πατρίδα αλλά και να εξασφαλίζει την επιβίωσή του. Όπως γράφει στην επιστολή «*ή περαιτέρω άπραξία και απομόνωσης ούτως ειπείν καθίσταται βάσανος άφορπτος εις έμέ προστιθεμένης και τής καθ' ήμέραν άπορίας τοῦ ζῆν*».⁸⁹ Ο Μελέτιος υπέβαλε το αίτημα αλλά ο διοικητής δεν απάντησε.

Όταν πέθανε ο συμπολεμιστής του Τζικριτζής ο Γραμπουσιανός, ο Παρθένιος ζήτησε άδεια, παρέστη στην κηδεία του και εκφώνησε πύρινο λόγο κατά του τυράννου, διακηρύσσοντας την απόφαση των Κρητών να απαλλαγούν από το ζυγό του κατακτητή. Συνελήφθη αμέσως, ως επικίνδυνος και αδιόρθωτος επαναστάτης, και φυλακίστηκε. Οι Τούρκοι έκαψαν μέρος από το αρχείο του στην πλατεία του Συντριβανιού. Η αθηναϊκή εφημερίδα *Η Βουλή*, το Μάρτιο του 1874, αναφέρει ότι ο Ρεούφ πασάς κάλεσε τον Παρθένιο και μετά από μια στιχομυθία που είχε μαζί του τον συνέλαβε ή κάποιοι τον απήγαγαν. Ο Παρθένιος συνελήφθη το Μάρτιο του 1874, μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και φυλακίστηκε το καλοκαίρι του 1874. Γρήγορα μεταφέρθηκε στο Ικόνιο και τελικά τέθηκε υπό περιορισμό στο μοναστήρι της Παναγίας Σουμελά στην Τραπεζούντα. Τη φυλάκιση του Παρθένιου επιβεβαιώνει με επιστολή του προς τον Παρθένιο Κελαϊδή ο Χατζημικάλης Γιάνναρης: «*Εξωρίσθη εκεί υπό τής Πύλης και τοῦ Πατριαρχείου από πέρυσι τόν Ίούλιον και συχνά μοῦ γράφει τὰ πάθη του*».⁹⁰ Ο Κισάμου Μισαήλ θεωρήθηκε υπαίτιος της εξορίας του Παρθένιου λόγω των σχέσεών του με τον Ρεούφ πασά.

Ο Παρθένιος προφασίστηκε όμως ασθένεια και μεταφέρθηκε σε νοσοκομείο της Κωνσταντινούπολης, από όπου δραπετεύσε, υποκρινόμενος το νεκρό. Σε συνεργασία με την ελληνική παροικία, τοποθετήθηκε σε φέρετρο ντυμένος με άμφια και με τον αέρα στο πρόσωπο, και φυγαδεύτηκε. Στη συνέχεια ξυρίστηκε, δηλώθηκε ως μέλος μιας

ομάδας Ιταλών και έφυγε με πλοίο μαζί τους στην Αθήνα. Κατά μια άλλη εκδοχή ντυμένος με μανδύα νοσοκομείου επιβιβάστηκε σε αυστριακό ατιμόπλοιο και έφτασε στη Σύρο.

Μετά την άφιξή του στην Αθήνα συνέχισε τη δράση του. Διετέλεσε πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου των Κρητών «Αναγέννησις», συμμετείχε σε επιτροπές που ετοιμάζαν εξέγερση στην Κρήτη, φρόντιζε για τα ορφανά και τους πρόσφυγες του πολέμου με εράνους και παραστάσεις στις κυβερνήσεις της Ελλάδας και των Μ. Δυνάμεων. Το 1875 ιδρύθηκε το «Κρητικόν Κέντρον», ένας σύλλογος καλλιεργημένων Κρητών, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο Παρθένιος, που είχε ως βασικές επιδιώξεις τον αγώνα υπέρ της Κρήτης και της Ελλάδος, με θέση υπέρ της αυτονομίας για το Κρητικό ζήτημα, εφόσον η ένωση ήταν αδύνατη. Τον επόμενο χρόνο, ύστερα από συγκέντρωση Κρητών προσφύγων στο Παναθηναϊκό Στάδιο, αποφασίστηκε η υποκίνηση εξέγερσης στην Κρήτη και ιδρύθηκε το «Εθνικόν Κέντρον» στο οποίο ο Παρθένιος ήταν μεταξύ των επικεφαλής.

Στις 21 Ιανουαρίου του '78 μαζί με μια ομάδα παλιών οπλαρχηγών (Σκαλίδης, Παπαδογιάννης, Χατζημιχάλης Γιάνναρης και άλλοι), με 1.500 ένοπλους έφυγε για την Κρήτη. Αναφέρεται ότι στις 28 Φεβρουαρίου 1878 συμμετείχε στο σώμα 350 Κισαμιτών επαναστατών υπό το Σκαλίδη (ήταν πρώτος εξάδελφος του Παρθενίου). Στις 1 Αυγούστου συμμετείχε στη Γενική Συνέλευση στους Κάμπους ως πληρεξούσιος Κισάμου και μετά επέστρεψε στην Αθήνα.

Στις εκλογές των επισκόπων το 1880, παρά τη λαϊκή απαίτηση, ο Παρθένιος δεν εξελέγη. Η τουρκική διοίκηση απέτρεπε εκλογές υποψήφιων που είχαν επαναστατική δράση. Από την Κίσαμο και το Σέλινο μια μερίδα χριστιανών εκφράστηκαν υπέρ του Παρθενίου. Ο μητροπολίτης Μελέτιος και το Πατριαρχείο κατηγορήθηκαν για τις επιλογές τους. Ο Μελέτιος, όταν ρωτήθηκε γιατί δεν εξελέγη ο Παρθένιος Περίδης, απάντησε ότι δεν μπορούσε να γνωστοποιήσει τους λόγους. Ο Παρθένιος πικραμένος γράφει ότι «*ό Μητροπολίτης, έξ ύλικού συμφέροντος παρακινούμενος παρέστησε τὰ πράγματα εἰς τὸ Πατριαρχεῖον πολὺ διαφορετικὰ ἀφ' ὅ,τι ἔπρεπε καὶ ἤρμοζε εἰς τὸν χαρακτῆρα του*».⁹¹ Να σημειωθεί ότι για το Επισκοπικό ζήτημα εκείνη την περίοδο στο αρχείο του Παρθενίου υπάρχουν εβδομήντα επιστολές.

Το 1889 συμμετείχε σε συγκέντρωση 200 επιφανών Κρητών στο Μοσχάτο καθώς και στην επιτροπή που συστάθηκε και επισκέφθηκε τον πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη ζητώντας να σταλεί βοήθεια στην Κρήτη.

Μετά την επανάσταση του '89 η «Επιτροπή Αμύνης» στην οποία συμμετείχαν οι Παρθένιος Περίδης και Παρθένιος Κελαϊδής, φοιτητές και πρόσφυγες Κρήτες, συνεργάστηκε με την «Ένωση Πατριωτών Κρητών», με στόχο τη συντονισμένη δράση για την ανάκτηση των ελευθεριών. Όταν στάλθηκε στην Αθήνα ο Γερμανός Αποστολάκης, ως εκπρόσωπος της Μεταπολιτευτικής, συνεργάστηκε με τους δύο Παρθένιους. Ο Παρθένιος Περίδης ανήκε στην ομάδα των οπλαρχηγών προσφύγων, είχε λάβει γνώση του Υπομνήματος Κούνδουρου από τις 17 Αυγούστου του '95 και το θεωρούσε κάλλιστο, αλλά συνιστούσε στους μεταπολιτευτικούς να περιμένουν. Ενθαρρύνοντάς τους μάλιστα ο Παρθένιος όπως και άλλοι, υπόσχονταν ότι την κατάλληλη ώρα θα κατέρχονταν στην Κρήτη. Έλαβε μέρος στο πάνδημο συλλαλητήριο το '96 και εξελέγη μέλος του εθνικού κοιμητηρίου. Προσπάθησε να πείσει την Ελληνική Κυβέρνηση να βοηθήσει, αλλά εκείνη επέμενε στη διάλυση της επιτροπής. Τον Ιούνιο του '96 οργάνωσε αποστολή πολεμοφοδίων στη Σούγια Σελίνου και πρόσφερε απερίγραπτη χαρά στους χριστιανούς.

Το 1898 ήταν κλινήρης και έλαβε από το ελληνικό κράτος βοήθημα 90 δραχμών με το οποίο αδυνατούσε να αντεπεξέλθει. Από το 1893 ο Κισάμου Δωρόθεος, με επιστολή του προς τον Παρθένιο έγραφε ότι είναι γενική επιθυμία να έρθει στη μονή Γωνιάς για να τον γηροκομήσουν και να τον στηρίξουν. Επανήλθε στη Γωνιά το 1899, διετέλεσε μέλος της επιτροπής που έκρινε τις αιτήσεις αγωνιστών αλλά παραιτήθηκε το 1901. Ο πρίγκιπας Γεώργιος τον επισκεπτόταν συχνά και διατηρούσε αλληλογραφία μαζί του.

Πολυσέβαστος, τιμημένος, ένδοξος, αδάμαστος, ακατάβλητος, αγωνιστής, πατριώτης, σύμβουλος οπλαρχηγών, ατρόμητος και αφοσιωμένος στην πατρίδα, κήρυκας πατριωτικός στις συνελεύσεις και στα στρατόπεδα, διέτρεξε όλα τα επαναστατικά κέντρα, ήταν κοντά στους αρχηγούς, έλαβε μέρος σε πολλές μάχες και πέρασε απίστευτες κακουχίες. Πρωτουργός της επανάστασης του '66 αποκλήθηκε και εθνομάρτυρας. Κατά την τριετή επανάσταση κρατούσε αρχείο, συνέτασσε αναφορές και έδινε οδηγίες. Τιμήθηκε με το παράσημο του Χρυσού και Αργυρού Σταυρού του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Έργο του είναι *Η Κρητική Επανάσταση του 1866*, γραμμένη από μνήμης αλλά με μεγάλη ακρίβεια στην παράθεση γεγονότων και προσώπων. Δεν κατάφερε όμως να το ολοκληρώσει και τυπώθηκε στην Αθήνα το 1900.

Το 1898 σε επιστολή του προς τον πρωθυπουργό Αλ. Ζαΐμη, συνόψιζε τη δράση του: «Αγωνισθείς υπέρ τῆς πατρίδος μου Κρήτης καὶ τοῦ

ἔθνους ἀπὸ τὸ 1859 πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως δηλαδὴ καὶ ὡς διδάσκαλος καὶ ὡς ἱεροκῆρυξ καὶ ὡς πολιτικός καὶ ὡς στρατιωτικός ... ὑπῆρξα δὲ εἷς τῶν πρωτουργῶν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866, διετέλεσα Πρόεδρος τῆς Κρητικῆς ἐκείνης Συνελεύσεως, ἥτις ἐκήρυξεν τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος». ⁹²

Πέθανε στις 22 Αυγούστου 1903 σε ηλικία 93 ετών. Ο θάνατός του ανακοινώθηκε ἀπὸ τὴ Γωνιά: «ταύτην τὴν στιγμὴν ὁ Μέγας Πατριώτης καὶ πρωτεργάτης τῆς ἐλευθερίας τῆς Παρθένιος Περίδης ἐξέπνευσε. Αὔριον Σάββατον 2 μ.μ. ἡ κηδεία». ⁹³ Στὴν κηδεία του παρέστη πλήθος κόσμου ἐνῶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐκφώνησε τὸν ἐπικήδειο λόγο. ⁹⁴

Ὁ **Χρῦσανθος**, κατὰ κόσμον Χαράλαμπος **Τσεπετάκης**, καταγόταν ἀπὸ ἱστορικὴ οἰκογένεια καὶ γεννήθηκε στὸ Θέρισσο τὸ 1855. Τὸ 1875 προσήλθε στὴ μονὴ Χρυσοπηγῆς καὶ στάλθηκε στὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης ὅπου σπούδασε Θεολογία. Ἀπὸ τὸ 1890 δίδαξε θρησκευτικὰ στὸ γυμνάσιο Χανίων καὶ τὸ 1892 διαδέχτηκε τὸν Δωρόθεο Κλωνάρη στὴ διεύθυνση τοῦ ἱεροδιδασκαλείου τῆς Ἁγίας Τριάδος. Χαρακτηρίστηκε ὡς χαλκέντερος καὶ ἀναφέρεται ὡς παράδειγμα φιλοπονίας καὶ ὑπόδειγμα μοναχοῦ. Θεωρεῖται ὁ σπουδαιότερος διευθυντὴς τοῦ ἱεροδιδασκαλείου γιατί ἔθεσε τὶς βάσεις τῆς «ευδοκίμου» λειτουργίας του.

Συμμετείχε ἐνεργά στὸ Ἐπαναστατικὸ Στρατόπεδο Ἀκρωτηρίου, στὶς πολεμικὲς καὶ τὶς διπλωματικὲς ἐξελίξεις τῆς ἐπανάστασης καὶ ἡ ὑπογραφή του ὑπάρχει σὲ πολλὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς ἐπανάστασης. Ἀκόμη βοήθησε στὴ μεταφορὰ τροφίμων καὶ πολεμοφοδίων ἀπὸ τὴ

Χρῦσανθος Τσεπετάκης (1855-1915),
ἐπίσκοπος Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου
(1911-1915)

*Χρύσανθος Τσεπετάκης (1855-1915),
επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου (1911-1915)*

μονή της Αγίας Τριάδος στο στρατόπεδο. Η μόρφωση, η εξυπνάδα, η διπλωματικότητα και το κύρος του, ως διευθυντή του ιεροδιδασκαλείου, του πρόσφεραν τη γενική αναγνώριση και τη συμμετοχή στις αποφάσεις του στρατόπεδου. Ήταν ανάμεσα στους πρώτους επαναστάτες οι οποίοι την 26/1/1897 κατέλαβαν την περιοχή του Προφήτη Ηλία και ύψωσαν της ελληνική σημαία, κηρύσσοντας την έναρξη της επανάστασης. Αμέσως μετά συμμετείχε στην επιτροπή η οποία, με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο, επέδωσε το ψήφισμα στους πρόξενους της Ελλάδας και των Μεγάλων Δυνάμεων. Στις 4 Φεβρουαρίου ο Χρύσανθος με τον Βενιζέλο πήγαν ως απεσταλμένοι του στρατόπεδου για συνεννοήσεις στο θωρηκτό «Υδρα». Στην οριστική κατάληψη του Προφήτη Ηλία από εβδομήντα άνδρες στις 7 Φεβρουαρίου, ο Χρύσανθος αναφέρεται ως μέλος της επιτροπής του στρατοπέδου. Φρόντιζε συχνά να λειτουργεί και να εκφωνεί πατριωτικούς λόγους για να τονώνει το πθικό των επαναστατών. Στις αρχές Μαρτίου ορίστηκε από την διοικητική επιτροπή του στρατόπεδου να συμμετέχει στην πενταμελή επιτροπή, η οποία επιφορτίστηκε να μεταβεί στις επαρχίες, με το σκοπό τη συνεννόηση ώστε να δοθεί απάντηση στην προκήρυξη των ναυάρχων.

Εντυπωσιάσε ως ομιλητής στις 25 Μαρτίου 1897, όταν γιορτάστηκε πανηγυρικά η εθνική επέτειος και έγινε μνημόσυνο για τους πεσόντες του στρατόπεδου στον Άγιο Ιωάννη στις Κορακίες. Στον πανηγυρικό λόγο που του ανέθεσε να εκφωνήσει η επιτροπή του στρατόπεδου, πρόέβαλε τη βαρβαρότητα, το φανατισμό και την παρεμπόδιση κάθε προόδου από το τουρκικό στοιχείο. Τόνισε τη σταθερή επιδίωξη των Κρητών για ένωση που αρνούσαν να χορηγήσουν οι Δυνάμεις και επικαλέστηκε την παρέμβαση του Θεού για τη σωτηρία από τον κατακτητή.

Διετέλεσε εφημέριος του αρμοστή Κρήτης Γεωργίου, μετά την παραίτηση από τη θέση αυτή του Παρθένιου Κελαϊδή αλλά, επειδή δε συμεριζόταν τις απολυταρχικές αντιλήψεις, του συγκρούστηκε μαζί του. Λίγο πριν ξεσπάσει το κίνημα του Θερίσου λειτούργησε στο ναό της Αγίας Μαγδαληνής και λογομάχησε με τον πρίγκιπα Γεώργιο ο οποίος κατηγορήσε το Βενιζέλο ως προδότη. Επίσης σε επίσκεψη του Γεωργίου στη μονή της Αγίας Τριάδος, κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Θερίσου, υπήρξε άλλο φραστικό επεισόδιο του Γεωργίου με το Χρύσανθο.

Έλαβε μέρος σε συσκέψεις που έγιναν στο πατρικό του στον Πύργο Ψηλονέρου για το κίνημα του Θερίσου. Έπεισε το θείο του Γ. Παπαδάκη –αδερφό της μητέρας του– να διαθέσει το σπίτι του στο Θέρισσο για τις ανάγκες του κινήματος. Ακόμη έπεισε τους συγχωριανούς του, τους

Θερσιανούς, να γίνει εκεί η επανάσταση, κατά τη διάρκεια της οποίας λειτούργησε στον Άγιο Γεώργιο και κοινώνησε τους επαναστάτες. Ήταν επιστήθιος φίλος και συμπολεμιστής του Βενιζέλου, και κατά τη διάρκεια της επανάστασης πήρε υπό την προστασία του τα παιδιά του Βενιζέλου, Κυριάκο και Σοφοκλή, στο μοναστήρι της Χρυσοπηγής ή της Αγίας Τριάδος.

Την περίοδο της αρμοστείας ο Χρύσανθος αντιστάθηκε στην κατάργηση του ιεροδιδασκαλείου ή στη μετατροπή του σε ιερατική σχολή. Η δράση του και οι σχέσεις του με το Βενιζέλο οδήγησαν το 1905 στην αναστολή της λειτουργίας του ιεροδιδασκαλείου, επειδή θεωρήθηκε φυτώριο του Βενιζελισμού και ο ίδιος απολύθηκε με ηγεμονικό διάταγμα.

Ήταν υποψήφιος το 1896 για την Επισκοπή Χερσονήσου και το 1903 για την Επισκοπή Κισάμου αλλά δεν εξελέγη. Επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου εξελέγη το 1911. Την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων ανέπτυξε σπουδαία δράση και συνέλεξε χρήματα για το στρατό και τις οικογένειες των αγωνιστών. Πέθανε το 1915.⁹⁵

Ο Χρύσανθος Τσπετιάκης με μαθητές του Ιεροδιδασκαλείου της Αγίας Τριάδας.